

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ»

М. Ю. Веселов

**ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВ ДІТЕЙ:
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ**

Монографія

Рекомендовано Вченою Радою
Донецького юридичного інституту МВС України
як наукове видання

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 342.95
В 38

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького юридичного інституту МВС України
(протокол № 7 від 08 квітня 2020 р.)*

Рецензенти:

Колпаков В. К. доктор юридичних наук, професор;
Джафарова О. В. доктор юридичних наук, професор;
Макаренко О. Ю. доктор юридичних наук, доцент.

Веселов М. Ю. Ювенальна юстиція у системі забезпечення прав дітей: адміністративно-правові засади. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 444 с.

ISBN 978-966-995-084-0

Монографія присвячена комплексному вивченню правовідносин у сфері ювенальної юстиції. У публікації вперше у вітчизняній науці здійснено ґрунтовне дослідження теоретично-правових та інституційних адміністративно-правових засад функціонування ювенальної юстиції, як найкращої форми забезпечення прав дитини. У монографії здобуває подальшого розвитку уявлення про праксеологічний вимір ювенальної юстиції як комплексної міжгалузевої діяльності державних органів та громади, та її місце у системі забезпечення прав дітей. Акцентовано увагу, що сучасне бачення ювенальної юстиції, яке виходить за межі кримінального судочинства, обумовлює наявність широкого адміністративно-правового компоненту у функціонуванні цієї форми забезпечення прав дітей. У роботі розглянуто історію розвитку цього соціально-правового інституту (зокрема, зосереджено увагу на адміністративно-правових аспектах), сучасні світові моделі та принципи функціонування ювенальної юстиції, представлено характеристику адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції, особливості адміністративно-правового регулювання зазначених правовідносин та інституційного забезпечення основних напрямів (ювенальної превенції (профілактики правопорушень серед дітей), судочинства, реабілітації) тощо. Монографія підготовлена з урахуванням сучасних міжнародних тенденцій у сфері ювенальної юстиції, базується на чинній нормативно-правовій базі та враховує як вітчизняні, так і закордонні наукові публікації. Робота містить низку пропозицій щодо адміністративно-правового удосконалення функціонування ювенальної юстиції в Україні, які мають теоретичне та прикладне значення.

Видання розраховане на викладачів, курсантів та студентів, ад'юнктів і аспірантів, здобувачів та слухачів. Може бути корисним для удосконалення національної правової бази та покращення діяльності уповноважених суб'єктів у сфері ювенальної юстиції.

УДК 342.95

ISBN 978-966-995-084-0

© Веселов М.Ю., 2020

© Видавець О. О. Євенок, видання, 2020

З М І С Т

Перелік умовних позначень	5
Передмова	7
Глава 1. Теоретико-методологічні засади забезпечення прав дітей	10
§ 1.1. Концептуалізація інституту забезпечення прав, свобод та інтересів дітей в сучасних умовах	10
§ 1.2. Біологічний і соціально-правовий контекст основних понять та термінів інституту забезпечення прав дітей	35
§ 1.3. Поняття та напрями дослідження системи забезпечення прав дітей	60
Глава 2. Ювенальна юстиція як найкраща форма забезпечення прав дітей	80
§ 2.1. Поняття ювенальної юстиції та її місце у системі забезпечення прав дітей	80
§ 2.2. Генеза становлення ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей	114
§ 2.3. Сучасні парадигми та моделі функціонування ювенальної юстиції	144
§ 2.4. Принципи функціонування ювенальної юстиції	158
§§ 2.4.1. Загальна система принципів ювенальної юстиції	158
§§ 2.4.2. Принципи адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції	174
Глава 3. Адміністративно-правовий механізм функціонування ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей	188
§ 3.1. Загальна характеристика адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції	188
§ 3.2. Адміністративно-правове регулювання функціонування ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей	212
§ 3.3. Система суб'єктів ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей	234
§ 3.4. Ювенальна статистика та інформаційне забезпечення функціонування ювенальної юстиції	254
Глава 4. Інституційне забезпечення ювенальної юстиції в системі захисту прав дітей	271
§ 4.1. Ювенальна превенція та профілактика порушень прав дитини	271
§ 4.2. Адміністративно-правові передумови забезпечення прав та найкращих інтересів дитини у кримінальному ювенальному судочинстві	295
§ 4.3. Адміністративно-правова концепція реабілітації дітей, що	

потрапили у конфлікт із законом	326
§ 4.4. Інститут адміністративної відповідальності у системі забезпечення прав дітей	348
Висновки	370
Список літератури	404
Додатки	442

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ	– Верховна Рада України
ВООЗ	– Всесвітня організація охорони здоров'я
ВССУ	– Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних та кримінальних справ
ВУЦК	– Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ГПУ	– Генеральна прокуратура України (з вересня 2019 р. Офіс Генерального прокурора)
ДКВСУ	– Державна кримінально-виконавча служба України
ДССУ	– Державна служба статистики України
ЄС	– Європейський Союз
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини
ЗУ	– Закон України
ЗМІ	– засоби масової інформації
КВК України	– Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП України	– Кодекс законів про працю України
КМУ	– Кабінет Міністрів України
КК України	– Кримінальний кодекс України
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпАП	– Кодекс України про адміністративні правопорушення
МКР	– Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх
МКРЮЮ	– Міжвідомча координаційна рада з питань ювенальної юстиції
МВС	– Міністерство внутрішніх справ України
МОЗ	– Міністерство охорони здоров'я України
МОН	– Міністерство освіти та науки
Мін'юст України	– Міністерство юстиції України
НК	– Народний Комісаріат
ОВС	– органи внутрішніх справ
ООН	– Організація Об'єднаних Націй
ПДР	– Правила дорожнього руху
РНК	– Рада народних комісарів
РРФСР	– Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
СІЗО	– слідчий ізолятор
СК України	– Сімейний кодекс України
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік або Радянський Союз

США	– Сполучені Штати Америки / Сполучені штати
ТКРЮЮ	– територіальна координаційна рада з питань ювенальної юстиції
УСРР (УРСР)	– Українська Соціалістична Радянська Республіка (з 30 січня 1937 року – Українська Радянська Соціалістична Республіка)
ЦВК	– Центральний виконавчий комітет
ЦНБВПД	– центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги
ЦСПРД	– центр соціально-психологічної реабілітації дітей
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ЮНІСЕФ	– Дитячий фонд ООН (англ. United Nations Children's Fund)

ПЕРЕДМОВА

На сьогодні питання у сфері ювенальної юстиції все більше стають предметом уваги з боку міжнародної спільноти, українського суспільства та держави. Такий суспільний резонанс до зазначеної тематики обумовлений тим, що ці правовідносини одночасно є частиною двох важливих напрямів державної політики – «боротьби з правопорушеннями» та «забезпечення прав, свобод та інтересів дитини». Проблеми, що існують в обох наведених сферах суспільних відносин викликають занепокоєння і вимагають дієвих заходів комплексного реагування. Підтвердженням цьому є статистичні звіти та дані соціальних опитувань про стан правопорушень серед дітей, віктимізації та інші прояви соціальної дезадаптації неповнолітніх осіб. За офіційними даними Уряду України в нашій державі щороку більш як 6,5 тис. неповнолітніх вчиняють кримінальні правопорушення, стосовно яких виноситься понад 3 тис. вироків. Значною залишається частка тяжких та особливо тяжких злочинів, за вчинення яких засуджено більше половини усіх неповнолітніх. Серед вчинених злочинів значний відсоток становлять корисливі насильницькі діяння, а практично половина злочинів вчиняється неповнолітніми у складі групи осіб.

Водночас система реагування на ці соціальні виклики з боку держави не має належної адміністративно-правової організації. Домінуючий на сьогодні в країні кримінально-правовий (переважно каральний) підхід до вирішення проблем делінквентності серед дітей дуже формально враховує їх найкращі інтереси та має ретроспективний характер. Мають місце чисельні системні вади адміністративно-правового регулювання, недоліки організації та недостатня ефективність функціонування інституцій забезпечення прав дітей в нашій державі, особливо тих, що

потрапили у конфлікт чи контакт з законом. Вказані проблеми є характерними і для забезпечення прав неповнолітніх у адміністративно-деліктних правовідносинах.

Тож, реформування системи ювенальної юстиції зумовлене не лише доцільністю впровадження відновного правосуддя для неповнолітніх, покращення кримінальних процесуальних процедур, а й необхідністю вдосконалення адміністративно-правових механізмів юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їх прав шляхом виконання програм профілактики правопорушень серед дітей, здійснення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом.

Належне функціонування ювенальної юстиції як міжгалузевого соціально-правового інституту забезпечення прав дітей багато в чому залежить від адміністративно-правового компоненту, що обумовлює актуальність висвітленої у монографії тематики і для адміністративно-правової науки. Водночас, з'ясування та вирішення проблем ювенальної юстиції в контексті адміністративно-правового дослідження на монографічному рівні в Україні до тепер не проводилося.

Актуалізація теоретичних та прикладних проблем, які, завдяки науковому підходу, розв'язуються на шпальтах монографії, корелюється з завданнями Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року (затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 453), Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1027-р). Положення та висновки викладені у монографії спрямовані на адміністративно-правове розв'язання основних системних проблем ювенальної юстиції, подолан-

ня прогалин у системі міжвідомчої взаємодії, забезпечення профілактичної (превентивної), соціально-виховної роботи та роботи, спрямованої на реабілітацію неповнолітніх, які схильні до протиправної поведінки та вчинили правопорушення, а також на посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру.

ГЛАВА 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ

§ 1.1. Концептуалізація інституту забезпечення прав, свобод та інтересів дітей в сучасних умовах

«Діти – наші створіння, запорука нашого безсмертя. Всі інші досягнення в нашому житті не йдуть ні в яке порівняння зі щастям бачити, як з наших дітей зростають гідні люди...»

– Бенджамін Спок

Процес продовження роду для людини вже давно перестав бути суто біологічним питанням, здобувши риси філософського, соціально-культурного та правового забарвлення. Дитина у сучасному суспільстві є об'єктом підвищеної уваги та турботи з боку батьків, громади, держави і нарешті міжнародної спільноти. За законодавством «дитинство» – це період розвитку людини до досягнення нею повноліття (ст. 1 Закону України (далі – ЗУ) «Про охорону дитинства»). Тривалий час в історії людства до дитини ставилися як до «протолюдини», своєрідної заготовки, яка, лише, якщо їй поталанить вижити, стане людиною¹. На сьогодні, на міжнародному рівні – у Загальній декларації прав людини, Декларації про права дитини, та інших міжнародно-правових актах наголошується на особливому піклуванні щодо дитини (внаслідок її фізичної і розумової незрілості), включаючи належний правовий захист як до, так і після її народження. Вітчизняний законодавець визначає охорону дитинства в

¹ Українець Л. В. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті : автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.04 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2006. С. 3.

Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави (див. – преамбула ЗУ «Про охорону дитинства». – *Прим. авт.*).

Аналізуючи соціокультурні експлікації терміну «дитинство», а також сучасні уявлення про нього, Л. В. Українець робить висновок, що розуміння дитинства традиційно зводиться до двох ключових моментів: з одного боку, воно тлумачиться як період, що має чітко окреслені межі; з іншого – йдеться про певний етап у житті людини, що характеризується тимчасовістю, швидкоплинністю². Психологи В. К. Лосева та О. І. Луньков кажуть, що сліди перенесених дитячих психотравм можуть серйозно спотворити життя дорослої людини³. Психіка дитина формується під впливом тих факторів та умов, у яких вона живе та розвивається, проходить соціалізацію та здобуває комунікативних навичок, що на цей час, та в подальшому буде впливати на її поведінку. За словами І. І. Загарницької: *«Саме в цей час формуються її фізичні та психічні якості, завоюються суспільні цінності й норми, закладаються основи світогляду і загальної культури»*⁴.

На підставі зазначеного, можна припустити, що науковий та прикладний інтерес до дитинства як до частини людського життя у соціально-правовій сфері обумовлюється не лише необхідністю її підтримки та захисту в цей уразливий період, а й з огляду перспектив формування можливої соціальної поведінки людини в подальшому, після дорослішання. Тим не менш, центральним елементом так званих ювеналістичних (від лат. *«juvenālis»* – «юнацький») досліджень завжди залишається дитина.

² Там само. С. 8.

³ Лосева В. К., Луньков А. И. Психосексуальное развитие ребенка. М. : А.П.О., 1995. 52 с.

⁴ Загарницька І. І. Дитинство як соціальний феномен: філософська концептуалізація : автореф. дис. ... д-ра філ. наук: 09.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2013. С. 1.

Правове осмислення ролі дитини у суспільстві має давню традицію. Відповідно до неї дитинство розглядалось як період перетворення дитини з об'єкта батьківської влади на людину – суб'єкта права. Вироблена дещо пізніше *доктрина «parens patriae»* (держава в ролі батька) також не трактувала дитину як суб'єкта права, йшлося лише про зміну суб'єкта влади над дитиною. Як слушно стверджує Н. М. Крестовська сучасне розуміння прав дитини виходить з визнання цінності дитинства як особливого, значущого і абсолютно необхідного періоду в житті кожної людини. Базовим елементом сучасного розуміння дитинства є знання про права дитини⁵. Природні та соціокультурні особливості дитинства (невинність, вразливість, залежність від дорослого, допитливість, енергійність, націленість на майбутнє) вимагають специфічного правового регулювання відносин, учасниками яких виступають діти і відносин, об'єктом яких є умови виживання та розвитку дитини⁶.

У юридичній науці інститут прав дитини представлений широкою палітрою різноманітних досліджень. В енциклопедичній інтерпретації (один з варіантів) *права дитини* – це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до повноліття. *Права дитини* – складова частина загального комплексу прав людини, який становить правовий статус будь-якої фізичної особи⁷. Трохи інакше цей термін визначають автори деяких інших словниково-енциклопедичних видань: «права дитини» – права людини стосовно до дітей. Необхідність напрацювання спеціальних норм у цій сфері обумовлена особливістю становища дітей, перш за все тим, що вони, згідно із законодавством усіх держав, не володіють усіма правами, які притаманні повнолітнім, і, крім того, в ряді випадків мають або по-

⁵ Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409-410.

⁶ Там само. С. 411.

⁷ Популярна юридична енциклопедія / В. С. Ковальський (кер. авт. кол.) та ін. К. : Юрінком Інтер, 2002. С. 351.

винні мати специфічні права, які пов'язані з їх віком, становищем у сім'ї тощо⁸.

О. В. Петришин у загальному вигляді *права і свободи людини і громадянина* визначає як правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів. Виходячи з наведеної дефініції до основних ознак прав і свобод людини і громадянина належить: їх природність; невід'ємність; необхідність для нормального існування; загальність і рівність для кожного; гарантованість державою⁹. Сукупність об'єктивних соціальних цінностей і потреб людського буття (свободу, рівність, справедливість і т. д.), а також універсальних норм і принципів, що знаходяться в фундаменті всіх правових систем світової цивілізації О. П. Дзьобань та Л. Д. Байрачна об'єднують терміном *«природне право»*¹⁰.

Сутність ідеї природного права полягає в тому, що таке право становить сукупність вимог, у своїй вихідній основі породжених безпосередньо, без людської участі самими об'єктивними умовами життєдіяльності людини, тобто природним ходом речей. Норми природного права покликані захищати права людини, що зумовлені особливостями її природи. Це – право на життя, продовження роду, спілкування, самоствердження, власність, особисту гідність, вільне волевиявлення, свободу совісті, думки, слова тощо. Природно-правові доктрини припускають, що всі ці права є безумовним надбанням людини і дані їй вже самим фактом її на-

⁸ Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. / под ред. А. Я. Сухарева. М. : ИНФРА-М, 2006. VI. С. 447-450.

⁹ Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. ВНЗ / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. С. 447-450.

¹⁰ Філософія права: підруч. для студ. юрид. ВНЗ / за ред. О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2009. С. 136.

родження та існування як людини¹¹. Таким чином природні права людини взагалі є основною складовою комплексу прав дитини.

Втім, лише природне право не може виступати регулятором поведінки людей, оскільки його вимоги невизначені, неконкретні¹². Дитина у первісному чи тваринному середовищі є цілком беззахисною істотою (незважаючи на той факт, що у філософсько-правовому вимірі вона є потенційним носієм усіх природних прав людини, включаючи право на життя). Умовою її виживання є піклування про неї її батьків, а з часом ця функція стала розповсюджуватися у соціальному суспільстві на громаду, і нарешті, – на правову державу («утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу» (ч. 3 ст. 52 Конституції України).

Для того щоб стати регулюючим чинником, норми і принципи природного права повинні бути втіленими в нормах позитивного права. *Позитивне право* виступає як інший, необхідний та істотний елемент правової реальності. Воно являє собою правові норми, оформлені як система законодавства, підтримуваного силою даної держави в даний історичний період¹³.

Закріплення прав дитини державою у спеціальних, формально загальнообов'язкових правилах поведінки – так званих, юридичних нормах є однією з необхідних передумов їх здійсненності й захищеності. Таке закріплення охоплюються поняттям *суб'єктивного юридичного права дитини*. А саму систему таких норм разом з обов'язками інших фізичних осіб і державних органів щодо їх забезпечення визначає поняття *об'єктивного юридичного права дитини*. На сьогодні, дитина від появи на світ автоматично стає членом суспільства та володарем суб'єктивних

¹¹ Див. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. 2009. С. 136.

¹² Бабкін В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 57.

¹³ Див. Філософія права / за ред. О. Г. Данильяна. 2009. С. 136.

(природних) прав. Незалежно від своєї свідомості вона застає, так би мовити вже сформовані певні норми об'єктивного юридичного права, які виникли до і незалежно від її народження.

Залежно від характеру регулювання ювенальних відносин Н. М. Крестовська виокремлює три традиційно сформовані ювенально-правові метадоктрини – патерналістська, протекціоністська та автономістська¹⁴. Сама вчена у своїх наукових працях послідовно наголошує на тому, що в сучасній теорії прав дитини формується *принцип автономії особистості дитини*. За цим принципом дитина визнається самостійним суб'єктом суспільних відносин, не є ані «дорослим в мініатюрі», ані власністю дорослих і держави¹⁵. Виходячи з цього принципу, вчена підтримує міжнародний вектор на забезпечення участі дитини у всіх правових діях, які її стосуються, що, серед іншого, означає залучення молодого покоління навіть до участі у реалізації ювенальної політики. Нарешті Н. М. Крестовська робить висновок, що на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства постало питання про перетворення дитини з об'єкта захисту та охорони з боку сім'ї, суспільства, держави на активного учасника життя громадянського суспільства у всіх його позитивних проявах¹⁶. Водночас, як зауважує М. Е. Ясеновська, державні інституції досі тримаються об'єктного підходу, коли дитина розглядається як об'єкт впливу та захисту, а не як суб'єкт правових відносин¹⁷.

О. О. Навроцький, під *правами дитини* пропонує розуміти передбачені нормами чинного законодавства і гарантовані державним впливом можливості «самостійно» вчиняти дії, спрямовані на створення умов для її повноцінної життєдіяльності задля досягнення добробуту у всіх сфе-

¹⁴ Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. С. 27.

¹⁵ Див. Крестовська Н. М. 2011. С. 411.

¹⁶ Див. Крестовська Н. М. 2008. С. 24.

¹⁷ Ясеновська М. Права дитини. Огляд політики та законодавчих ініціатив. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-dytyny-m-yasenovska-koalitsiya-prava-dytyny-v-ukrajini/> (19.03.2019).

рах суспільного життя, а також вимагати обов'язковості вчинення таких дій третіми особами або державою у випадках, передбачених законом. Повноцінна життєдіяльність і добробут є центральними сутнісними характеристиками змістовного наповнення прав дитини, й саме соціальні умови добробуту передбачають, що у дитини є всі можливості для задоволення потреб її всебічного розвитку¹⁸. І. І. Котляр навпаки, розглядаючи права дитини у системі прав людини, заперечує висловлювані гіпотези про їх самостійність і первинність структурі прав людини. Він називає такий підхід не науковим, а крайністю, в основі якої лежить абсолютизація факту більшої уваги держави до проблем прав дитини, ніж до прав людини, та відсутність наукової концепції¹⁹. За визначенням Є. П. Филипенка *права дітей* – це комплекс прав і свобод, який характеризує правовий статус дитини з урахуванням особливостей розвитку людини до досягнення нею віку повноліття. Їх (права і свободи) можна визначити як рівні для всіх можливості реалізації своїх потреб, необхідних для нормального існування і розвитку індивіда в конкретно-історичних умовах, об'єктивно створених досягнутим рівнем розвитку людства²⁰. З приведених дефініцій виникає питання, який сенс вкладають автори у семантичні формули «рівні для всіх можливості реалізації своїх потреб» (Є. П. Филипенко) або «можливості самостійно вчиняти дії, спрямовані на створення умов для її повноцінної життєдіяльності» (О. О. Навроцький)? Якщо мова йде про рівні можливості дітей та дорослих, то на скільки цей вислів буде універсальним?

¹⁸ Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.07 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2018. С. 398.

¹⁹ Котляр И. И. Права человека и высшая школа: концептуальные основы преподавания, изучения и воспитания, управленческие решения: монография. Минск: Тесей, 2007. С. 154.

²⁰ Филипенко Є. П. Охорона прав і свобод дітей органами внутрішніх справ: адміністративно-правові засади: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Міжнар. ун-т бізнесу і права. Херсон, 2011. С. 8-9.

Незважаючи на рівну здатність дорослого чи дитини мати права, створювати фактично для себе права та обов'язки або реалізовувати наявні права особа може лише у межах наділеної дієздатності. Можливість особи самостійно та раціонально реалізовувати належні їй суб'єктивні права та нести обов'язки тісно пов'язана з розумовими здібностями та вольовими якостями, яких людина набуває з віком та життєвим досвідом (починаючи з дитячого періоду). А відтак правові норми у різних галузях права, передбачають процес поступової адаптації особи до різноманітних проявів повноцінного життя у соціально-правовому сенсі. Наприклад, відповідно до ст. 30 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. У Сімейному кодексі України (далі СК України) у ст. 2 дитина самостійно згадується серед учасників сімейних відносин. Втім, якщо стосовно дорослих учасників правовідносин (жінки та чоловіка) закон каже, що вони мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, то стосовно дитини міститься формулювання – «дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав...» (ч. 7 ст. 7 СК України).

Це дає підстави стверджувати, що можливості дітей та дорослих самостійно реалізовувати свої потреби ані з біологічної (психофізіологічної), ані з соціально-правової позиції не є рівними. Навіть для дітей різного віку такі можливості будуть мати суттєві відмінності, що обумовлює існування у різних галузях законодавства таких понять як часткова або неповна цивільна дієздатність фізичної особи; загальний та мінімальний вік кримінальної відповідальності; вік адміністративної відповідальності, шлюбний вік та право на шлюб тощо.

Процес трансформації «здатності» дитини мати права в «можливість» їх фактичного втілення чи дотримання іншими суб'єктами права

стає реальним за умови об'єктивації таких природних прав у нормах-гарантіях та нормах, що створюють механізми їх забезпечення (охорони, захисту) у суспільних відносинах. З урахуванням цього, більш об'єктивними на нашу думку видаються визначення феномену прав дитини таких авторів як О. І. Боднарчук, Т. Г. Корж-Ікаєвої, С. П. Коталейчука, Т. Ю. Новікової, Н. М. Опольської, Ж. В. Петрочко, Т. О. Смагіної, О. А. Шульц тощо, дослідження яких за ключовими ознаками можна віднести до протекціоністської доктрини.

Ж. В. Петрочко *концепт прав дитини* також розглядає через сутнісну царину поняття прав людини. Водночас дитинство як період зростання людини характеризується специфічними рисами, що, безперечно, впливають на окреслення й осмислення прав представників цієї вікової групи. Науковий пошук у рамках дослідження дав вченій змогу по-іншому розглянути права дитини, а саме як гарантовані державою можливості задоволення потреб, що дають змогу дитині розвиватися відповідно до віку та індивідуальних задатків²¹. Т. Г. Корж-Ікаєва *права і свободи неповнолітніх* розглядає як закріплені в законі та гарантовані державою можливості поведінки і розвитку таких осіб з урахуванням їх індивідуальних потреб і соціальних інтересів суспільства відповідно до існуючого чинного національного законодавства і міжнародного права²². Наведене у дисертації С. П. Коталейчука обґрунтування відсутності у неповнолітніх основних політичних прав – через фактичну неможливість їх реалізовувати самостійно (брати участь у виборах, бути обраними до органів державної влади) вочевидь демонструє залежність реалі-

²¹ Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Ін-т проблем виховання НАПН України. К., 2011. С. 12-13.

²² Корж-Ікаєва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / КНУВС. К., 2008. С. 9.

зації прав дитини від зовнішніх факторів²³. О. І. Боднарчук поняття «права дитини» формулює як певні специфічні потреби та можливості, встановлені міжнародними нормами та правилами, які необхідні людині віком до 18 років для існування, розвитку та досягнення зрілості. Виходячи з запропонованої науковцем класифікації таких прав (права захисту, забезпечення дітей та додаткові права), зі змісту їх функціонального призначення, також наочно простежується характерна риса залежності прав дитини від їх зовнішнього забезпечення²⁴.

В останніх з приведених бачень сутності та змісту прав дітей органічно простежуються їх риси, які властиві правам людини взагалі (природність; невід’ємність; необхідність для нормального існування; загальність і рівність для кожного), але обов’язково звертається увага на гарантованості таких прав державою та залежності їх реалізації від зовнішніх факторів (те, що М. Е. Ясеновська називає «об’єктивним підходом»), а від так, обґрунтовується необхідність їх додаткового забезпечення. При цьому висновки вказаних науковців ні яким чином не заперечують тому ствердження, що дитина є суб’єктом правових відносин.

Вважаємо, що в цьому сенсі дуже вдалою є спроба дати визначення *правам дитини* з боку О. А. Шульц. На її думку під ними варто розуміти систему соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного та розумового розвитку дитини, що визнаються та здійснюються у певний період життя людини – дитинства, виходять з принципів природного права, загальнолюдських цінностей, визнаних у міжнародному праві та національному законодавстві, гарантуються державою, суспільством, сім’єю та іншими

²³ Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАВСУ. К., 2004. С. 9-10.

²⁴ Боднарчук О. І. Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ун-т ДФС України. Ірпінь, 2017. С. 7.

суб'єктами права й мають особливий режим та механізм реалізації і захисту²⁵. На думку Н. М. Опольської *права дитини* – це ті можливості задоволення потреб та інтересів дитини, реалізація яких є необхідною умовою для її нормального життя та гармонійного розвитку і здійснюються самою дитиною або за допомогою інших осіб. Об'єктивність їх (прав) визначення залежать від соціально-економічного рівня розвитку суспільства та нормативної гарантованості державою²⁶. У такій дефініції та наступних висновках вченої (разом з їх обґрунтуванням) ми вбачаємо своєрідний компроміс між принципом автономності особистості дитини, її самостійності у реалізації прав, який є вихідною засадою у роботах Н. М. Крестовської, О. О. Навроцького, Є. П. Филипенка, М. Е. Ясеновської та, так званим захисно-охоронним підходом, який простежується у визначеннях прав дитини О. І. Боднарчук, Т. Г. Корж-Ікаєвої, С. П. Коталейчука, О. А. Шульц тощо.

Н. М. Опольська стверджує, що права і свободи дитини є різними поняттями, бо свободи дитини є її можливістю реалізовувати особисті потреби та інтереси, зумовлені віковими особливостями фізичного, інтелектуального, культурного розвитку. Відмінність між правами та свободами дитини на її погляд полягає у тому, що більшістю прав дитина користується із народження (право на життя, право на охорону здоров'я та ін.). А використовувати законодавчо закріплені свободи дитина до певного віку не може, оскільки їх реалізація потребує певного рівня інтелектуального розвитку²⁷. Взагалі права і свободи дитини мають єдину природу – і те і інше означає юридично визнану можливість для особи обирати вид і міру своєї поведінки. Відмінність полягає лише у наявності

²⁵ Шульц О. А. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 95.

²⁶ Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2010. С. 11.

²⁷ Там само. С. 11-12.

ті фактору зовнішнього сприяння чи навпаки невтручання як умови їх реалізації. Цілком слушною є думка Н. М. Опольської з приводу того, що свободи дитини є певною сферою автономії дитини, що законодавчо закріплена, однак вони не завжди визнаються батьками, вчителями, вихователями. Крім того, межа між правом батьків виховувати дитину та свободами дитини на невтручання у особисте життя, свободу віросповідання тощо є дуже тонкою, тому це питання складно врегулювати на законодавчому рівні²⁸.

Держава (у втіленні уповноважених державних органів та посадових осіб) повинна сприяти створенню найкращих умов для самореалізації дитини, виходячи з її психологічних здібностей та інтересів у будь-якому з її соціальних оточень (сім'ї, класі, колективі тощо). У свою чергу під впливом таких соціальних факторів як несприятливі соціально-економічні умови в найближчому оточенні (середовищі) дитини, ігнорування дорослими природних задатків у відповідності з фізіологічним і психічним розвитком неповнолітнього індивіда в атмосфері вседозволеності та (або) безконтрольності формуються негативні риси дитини, що призводить до маргінальності особистості, чи фактично формування особи правопорушника. Відсутність доступу до здійснення прав і законних інтересів є підставою для втрати соціально-корисних зв'язків, формується власна система цінностей, що, як правило, глибоко індивідуалізована й не відповідає соціальним нормам суспільства. Змінюється поведінка особи, формується готовність до вчинення правопорушень²⁹.

Права та законні інтереси дитини як елемент її адміністративно-правового статусу Т. О. Смагіна характеризує певними особливостями, у зв'язку з чим його можна класифікувати за двома підставами: перша

²⁸ Там само. С. 11-12.

²⁹ Скорик В. О. Адміністративно-правові засади роботи міліції з маргінальними групами населення: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / КНУВС. К., 2009. С. 14.

обумовлено суб'єктивними і об'єктивними факторами, що визначають поведінку неповнолітнього і можливість отримання та використання ним конкретних прав і обов'язків; друга – конкретною сферою (галуззю), в якій неповнолітній реалізує свої права і законні інтереси. Вчена виділяє такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, культура³⁰. За словами Н. М. Опольської *інтереси дитини* є ширшим поняттям, ніж права та свободи, бо це претензії на соціальні блага, які не завжди охоплюються змістом прав та свобод. Права та свободи дитини у такому баченні є юридичними способами реалізації її інтересів³¹. І. А. Дубровська визначає *інтереси дитини* як суб'єктивно обумовлену потребу дитини в сприятливих умовах її існування. Такі потреби об'єктивно залежать від її віку, стану розвитку. Тим часом дитина в силу притаманних їй об'єктивних і суб'єктивних особливостей не завжди усвідомлює свої інтереси, тому їх зміст визначається через характеристику дій його законних представників, органів опіки та піклування³². Дитина існує, розвивається, проходить шлях соціалізації та формування особистості як частина соціуму, і лише у правовому суспільстві знаходять об'єктивне втілення її суб'єктивні права, свободи, що є способом реалізації її інтересів – природних та духовних потреб відповідно до рівня психофізіологічного розвитку. Разом з тим, розглядаючи феномен прав та свобод дитини доцільно не забувати й про певні її обов'язки, про які, звісно, можна говорити з урахуванням вікових особливостей того чи іншого періоду дитинства. Наприклад, дитина має право на освіту, але її основний обов'язок – відвідувати навчальні заклади та навчатися. Отже, цілком

³⁰ Смагина Т. А. Административно-правовое регулирование прав и законных интересов несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Саратовская гос. юрид. академия. Саратов, 2012. С. 14.

³¹ Див. Опольська Н. М. 2010. С. 11, 18-19.

³² Дубровская И. А. Права ребенка: пособ. М.: ГроссМедиа, 2008. 176 с.

слухною видається ідея Д. Варгової³³ навчання дітей їх правам і свободам в діалектиці обов'язків.

До речі, дбаючи про права та інтереси дитини держава може вдаватися і до заборон, обмежень чи зобов'язань, які стосуються як неповнолітніх, так і інших фізичних чи юридичних осіб. Наприклад, за законодавством шлюбний вік настає разом з повноліттям. Але за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам (ст. 23 СК України). Незалежно від бажання людини, осіб молодших 18 років забороняється залучати до роботи в нічний час (п. 1 ч. 1 ст. 55 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України)), надурочних робіт (п. 2 ч. 1 ст. 63 КЗпП України). Закладам, у яких провадиться діяльність у сфері розваг, або закладам громадського харчування забороняється допускати у такі заклади з 22.00 до 06.00 год. дітей до 16 років без супроводження осіб, які несуть за них персональну відповідальність; забороняється пропагування у засобах масової інформації (далі – ЗМІ) культу насильства і жорстокості, розповсюдження порнографії та інформації, що зневажає людську гідність і завдає шкоди моральному благополуччю дитини (ч. 1 ст. 20-1 та ч. 4 ст. 20 ЗУ «Про охорону дитинства»). Н. Т. Сопубекова вважає, що в умовах свободи інформації така свобода не повинна перетворюватися у всюдозволеність. Інтереси боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх вимагають встановлення міцних моральних і юридичних заслонів на шляху інформаційної агресії і розбещеності³⁴.

³³ Варгова Д. Применение Конвенции о правах ребенка в процессе образования в Словакии. *Вестник Омского юридического института*. 2012. № 1(18). С. 9.

³⁴ Сопубекова Н. Т. Система предупреждения и пресечения правонарушений несовершеннолетних: административно-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14 / Кыргызская гос. юрид. академия при Правительстве КР. Бишкек, 2016. С. 103.

З приведенного, можна зробити висновок, що у структурі «інтересів дитини» можна умовно виділити її власні наміри та бажання, які відповідають рівню інтелектуального, культурного та соціального розвитку дитини (суб'єктивні інтереси) та об'єктивні інтереси – зовнішні правила, які ґрунтуються на засадах моральності, наукових здобутків у галузях медицини, психології, педагогіки, правознавства тощо. Суб'єктивні інтереси дитини можуть втілюватися, наприклад, у врахуванні особистої прихильності дитини до кожного з батьків під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини (ч. 1 ст. 161 СК України); прав дитини, яка досягла 14 років на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 165 СК України) тощо. Приклади об'єктивних інтересів нами були наведені абзацом вище. Отже дійсний інтерес дитини передує правам і обов'язкам незалежно від того, чи знаходить він пряме закріплення в законодавстві або просто підлягає «правовому захисту з боку держави»³⁵.

Науковий пошук у рамках дослідження дав змогу поглянути на феномен прав дитини, не лише як на природно надану здатність мати права та свободи, що забезпечують дитині повноцінне існування та функціонування, а й як на сформовану соціальними, політичними та економічними процесами систему їх забезпечення, визначену у нормах позитивного права. Зазначена нами у дослідженні відмінність у поглядах прихильників різних доктринальних підходів на зміст прав дитини обумовлена лише підходом до визначення ролі держави та інших учасників ювенальних правовідносин у забезпеченні реалізації можливостей дитини з урахуванням суб'єктивних та об'єктивних інтересів останніх³⁶.

³⁵ Автономов А. С. Права человека, правозащитная и правоохранительная деятельность. М.: Либеральная миссия: Новое литературное обозрение, 2009. С. 49.

³⁶ Користін О. Є., Веселов М. Ю. Щодо питань соціально-правового феномену: права дітей та їх забезпечення. *Національна поліція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали II Все-

П. Наскоу-Перракі слушно зауважує, що права людини потребують механізмів реалізації; без контролю реалізація прав людини буде схожа на демократію без вільних виборів: порожня обіцянка³⁷. Вікова неадаптованість (неприспосованість) неповнолітніх до мінливих умов життя вимагає її компенсації за допомогою спеціального, підвищеного правового захисту осіб, які не досягли повноліття. Такий захист, передбачений у законах, за переконанням Е. Б. Мельникової також вважається невід'ємною ознакою юридичного поняття неповнолітнього³⁸. На думку Н. Кантвелла, перелік прав дитини більш правильно розглядати як «компіляцію обов'язків держави стосовно дітей». У цьому сенсі, вчений виділяє безпосередні обов'язки держав (початкова освіта, належна діяльність системи ювенальних (тобто дитячих) установ) та опосередковані (допомога батькам у вихованні дітей)³⁹. Це дає підстави розглядати забезпечення прав дітей як окремих інститут правового регулювання та наукової уваги.

Зараз у наукових працях, пов'язаних із забезпеченням прав дітей складається ситуація одночасного застосування науковцями близьких за значенням та поєднаних протекціоністською метою термінів. Т. Ю. Новікова захист прав і законних інтересів неповнолітніх називає одним з пріоритетних напрямків державної (ювенальної, – прим. авт.) політики. У зв'язку з цим захист прав дитини О. В. Максименко вважає найважливішим напрямом адміністративно-правової діяльності держа-

укр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 17 трав. 2019 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2019. С. 90-91.

³⁷ Naskou-Perraki, P. (P.). (2014). An introduction to the international protection of human rights. *Children and non-discrimination discrimination. Interdisciplinary textbook* / Edited by D. Kutsar and H. Warming; Children's Rights Erasmus Academic Network. University Press of Estonia, 57-58.

³⁸ Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. 2-е изд., испр., доп. М.: Дело, 2001. С. 7.

³⁹ Cantwell, N. (1998). The history, content, and impact of the Convention on the Rights of the Child. *Understanding Children's Rights, Children's Rights Center, University of Chent. Belgium*, 378.

ви⁴⁰. Виникнення необхідності у такому захисті пов'язується з наявністю конкретного порушення прав дитини, протиправних дій щодо неї або конфліктом інтересів дитини з іншими фізичними особами, включаючи членів її сім'ї або посадових осіб. В. О. Левченко заходи захисту дитини також ототожнює з наявністю посягань що загрожують дитині, а також їх попередженням⁴¹. О. І. Боднарчук розглядає «соціальний захист прав дітей» як суспільні відносини з приводу відновлення порушеного права дитини та/або підтримання його реалізації правовими засобами у випадку настання несприятливих життєвих обставин⁴².

Словникове тлумачення слова «захист» означає 1) дію за значенням захищати (обороняти, охороняти когось, щось від нападу, замаху, удару, ворожих дій і т. ін.; стежити за недоторканістю чогось, багато робити для цього); 2) охорону, заступництво, підтримку; 3) укриття; місце, де можна захиститись, захватись від когось, чогось і т. ін.⁴³. С. Я. Вавженчук зауважує, що поняття «захист» та «охорона» не є чітко визначеними та розмежованими за своїм змістом та сутністю, наявними є розбіжності у самому тлумаченні зазначених понять: одні лінгвісти вважають, що вказані терміни є тотожними і можуть визначатися один через одного; інші – процес захисту включають до складу охорони як один з його складових елементів. Відповідно, і в правовій сфері чіткого визначення співвідношення цих понять на сьогодні не існує. Аналіз багатьох точок зору та діючого законодавства свідчить про те, що *охорона*

⁴⁰ Максименко О. В. Адміністративно-правові засади реалізації ювенальної політики в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / ДНДІ МВС України. К., 2011. С. 179-180.

⁴¹ Левченко В. О. Адміністративно-правові передумови створення органів ювенальної юстиції в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / НАВС. К., 2011. С. 88.

⁴² Див. Боднарчук О. І. 2017. С. 12.

⁴³ Новий словник української мови. В 3-х т.; вид. 2-ге, виправл. / Укладачі В. Яременко, О. Сліпущко. К., Вид-во «Аконт», 2006. Т. 1 «А–К». С. 733.

– це більш ширше за своїм змістом поняття, яке може в деяких випадках включати в себе захист⁴⁴.

У свою чергу, слово «забезпечення» має декілька близьких за значенням варіантів, а саме: 1) надання достатніх для життя матеріальних засобів, необхідних для діяльності, функціонування чого-небудь; 2) матеріальні засоби для існування (наприклад, пенсійне забезпечення громадян); 3) охорона кого-, чого-небудь від небезпеки; 4) створення надійних умов, гарантування чогось (наприклад, забезпечення права на власність тощо)⁴⁵. Таким чином, слово «забезпечення» за значенням включає охорону, а відповідно і захист. Водночас «забезпечення» передбачає не лише попередження негативних чинників, що впливають на права та свободи дитини, їх усунення та поновлення прав, а й створення необхідних умов реалізації таких прав як особисто дітьми, так і в їх інтересах – іншими фізичними чи юридичними особами. Наприклад, коли Н. В. Коломоєць каже про питання реалізації та захисту прав дитини, фактично має на увазі забезпечення цих прав⁴⁶. Це вказує на більш універсальне значення терміну «забезпечення» у низці близьких за значенням слів.

На думку О. М. Дручек забезпечення прав і свобод дитини – це здійснюваний державою за допомогою сукупності правових норм, приписів та засобів процес упорядкування суспільних відносин щодо їх юридичного закріплення, реалізації, охорони, захисту і відновлення⁴⁷. Т. Г. Корж-Ікаєва з позиції галузевого підходу під поняттям «адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх» пропонує ро-

⁴⁴ Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. № 1. С. 48.

⁴⁵ Див. Новий словник української мови. 2006. Т. 1 «А–К». С. 684.

⁴⁶ Коломоєць Н. В. Роль адміністративного права в механізмі реалізації захисту прав дитини в Україні. *Право і безпека*. 2014. № 2 (53). С. 38.

⁴⁷ Дручек О. М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / ОДУВС. Одеса, 2018. С. 12.

зуміти сукупність адміністративно-правових заходів і засобів, спрямованих на створення відповідних умов для ефективної реалізації, охорони, захисту й відновлення порушених прав і свобод неповнолітніх⁴⁸. Але доцільно згадати, що таке забезпечення має міжгалузевий характер, тому можна впевнено казати, що у створенні умов для реалізації, охорони та захисті цих прав також задіяне широке коло конституційних, кримінально-правових, цивільно-правових, сімейних заходів і засобів. З цієї причини такі категоричні висловлювання, як, наприклад, з боку Л. Ю. Голишевої: «...реальний механізм захисту прав неповнолітніх вбачається нами в рамках сімейного права»⁴⁹, – є на нашу думку некоректними. Не менш значущі практичні аспекти забезпечення прав дітей розглядаються вченими у межах інших галузей права. Інша річ, що в межах кожної з галузей права створюються свої механізми такого забезпечення, з урахуванням завдань та властивостей методів і форм правового регулювання тієї чи іншої галузі. Виділення таких механізмів забезпечення прав дітей за галузево-правовою ознакою є суто умовним прийомом, який дозволяє краще пізнати природу та особливості цього явища з науково-практичною метою. Але у реальному житті окремі елементи цих механізмів мають дуже щільне поєднання і реалізуються або послідовно або одночасно, доповнюючи один одного.

Основні сфери життєдіяльності дітей і проблеми реалізації ними своїх законних прав та інтересів дозволяють визначити головні фактори, що впливають на неповнолітніх та потребують особливої уваги з боку держави. Результатом, що характеризує ефективність діяльності щодо забезпечення прав та свобод дитини є стан соціальної безпеки та соціальної захищеності населення. Високий рівень такої соціальної захищенос-

⁴⁸ Див. Корж-Ікаєва Т. Г. 2008. С. 9.

⁴⁹ Гольшєва Л. Ю. Российское ювенальное право: монограф. Ставрополь, Издат. ОАО «Пресса», 2004. 184 с.

ті, на думку Л. А. Князька, може бути досягнутий шляхом правового визначення й закріплення прав, свобод і гарантій особи лише у поєднанні з забезпеченням їх практичного втілення⁵⁰.

Розглядаючи структурно-функціональні аспекти забезпечення прав і свобод дитини можна підтримати висновки О. М. Дручек, з приводу того, що воно здійснюється у межах а) інституційного; б) нормативного; в) організаційного; г) ресурсного рівнів (підсистем)⁵¹. До заходів, спрямованих на забезпечення прав і свобод дитини О. В. Максименко відносить: ратифікацію міжнародно-правових актів щодо захисту прав дітей та приведення чинного законодавства України у відповідність до їх вимог; упровадження в життя національних і регіональних програм щодо покращання становища у сфері сім'ї та дитинства; посилення боротьби з окремими правопорушеннями в дитячому середовищі⁵².

Основною ідеєю *доктрини «батьківської турботи»* американської ювенальної юстиції та *доктрини «турботи, захисту і контролю»* англійської ювенальної юстиції є положення про необхідність втручання держави до інтересів неповнолітнього в його життя і життя його родини. Доктрини виправдовують дії держави щодо визначення умов життя дитини в ситуаціях, коли батьки не виконують або неналежно виконують своїх обов'язків щодо утримання та (або) виховання дитини⁵³. Проте, менталітет мешканців держав пострадянського простору обумовлює чимало суперечок щодо можливості впровадження такого підходу на теренах цих країн. Навіть деякі представники Української Православної Це-

⁵⁰ Князька Л. А. Адміністративно-правове регулювання в галузі соціального захисту населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Академія управління МВС. Київ, 2010. 17 с. С. 7.

⁵¹ Див. Дручек О. М., 2018. С. 12.

⁵² Див. Максименко О. В., 2011. С. 3-4.

⁵³ Штыкова Н. Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX - XX века (историко-правовой анализ): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. Н.-Новгород, 2001. 185 с.

рки вважають, що впровадження такої системи може нести в собі не лише добрі наміри щодо дітей, а й небезпеку для інституту сім'ї⁵⁴.

Більшість держав-членів наголошують на важливості сім'ї та зобов'язаннях держави підтримувати її. Відмінності за обсягом і пріоритетами уваги до сімейної політики у різних державах Г. Андерссон і А. Холландер пояснюють культурними та політичними відмінностями, наголошуючи при цьому на ролі держави в економічно-соціальному житті з метою сприяння у формуванні сім'ї. Поняття конверсії прав дітей та їх забезпечення базуються на судженнях про те, що є хорошим ставленням до дітей і що забезпечує їхню безпеку. Загальні дослідження свідчать, що для дітей, як мінімум, важливо задовольняти свої розумові та матеріальні потреби. Ювенальні психіатричні дослідження щодо потреб дітей показали важливість того, щоб останні правильно розуміли свої власні потреби і розвивали свої внутрішні ресурси з тим, щоб поступово звільнитися від зовнішньої залежності⁵⁵. Л. Дейн слушно вказує, що оцінка найкращого для дитини – це теоретичний процес, який включає з'ясування найкращих інтересів дитини та знаходження компромісу між найкращими інтересами дитини та інтересами інших, актуальними на цей час. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) підкреслює, що встановлення та оцінка найкращих інтересів дитини є перш за все завданням національних органів влади⁵⁶.

В Україні слід ширше впроваджувати ефективні технології соціальної роботи, які передбачають опору на власну активність людей, зокрема і дітей, надання їм можливості брати участь у вирішенні своїх проблем

⁵⁴ Кучер Т. С. Ювенальная юстиция – инструмент уничтожения. *Сайт Синодального відділу Української Православної Церкви з питань охорони здоров'я та пастирської опіки медичних закладів*: від 22.09.2010 р. URL: http://orthodox-medical.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=137:1-r&catid=23:2009-09-23-11-07-40&Itemid=23.

⁵⁵ Andersson, G. och Hollander, A. (2004). Om barns rätt och barns bästa. *Barnet i den sociala barnvården*. 2-ra upplagan. Falköping, Gumnessons Tryckeri AB, 42-44.

⁵⁶ Dane, L. (2015). Europadomstolen och barnets bästa. *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, No 2, 220-221.

поряд з фахівцями урядових та неурядових інституцій, пошук нестандартних економічних рішень. Технології допомоги з боку держави та громадськості, мають бути орієнтовані на розвиток внутрішніх ресурсів сім'ї, задоволення потреб дитини та реалізовані за підтримки держави.

Намагаючись розв'язати дилему доцільності та меж втручання держави у механізм забезпечення прав дитини, І. В. Волощук робить висновок, що сьогодні стає все більш актуальним інформування як самих дітей, так і суспільство про права дитини, механізми їх забезпечення і захисту. Водночас, недоцільною є побудова дитиноцентристського суспільства, не треба применшувати обов'язків дитини по відношенню до родини, колективу, суспільства. На його думку, проблеми гарантування, відновлення і захисту прав дітей найкраще вирішуються на основі взаємодії держави в особі органів влади, інститутів громадянського суспільства, та власне родини, в якій виховується дитина. Невід'ємною складовою механізму захисту прав дитини є властива суспільству мораль, ідеологія. Власне права дитини не можуть визнаватися за самоціль, а мають бути формою задоволення потреб дитини, у матеріальній і духовній сферах⁵⁷.

Ми на це питання маємо власний погляд. Вважаємо, що на сьогодні елемент забезпеченості визначений у нормах позитивного права є, і залишатиметься надалі обов'язковим компонентом соціально-правового феномену прав дітей. У розв'язанні суперечностей щодо превалювання однієї з метадоктрин (патерналістська, протекціоністська та автономістська) у погляді на права дітей та їх забезпечення, ми вважаємо, що цей

⁵⁷ Волощук І. В. Теорія прав дитини: сучасний стан розробки проблеми. *Митна справа*. 2015. № 2(2.1). С. 23.

інститут (забезпечення прав дітей) у концептуальному розумінні має будуватися, виходячи з *принципу «субсидіарності»*⁵⁸.

У міжнародному праві «субсидіарність» (лат. «subsidium» – допомога) – організаційний і правовий принцип, згідно з яким Європейська Спільнота (далі – ЄС) вдається до будь-яких заходів лише в тому разі, якщо вони (з огляду на масштаби чи результати запропонованих заходів) ефективніші за відповідні заходи на національному, регіональному або місцевому рівнях. Принцип означає постійний моніторинг обґрунтованості дій ЄС з погляду наявних можливостей на національному, регіональному та місцевому рівнях (ст. 5)⁵⁹. Втілення цього принципу у вченні католицької церкви обумовлене загрозою надмірного домінування суспільства над особою. Згідно з принципом субсидіарності, невиправданим є переймання спільнотою на себе того, що людина може здійснити самотужки, а також доручення розвинутішому суб'єкту того, що може виконати менш розвинутий або нижче розташований суб'єкт⁶⁰.

Отже, в нашому розумінні *субсидіарний підхід у забезпеченні прав і свобод дітей* має передбачати режим збалансованого правового регулювання та впливу або втручання (через заходи соціального, економічного, правового, культурно-виховного та організаційного характеру) державних органів та суспільства (місцевої громади) у ювенальні відносини з приводу створення або підтримання належних умов життєдіяльності та розвитку дитини, охорони та захисту її прав і свобод, своєчасної кореляції негативних факторів, що впливають на соціалізацію дитини, з тим щоб з віком вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рам-

⁵⁸ Веселов Н. Ю. Субсидиарный подход обеспечения прав, свобод и интересов детей. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D, Экономические и юридические науки*. 2019. № 6. С. 135.

⁵⁹ Treaty establishing the European Community (Nice consolidated version). *Official Journal* C 325, 24.12.2002 P. 0033 - 0184. *Official Journal* C 340, 10.11.1997 P. 0173 – Consolidated version.

⁶⁰ Мороз В. Функціональні принципи соціального вчення Української греко-католицької церкви (1991–2011): історико-релігійнознавчий аналіз. *Схід*. 2014. № 4 (130). С. 93-94.

ках суспільства як його повноцінний член⁶¹. Ювенальними відносинами у цьому контексті є відносин, одним із учасників (безпосереднім або через представника) яких є дитина.

Отже зазначимо, що дослідження різних аспектів *інституту забезпечення прав і свобод дітей* дозволили нам окреслити основні концептуальні ознаки цього соціально-правового явища на сьогоднішній день:

1) є результатом соціально-історичної та філософсько-правової еволюції прав людини;

2) становить сукупність суспільних відносин, які є обов'язковим елементом об'єктивації та реалізації природних прав дитини;

3) становить сукупність заходів політичного, правового, соціального, економічного, культурно-виховного та організаційного характеру;

4) знаходить правове закріплення в нормах позитивного права, як вияв владної волі держави;

5) є об'єктом правового регулювання нормами різних галузей права: конституційного, сімейного, трудового, цивільного, цивільно-процесуального, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального;

б) становить органічну сукупність процесів: а) створення відповідних умов для ефективної реалізації, б) охорони, в) захисту й г) відновлення порушених прав і свобод дитини;

7) передбачає наступні рівні реалізації: а) самозабезпечення – безпосередньо реалізується в межах дієздатності дитини залежно від її біологічного віку (юридичний аспект) та інтелектуальних і вольових здібностей (фактичний аспект); б) забезпечення прав і свобод дитини через дії або рішення батьків чи інших законних представників; в) забезпечення прав і свобод дитини через громадські інститути; г) державно-правове

⁶¹ Див. Веселов Н. Ю. Субсидиарный подход обеспечения прав, свобод и интересов детей. 2019. С. 136.

забезпечення – втілюється через діяльність уповноважених законом органів, посадових осіб в межах їх компетенції з урахуванням принципу субсидіарності втручання; д) міжнародно-правове забезпечення – втілюється через визнання національними інституціями міжнародних правових актів з прав дитини, моніторинг міжнародними організаціями стану забезпечення прав дітей в країні, можливості звернення до міжнародних судових установ з приводу порушених прав дитини;

8) у випадку наявності конфлікту інтересів пріоритетними є інтереси дитини з урахуванням розумного співставлення природних потреб дитини з суспільними інтересами;

9) передбачає взаємопов'язаність елементів, впорядкованість, підпорядкованість загальним принципам забезпечення прав людини – тобто є явищем системним;

10) є здатним зберігати свою якісну специфічність в умовах різноманітних суб'єктивних та об'єктивних факторів, що можуть змінюватися – тобто є явищем динамічним але цілісним (наприклад, у випадку вчинення неповнолітньою чи малолітньою особою правопорушення (суб'єктивний фактор, що впливає на становище дитини), інститут ювенальної юстиції покликаний, перш за все, захищати права дитини; навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами (суб'єктивний фактор) передбачає інклюзивне навчання; в умовах збройного конфлікту (об'єктивний фактор) заходи, спрямовані на забезпечення прав дітей є більш пріоритетними серед інших тощо);

11) передбачає певну дискретність структури, тобто здатність змінювати обсяги та характер заходів залежно від віку дитини або її соціального становища (часткова цивільна дієздатність, вік адміністративної відповідальності, залишення дитини без батьків тощо);

12) є явищем публічним – тобто сім'я, громада та держава активно сприяє всебічному розвитку дитини та реалізації її прав, створює правові гарантії їх дотримання, посадові особи у кожному випадку реагують на відомі факти недотримання чи порушення прав дитини з метою припинення таких діянь та відновлення порушених прав. Крім того, міжнародний Комітет з прав дитини може розглядати індивідуальні скарги на ймовірні порушення Конвенції про права дитини та її двох факультативних протоколів з боку держав-учасників, а також проводити розслідування можливих серйозних і систематичних порушень прав, закріплених міжнародно-правовими актами⁶².

Уявлення про концептуальні ознаки інституту забезпечення прав дітей створюють методологічне підґрунтя для подальшого удосконалення системи знань про це явище, а також сприяють кращому розумінню окремих організаційно-правових форм його прояву, наприклад ювенальної юстиції.

§ 1.2. Біологічний і соціально-правовий контекст основних понять та термінів інституту забезпечення прав дітей

Ключовою фігурою інституту забезпечення прав дітей безумовно є дитина. Політика та рішення щодо дітей у кінцевому підсумку впливають з концепцій дитинства. Ті, хто приймає такі рішення, повинні мати чітке уявлення про потреби та можливості дітей, як вони змінюються з віком, які умови мають позитивний чи негативний вплив для розвитку та дорослішання дітей, і деяке поняття про те, де провести межу між дитинством і дорослим віком.

⁶² Користін О. С., Веселов М. Ю. Теоретико-методологічні засади щодо концептуалізації інституту забезпечення прав дітей. *Наука і правоохорона*. 2019. № 1 (43). С. 95-96.

А. Сколнік ще у 70-х роках минулого сторіччя зазначала, що суспільство розвинутих країн підтримує особливу концепцію дитинства. Охоплюючи роки від народження до пізнього підліткового віку, дитинство становить чітку епоху життя, що має свою власну психологію та особливі потреби і вимагає спеціальних умов. Хоча дитинство поділяється на різні вікові етапи, відмінною рисою всього дитинства є «некомпетентність»⁶³.

Діти за своєю суттю є некомпетентними і залежними від батьків, інших дорослих осіб, держави внаслідок біологічної, психологічної та соціальної незрілості. Дитина від дорослої людини відрізняється низкою анатомо-фізіологічних та психічних особливостей, а також юридичним статусом. Враховуючи ці особливості, період дитинства визначають як саму інтенсивну стадію людського розвитку. В жодному іншому віці, за умови нормального онтогенезу, людина не проходить так багато якісно своєрідних етапів свого життя. Під розвитком, у широкому сенсі цього поняття, у галузі медицини та фізіології розуміють кількісні та якісні зміни в організмі людини, які призводять до підвищення рівня складності організації та взаємодії всіх систем організму. В цьому контексті розвиток включає три фактори: зростання, диференціацію (спеціалізацію) органів і систем та формоутворення. В процесі зростання в організмі дитини відбуваються, перш за все, кількісні зміни: збільшується розміри окремих органів, наростає маса тіла, формуються антропометричні показники. Диференціація призводить до створення і дозрівання окремих функцій та якостей в організмі дитини (наприклад, розумове, статеве або фізичне дозрівання). Біологічний вік дітей характеризується, наприклад, зрілістю скелета (ходом процесів окостеніння), рівнем розвитку вторин-

⁶³ Skolnick, A. (1975). The limits of childhood: Conceptions of child development and social context. *Law & Contemp. Probs*, Vol. 39: No. 3, 38.

них статевих ознак, зрілістю зубів, функціональною, морфологічною (особливостями тіла, його частин або органів) та психічною зрілістю⁶⁴.

Психічний розвиток дитини характеризується якісними змінами, появою психічних новоутворень. Виокремлюються такі фактори психічного розвитку, як біологічний, соціальний та активність самої особистості. На фоні типових, загальних для всіх людей факторів психічного розвитку проявляються специфічні умови становлення особистості. Так, загальний фактор – соціальне середовище – проявляється через конкретні умови соціалізації певного індивіда, зокрема впливу його родини, психологічного мікроклімату в ній, характеру стосунків, змісту сімейного виховання тощо⁶⁵. Для діагностики адекватності психічного розвитку окремого індивіда вчені-психологи спираються на поняття вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку людини. Всі індивідууми проходять у нашому суспільстві одні й ті самі ступені психічного становлення, але проходять їх по-різному⁶⁶. Наріжним каменем дитячої психології є проблема періодизації дитячого розвитку. Переходи між різними віковими періодами називаються кризами розвитку. Психологи виокремлюють чотири основні критичні періоди: 1) криза одного року (перехід від дитинства до раннього дитинства); 2) криза трьох років (перехід від раннього до дошкільного віку); 3) криза семи років (перехід від дошкільного до молодшого шкільного віку); 4) криза підліткового віку⁶⁷.

Підлітковий вік також заслуговує окремої уваги, адже це порубіжний вік переходу від дитинства до повноліття. Антрополог М. Мід одна з перших поставила під сумнів універсальність розуміння підліткового віку сформованого в 1950-х роках. З цього часу, дійшли згоди, що універ-

⁶⁴ Антонік В. І., Антонік І. П., Андріанов В. С. Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізичної культури: навч. посіб. К.: «Вид-й дім «Професіонал», Центр учб. літ., 2009. С. 8-11.

⁶⁵ Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. навч. посіб. К.: Центр учб. літ., 2012. 376 с.

⁶⁶ Див. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. 2012. 376 с.

⁶⁷ Смирнова Е. О. Детская психология: учебн. для вузов; 3-е изд. перераб. СПб: Питер, 2009. 304 с.

сальне визначення підліткового віку має бути – у кращому випадку – обмежено описом як «період переходу», в якому людина, хоча більше не вважається дитиною, але ще не вважається дорослим⁶⁸. У міжнародних правових актах та звітних публікаціях, наприклад оглядах Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), період підліткового віку визначається неоднаково: як період між 15-19 роками, 15-24 роками, або 10-24 роками. Терміни «молоді особи», «молодь» і «молода людина» вважаються кращими термінами для охоплення самих таких вікових груп. Підлітковий вік зазвичай асоціюється з фізіологічними змінами, що відбуваються з прогресуванням від появи вторинних статевих ознак (статевого дозрівання) до статевої і репродуктивної зрілості. Втім навіть біологічні маркери можуть змінюватися з часом, що пояснюється поліпшенням здоров'я і харчування^{69,70}.

Зміст правової соціалізації особистості Ж. В. Петрович розглядає як багатогранний складний процес взаємодії людини і суспільства, під час якого вона оволодіває правовими цінностями, нормами й уміннями, самостійно орієнтується і діє в соціально-правовому середовищі у рамках тієї чи іншої соціальної ролі в інтересах досягнення бажаної мети⁷¹. Природа людей пояснюється з точки зору основних можливостей людини: 1) символізуюча здатність, 2) передбачуваність, 3) вікарні можливості (від латин. «*vicarius*» – замісні, пристосувальні), 4) здатність до саморегулювання та 5) можливість саморефлектування. Як запевняють С. Уйткомб та К. Меррелл, наведені позиції разом формують основу величезного людського потенціалу і допомагають пояснити внутрішні

⁶⁸ McCauley, A.P., Salter, C. et al [eds]. (1995). Meeting the needs of young adults. *Population Report*, Series J, 41, 1-39.

⁶⁹ The world health report 1995 – bridging the gaps. Geneva: WHO, 1995, 123.

⁷⁰ Dehne, K. L. & Riedner, G. (2001). Adolescence – a dynamic concept. *Reproductive Health Matters*, 9:17, 11. DOI: 10.1016/S0968-8080(01)90003-5.

⁷¹ Див. Петрович Ж. В., 2011. С. 30-31.

психологічні процеси, які обумовлюють результати нашої поведінки⁷². В тій чи іншій мірі дитина розкриває ці можливості в собі з дорослішанням. Внутрішні психологічні чинники пов'язані з соціальними. Поведінка людини формується через комплекс, взаємообумовлених взаємодій, як у родині, школі, на робочому місці, так і в громаді. Слід розуміти, що три частини тріади (особисті, поведінкові фактори та фактори навколишнього середовища (соціальні)) роблять різні внески у формування людини в різні моменти часу⁷³. Вплив соціальних умов життя дитини на психологічні особливості подекуди обумовлює появу у дитини різноманітних форм поведінкових розладів, зокрема, у вигляді девіантної поведінки. При поглибленні девіацій, а також коли поведінкові розлади починають набувати антигромадського характеру і відображати активну деструктивну спрямованість особи, що становить погрозу для людей через порушення правових норм, говорять про делінквентну поведінку як одну з форм девіантної поведінки⁷⁴.

I. I. Загарницька пропонує розуміти дитинство як цілісний інтегративний соціокультурний просторово-часовий феномен. Причому тривалість входження індивіда у доросле життя – від народження до вісімнадцяти років – жодним чином не свідчить про малоцінність дитинства, оскільки ступінь включення у закономірності буття соціуму гарантує даному феномену не лише визнання в якості одного з основних етапів людського існування, а й зміцнює його розуміння як визначальної основи життєдіяльності людини та суспільства⁷⁵. Дитинство як соціокультурний феномен має свою історичну логіку розвитку; в різні історичні епохи по-різному конструювалися та формувалися взаємини між до-

⁷² Whitcomb, S. A. & Merrell, K. W. Behavioral, Social, and Emotional Assessment of Children and Adolescents. 4-th ed. New York: Routledge, 2013, 6. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203818596>.

⁷³ Там само. С. 8.

⁷⁴ Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06; КНУВС. К., 2006. С. 7.

⁷⁵ Див. Загарницька I. I. 2013. С. 29.

рослими та дітьми, в основі яких завжди прослідковувалася соціальна та правова незахищеність дитинства. Водночас кожній суспільній формації був притаманний свій образ дитини, своє розуміння феномена дитинства і його вікових меж. Ситуація у розумінні феномена дитинства, у ставленні до дитини та періоду її дитинства, що склалася на сучасному етапі розвитку суспільства, акцентує увагу на визнанні дитинства як структурного елемента суспільства, на розширенні його вікових меж, збільшенні турботи та уваги держави до унікальної і самобутньої функції дитинства в соціокультурних процесах⁷⁶.

Право не лише відбиває та кодифікує цю концепцію дитинства, а й формує соціальну реальність, в якій діти і дорослі живуть своїм повсякденним життям. Правова система припускає, що діти не в повній мірі здатні визначати та захищати свої інтереси. Таким чином, правові обмеження заважають особам, які не досягли певного віку втручатися у різноманітні заходи, такі як: голосування, робота у повний робочий день, керування транспортними засобами, кушівля спиртного, укладання угод, одруження тощо. З іншого боку, закони вимагають від таких осіб відвідувати школу і залишатися під наглядом і контролем батьків до досягнення більшого віку⁷⁷.

Розуміння поняття «дитини» в праві є необхідною умовою забезпечення прав, свобод та законних інтересів цієї вікової категорії суспільства, оскільки дитина є суб'єктом права, наділяється особливим правовим статусом. Біологічні та психологічні особливості дитячого віку зумовлюють метод правового регулювання суспільних відносин, учасниками яких є дитина, або які виникають щодо інтересів дітей. Завданням законодавства у сфері забезпечення прав дітей є розширення соціально-

⁷⁶ Рогольська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Луганський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2009. С. 18.

⁷⁷ Див. Skolnick A. 1975, 38.

правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального, культурного розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні. Різноманітність суспільних відносин, які стосуються дитини, починаючи з моменту її народження, обумовлюють регулювання цих відносин нормами різних галузей права.

Термін «дитина» набув значного поширення у побутовій та науковій мові, а поняття, які стоять за цим терміном, можуть відрізнитися в побуті та в різних сферах людського знання – в медицині, педагогіці, демографії, соціології тощо⁷⁸. В межах об'єкту нашого дослідження інтерес представляє юридичне розуміння того, кого ж слід вважати дитиною. При цьому, для визнання правового статусу дитини, остаточне значення може мати не словникове або енциклопедичне тлумачення цього слова, а лише його законодавче визначення. На сьогодні вихідним критерієм визначення терміну дитина є вікова межа – це будь-яка фізична особа віком до 18 років (ст. 1 ЗУ «Про протидію торгівлі людьми»; ст. 1 ЗУ «Про громадянство України»).

Значні відмінності в швидкості, з якою різні особи проходять через стадії життєвого циклу людини, давно підкреслили очевидність необхідності критеріїв біологічного віку, які в значній мірі не залежать від хронологічного віку. Наприклад, сьогодні педіатри регулярно використовують «показники» скелетної та зубної зрілості, а також психометричні тести, і таким чином можуть точно спостерігати за фізичним і психічним розвитком дітей і вивчати ендогенні або зовнішні фактори, які його затримують або прискорюють⁷⁹. О. Л. Чернецький зазначає, що «вік, як частковий аспект, можна зрозуміти тільки як системний феномен, корін-

⁷⁸ Автономов А. С. Ювенальная юстиция: учебное пособие. М.: Российский благотворительный фонд НАН, 2009. С. 38.

⁷⁹ Bourlière, F. The assessment of biological age in man. Geneva: WHO, 1970, 7-8.

ня якого походить з біології, а сутність визначається певним рівнем соціального розвитку, типом культури і т. ін.»⁸⁰.

Говорячи про 18 років – вік повноліття, законодавець приймає за основу лише календарний (хронологічний) вік людини, тобто період від народження, підтверджений в офіційних документах.

Яким чином сукупність усіх цих знань про біологічні, психологічні та соціальні особливості дитини впливають на її правовий статус і правову реальність у якій відбуваються суспільні процеси за участю або з приводу дитини. Визначити усі аспекти цього питання було б важко зробити навіть у межах одного комплексного дисертаційного дослідження, оскільки різноманітність та масштаби таких правовідносин дуже великі. Зосередимо увагу лише на деяких (на нашу думку основних) моментах.

По-перше, міжнародна спільнота та національні уряди у нормах права визначають охорону дитинства як *стратегічний міжнародний та загальнонаціональний пріоритет*, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлюють основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини. Крім того, держава зобов'язується забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживає всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

⁸⁰ Чернецький О. Л. Значення психологічного та вікового розвитку особи неповнолітнього як суб'єкта адміністративно відповідальності. *Вісник Харківського нац. університету внутр. справ.* 2007. № 36. С. 254.

По-друге, право приймає до уваги *відмінності у біологічному, психологічному розвитку та рівні соціалізації дитини, що впливає на обсяги її дієздатності у різних галузях права, гарантії забезпечення прав і свобод, соціальну підтримку та державну допомогу*. Наприклад концепція про періодизацію дитячого біологічно розвитку та соціальних потреб цієї категорії людей знаходить відображення у низці адміністративно-правових актів України. Цивільне право дає визначення термінів «малолітня особа», та «неповнолітня особа, пов'язуючи їх з частковою та неповною цивільною дієздатністю фізичної особи. КЗпП України неповнолітнього визначає як особу, що не досягла 18 років. При цьому на відміну від того ж ЦК України правовий статус неповнолітнього не лише прирівнюються у трудових правовідносинах у правах до повнолітніх, а й надає їм право користуватися деякими пільгами (ст. 187). Закон України «Про громадянство» виникнення деяких правовідносин з часу досягнення дитиною чотирнадцятирічного віку пов'язує з її особистим волевиявленням (наприклад, надання згоди під час набуття громадянства).

По-третє, право *встановлює певні заборони щодо вчинення деяких дій чи відносин з дітьми до досягнення ними певного віку*, не залежно навіть від їх бажання. Так, загально допустимий вік прийняття на роботу настає з 16 років. Втім, так званий мінімальний вік прийняття на роботу за умови дотримання певних вимог співпадає з періодом переходу малолітньої дитини до іншої вікової категорії – не молодше 14 років (ст. 188 КЗпП України). А дії сексуального характеру, вчинені щодо особи, яка не досягла 14 років, незалежно від її добровільної згоди є злочином (ч. 4 ст. 152 Кримінального кодексу України (далі – КК України)).

По-четверте, право *встановлює певні обмеження щодо осіб (дітей), які не досягли певного віку*. Наприклад, діти віком до 16 років з 22 до 06 години можуть перебувати у закладах, у яких провадиться діяльність у

сфері розваг, або закладах громадського харчування лише в присутності принаймні одного з батьків чи іншого законного представника дитини або особи, яка її супроводжує і несе за неї персональну відповідальність. Власники закладів, у яких провадиться діяльність у сфері розваг, або закладів громадського харчування та уповноважені ними особи зобов'язані вживати заходів щодо недопущення у такі заклади з двадцять другої до шостої години дітей до 16 років без супроводження осіб, зазначених у частині першій цієї статті (ст. 21-1 ЗУ «Про охорону дитинства»).

По-п'яте, *фізіологічні та психологічні відмінності дітей і дорослих не тільки складають основу для визнання меншою провини за дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, а й служать причинами для створення окремої системи юстиції і зумовлюють інше поводження з дітьми*⁸¹. Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16 років. За вчинення адміністративних правопорушень до таких правопорушників можуть бути застосовані заходи впливу (зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; попередження; догана або суворя догана; передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють). За наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути також з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння; 3) умови життя та виховання неповнолітнього (ст. 485 КПК України) тощо.

Таким чином, біологічні, психологічні (поведінкові) та соціально-історичні, маркери (чинники) створюють основу для концептуалізації

⁸¹ UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10.

особливого статусу дитини у праві, що знаходить прояв у численних нормах міжнародних та національних правових актів⁸².

Говорячи про 18 років – вік повноліття, законодавець приймає за основу лише календарний (хронологічний) вік людини, тобто період від народження, підтверджений в офіційних документах. Однак і суто формальні вікові рамки не є універсальним визначенням дитини в праві. В одному з ратифікованих Верховною Радою України (далі – ВРУ) міжнародних актів (набрав чинності 01.11.2008 р.) – Європейській конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми при визначенні цього ж поняття вказується значно нижчий віковий ценз: *«дитина – особа будь-якого громадянства, що не має 16 років і не має права самостійно вирішувати питання щодо місця свого постійного проживання за законодавством про місце її постійного проживання, про її громадянство чи за внутрішнім законодавством запитуваної держави»*⁸³. У ЗУ «Про охорону дитинства» (ст. 1) дитина визначається як особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Подібне визначення дитини містить також і ст. 1 Конвенції про права дитини. За цивільним законодавством України повноліття особи пов'язано з його повною цивільною дієздатністю. Водночас ст.ст. 34 та 35 ЦК України передбачають умови (юридичні факти) за якими фізична особа може набути повної цивільної дієздатності до досягнення вісімнадцятирічного віку, наприклад з 16 років. При цьому, навіть у випадку припинення існування таких юридичних фактів (припинення шлюбу, підприємницької діяльності тощо) повна дієздатність за такою фізичною особою зберігається.

⁸² Веселов Н. Ю. Биологические, психологические и социальные факторы правового концепта «ребенок». *Studia Humanitatis. Международный электронный научный журнал*. 2019. № 2. URL: <http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/veselov.pdf>.

⁸³ Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: Міжнародний документ Ради Європи від 20.05.1980 р. (Ратифікована Законом України від 06.03.2008 р. № 135-VI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327/conv.

Інший бік співвідношення віку та термінів «дитина», «діти» підкреслює О. С. Автономов, коли каже, що вказані терміни в нормативно-правових актах застосовуються також і до осіб, що перетнули віковий рубіж повноліття (18 років). Так, в сімейному праві це поняття широко вживається для позначення юридично визначеного зв'язку між батьками або особами, що їх замінюють, і дітьми незалежно від віку останніх. Це цілком закономірно, оскільки діти залишаються для своїх батьків дітьми протягом усього життя⁸⁴. І хоча у випадках, коли український законодавець визначає сімейні правовідносини між батьками та повнолітніми дітьми він переважно використовує терміни «дочка», «син», у чинному сімейному праві існують приклади застосування терміну «дитина» щодо повнолітніх осіб – ст. 206 СК України – «Стягнення з дитини витрат на догляд та лікування батьків». У спадковому праві спостерігаємо аналогічну ситуацію – ст. 1261 ЦК України «У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця...» тощо. Ще один цікавий факт із законодавства пов'язаний з таким соціальним статусом як «діти війни». За ЗУ «Про соціальний захист дітей війни» такою визнається особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (02.09.1945 р.) Другої світової війни було менше 18 років. Станом на 02.09.2019 р. таким дітям війни має бути щонайменше 91 рік. Через це В. Ю. Євко стверджує, що вікова ознака дитини не є достатньою для визначення правового статусу фізичної особи⁸⁵.

У національному законодавстві існує термінологічна багатоваріантність: «дитина», «неповнолітній», «малолітній», «підліток» та інше. І. О. Бандурка вважає, що кожне з цих визначень має право на існування, застосування й теоретичне пояснення, оскільки вживається в законодав-

⁸⁴ Див. Автономов А. С., 2009. С. 40.

⁸⁵ Євко В. Ю. Співвідношення поняття «дитина» за цивільним та сімейним правом України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3(25). С. 253–254.

стві. Проте, між ними не можна ставити знак рівності. Слово «дитина», на думку вченої є лише узагальнюючим поняттям, яке визначене у багатьох міжнародних та національних правових актах, і використовується для позначення особи, яка не досягла 18 років⁸⁶. Наявність у юридичній літературі та правових джерелах таких термінів О. С. Автономов пояснює тим, що вікові рамки не є універсальним визначенням дитини в праві. Вікові особливості психологічного розвитку стану людей в цьому віці, на його думку, вимагають спеціальних підходів: для кращого розуміння мотивації поведінки дитини при забезпеченні його прав і свобод; при оцінці протиправних діянь дитини; при прийнятті рішень про належні заходи в разі вчинення дитиною протиправних діянь тощо⁸⁷. Втім, аналізуючи уявлення певних вчених з питань вікової періодизації чи диференціації дитячого віку у нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного рівня, доходимо висновку про наявність суттєвих розбіжностей (іноді діаметрально протилежних) у їх поглядах.

Наприклад, К. Валлет зазначає, що «неправова» категорія «діти» в принципі, не має юридичного впливу, оскільки в нормах законів використовувався термін «неповнолітній». Поняття «діти» сьогодні становить більш широку концепцію – це група людей, яких потрібно захищати від протиправного або шкідливого контенту навколишнього середовища. Переважно ця категорія як у канадському, так і у французькому законодавстві не відноситься до правової реальності. Однак авторка, звертає увагу на деяку еволюцію в праві щодо одночасного застосування цих обох термінів, що може призвести до певного ускладнення у правовій системі. Термін «діти» все частіше використовується судами, міжнародними правовими доктринами. Так само в деяких нормах законодавець

⁸⁶ Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / ХНУВС. Х., 2016. С. 9.

⁸⁷ Див. Автономов А. С. 2009. С. 23-39.

вважає за краще використовувати поняття «дитина» для позначення категорії неповнолітніх осіб віком до 18 років⁸⁸.

Е. Б. Мельникова стверджує, що включивши до законів поняття неповнолітньої особи, законодавці держав і всієї міжнародної спільноти встановили юридичну межу між неповнолітнім і повнолітнім, створивши тим самим автономну демографічну групу людей – носіїв специфічних прав і обов'язків. Таке тактичне рішення надиктоване намаганням суспільства та держави компенсувати вікову неадаптованість (непристосованість) неповнолітніх за допомогою спеціального, підвищеного правового захисту таких осіб⁸⁹. Визначення терміну «неповнолітній» у «Пекінських правилах» також ґрунтується на підкресленні форми притягнення цих осіб за правопорушення до відповідальності відмінної від дорослих. При цьому поняття «неповнолітня особа» включає дитину (англ. «*children*») або молоду людину (англ. «*young persons*»)⁹⁰.

А. Р. Куттигаліва вважає, що саме поняття «*неповнолітній*», з різних точок зору включає до свого складу найрізноманітніші їх категорії («дитина»; «діти»; частково (обмежено) дієздатний; «підліток»; «юнак»; «малолітній»), що характеризуються різними віковими періодами фізіологічного та психологічного розвитку неповнолітнього. За результатами соціологічного опитування різних верств населення Казахстану науковець робить висновок, що в свідомості звичайних людей поняття «дитина» в більшості випадків асоціюється з уявленнями про дітей, які не можуть здійснювати самостійно визначені юридично значимі дії. Разом з

⁸⁸ Vallet, C. (2009). La protection des mineurs face à la cyberpédopornographie. Étude comparée entre le droit criminel canadien et français: Thèse du grade de docteur en droit. Faculté de droit. Université de Montréal. Montréal. P. 22-24.

⁸⁹ Див. Мельникова Э. Б. 2001. С. 7.

⁹⁰ Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/conv.

тим, з усіх наведених вище категорій найбільш розробленим в законодавстві і висвітленим в правовій літературі є поняття «дитина»⁹¹.

Низка науковців (Р. А. Калюжний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний, Н. В. Лесько та ін.) категорично вважають, що терміни «*діти*» та «*неповнолітні*» не є тотожними за своїм змістом. Цілоком слушним виглядає і їх обґрунтування своєї позиції, а саме – категорія «неповнолітні» ґрунтується виключно на віковому критерії, включає в себе і осіб віком до 18 років, які не мають повної цивільної дієздатності, і тих, які набули її на підставі визначених законодавством умов^{92,93}. Але і у таборі прихильників подібної позиції не сформовано єдиного бачення цього питання.

За переконанням Т. О. Смагіної поняття «дитина» має визначатися через категорію «неповнолітня особа» до придбання нею повної цивільної та (або) сімейної дієздатності. У свою чергу поняття «неповнолітній» і «малолітній» повинні визначатися через критерій віку: неповнолітній як будь-яка особа до 18 років, а малолітній – 14 років незалежно від наявності або відсутності повної цивільної та (або) сімейної дієздатності⁹⁴. Н. В. Ортинська піддає критиці синонімічне тлумачення термінів «дитина» і «неповнолітній», обґрунтовує нормативно-правову необхідність у розмежуванні таких понять, через віднесення до останніх дітей вікової межі від 14 років до повноліття (що зумовлено фізичним та інтелектуальним становленням цих осіб і етапом підготовки до повноліття). Розв'язання цієї проблеми вона вбачає у застосуванні такої формули: «діти = малолітні (від 0 до 14 років) + неповнолітні (від 14 до 18 < ро-

⁹¹ Кутыгалива А. Р. Возрастные периоды развития, как основания для определения и формирования конституционно-правового статуса несовершеннолетних. *Вестник КазНУ. Серия юридическая*. 2011. № 5. Спец. выпуск. С. 96–103.

⁹² Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. комент. / Р. А. Калюжний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний та ін. К.: Правова єдність, 2008. С. 26.

⁹³ Лесько Н. В. Адміністративно-правова діяльність органів і служб у справах дітей щодо профілактики правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2013. С. 14.

⁹⁴ Див. Смагіна Т. А. 2012. С. 8.

ків)». Вченою стверджується, що така ж позиція має бути прийнята в законодавчій системі усіх галузей права⁹⁵. Н. М. Опольська права та свободи дитини залежно від вікових особливостей дитини поділяє за такими категоріями: права малолітніх (до 14 років), права підлітків (14–16 років), права осіб юнацького віку (16–18 років)⁹⁶. Т. І. Дмитришина (у контексті кримінально-правового дослідження) вважає, що суб'єктів кримінальних правовідносин доцільно поділити на три групи: малолітні особи (до 14 років), неповнолітні правопорушники (14-16 років – молодші підлітки; 16-18 років – старші підлітки), молоді правопорушники (до 21 року). Такий поділ авторка пояснює необхідністю застосування однакових загальних та особливих правил призначення покарання до осіб зазначених вікових груп⁹⁷. О. С. Яцун наголошує, що за психофізіологічними та соціально-психологічними особливостями неповнолітніх доцільно поділити на дві вікові категорії: підлітковий вік (з 11 до 14–15 років) та юнацький (з 14–15 до 18 років)⁹⁸, що вочевидь пов'язано з мінімальним віком кримінальної відповідальності та можливістю застосуванням до осіб з 11 років примусових заходів виховного характеру за вчинення суспільно небезпечного діяння. Наведена класифікація викликає критичне сприйняття через розмитість (відсутність чіткої межі) при переході з однієї вікової категорії до наступної.

За переконанням Ю. І. Ємець некритичне запозичення з міжнародного законодавства поняття «діти» щодо неповнолітніх злочинців, що закріплено у ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ

⁹⁵ Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2017. С. 18-19.

⁹⁶ Див. Опольська Н. М. 2010. С. 13.

⁹⁷ Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. С. 159.

⁹⁸ Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / ЛьвДУВС. Львів, 2009. С. 8.

для неповнолітніх» їй видається недоцільним. Авторка вважає, що називати неповнолітнього злочинця «дитиною» суперечить українській правовій традиції, адже в такому випадку йдеться не про правовий статус, а про сімейне становище. Більш логічним було б не відмовлятися від загального поняття «неповнолітні», одночасно вживаючи поняття «малолітня дитина» (до 14 років) та «неповнолітня дитина» (14-18 років)⁹⁹. На нашу думку, така заява має надмірну емоційну заангажованість. Якщо звернутися до документів пов'язаних з прийняттям згаданого вище Закону, то у Пояснювальній записці до проекту цього правового акту та у Висновку Головного науково-експертного управління на проект цього Закону зазначено, що законопроектом пропонується привести чинне законодавство у відповідність із ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та СУ України¹⁰⁰.

Н. В. Оргинська свого часу звертала увагу на проблемах понятійно-категорійного апарату у сфері правового статусу неповнолітніх, оскільки нечіткість термінів і понять спричиняє неоднозначність тлумачення нормативних актів. Вчена наголошувала на необхідності уніфікації розуміння таких категорій та понять як дитина, малолітній та неповнолітній в законодавчій системі усіх галузей права¹⁰¹. Проте така пропозиція залишається лише побажанням. Переглядаючи численні правові норми, які стосуються дітей, бачимо чимало прикладів диференціації правового статусу цієї категорії учасників правовідносин залежно від віку, а відповідно і життя певної термінології.

⁹⁹ Ємець Ю. І. Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06; КНУВС. К., 2010. С. 15.

¹⁰⁰ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх № 2507 від 09.11.2006 р.: Текст законопроекту та супровідні документи; Документи, пов'язані із роботою. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=28607.

¹⁰¹ Див. Оргинська Н. В. 2017. С. 18-19.

Окремої уваги вимагає вивчення співвідношення понятійних категорій «дитина», «неповнолітній» (назвемо їх *ювенальною термінологією*) у нормативних актах адміністративно-правового характеру. Досліджуючи адміністративно-правовий аспект системи попередження та припинення правопорушень неповнолітніх, поняття «неповнолітній», «підліток» і «дитина» Н. Т. Сопубекова розглядає як синоніми, за винятком випадків, коли в законах окремо виділені інші вікові категорії таких осіб¹⁰². Але, нагадаємо, що позиція щодо ототожнення вказаних категорій не є загальновизнаною серед правознавців. Навіть серед вчених-адміністративістів є протилежні точки зору. Зокрема Т. Г. Корж-Ікаєва, з'ясовуючи особливості адміністративно-правового статусу неповнолітніх, межі неповноліття асоціює лише з періодом 14–18 років¹⁰³.

Що стосується застосування цих термінів у правових актах, то ситуація видається ще більш складною для чіткого розуміння. Більшість законів, які регулюють окремі аспекти забезпечення прав дитини, у своїх нормах переважно містять саме цей термін. Законодавство дає визначення термінам: дитина-сирота, діти, позбавлені батьківського піклування, дитина, яка перебуває у складних життєвих обставинах тощо. ЗУ «Про прожитковий мінімум» серед основних соціальних і демографічних груп населення виділяє дві категорії, які належать до періоду дитинства: дітей віком до 6 років та дітей віком від 6 до 18 років (ст. 1). Слід підкреслити, що не зважаючи на те, що загальновизнаний вік дитинства асоціюється з періодом життя до 18 років, згідно із ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» такими персонами вважаються особи віком від 18 до 23 років (при продовженні навчання або до закінчення відповідних навчальних закладів), у яких у віці до 18 років

¹⁰² Див. Сопубекова Н. Т. 2016. С. 17.

¹⁰³ Див. Корж-Ікаєва Т. Г. 2008. С. 10.

померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування (ст.ст. 1, 8).

В 2007 році у тексті ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (крім ст.ст. 6 і 10) слово «неповнолітні» в усіх відмінках було замінено словом «діти». Залишення слова «неповнолітній» у ст.ст. 6 та 10, на наш погляд, обумовлено тим, що у цих нормах йдеться про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили кримінальні або адміністративні правопорушення, відбування покарання особами віком від 14 років, засудженими до позбавлення волі. В приведених випадках такими суб'єктами можуть бути виключно категорія осіб віком мінімум від 14–16 років. Наприклад, ЗУ «Про пробацію» оперує терміном «неповнолітній», під яким розуміє осіб віком від 14 до 18 років (ч. 1 ст. 12). У ЗУ «Про громадянство» навпаки використовується виключно термін «діти» (особи віком до 18), який протиставляється категорії повнолітніх осіб. При цьому, там, де виникнення правовідносин пов'язується з волевиявленням дитини з певного віку, законодавець використовує такий словесний прийом як «діти віком від 14 до 18 років» (наприклад, ст. 16 цього Закону), що фактично є віковим періодом так званого спеціального неповноліття.

В ЗУ «Про охорону дитинства» у більшості норм застосовується термін «діти», «дитина». Але поряд з цим в ст.ст. 33 та 34 там, де об'єктом правового регулювання є відносини з приводу обмеження (на підставах та в порядку, встановлених законом) прав особи на свободу та особисту недоторканість, законодавець використовує термін «неповнолітній», переміжючи його з терміном «дитина», як взаємозамінні: *«Право дитини на особисту свободу охороняється законом. Затримання та арешт неповнолітніх застосовується як винятковий захід і тільки у випадках та порядку, встановлених законом. Про затримання дитини відповідні органи негайно повідомляють батьків чи*

осіб, які їх замінюють...» тощо. При цьому нагадаємо, що ст. 5 ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» до зобов'язань підрозділів поліції включає затримання і тримання у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей віком від 11 років, які підозрюються у вчиненні суспільно небезпечних діянь. Це додатково вказує, на те, що навіть у цьому прикладі нижні межі неповноліття спускаються нижче 14 років. До того ж, використання різних за фонетикою, але близьких (або синонімічних) за значенням слів у ЗУ «Про охорону дитинства» та ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» призводить до казусу у нормативній термінології, а саме – перший правовий акт містить терміни «спеціальні навчально-виховні заклади для неповнолітніх», «центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх», а другий – «спеціальні навчально-виховні заклади для дітей», «центри медико-соціальної реабілітації дітей». Створюється таке уявлення, що у двох законах йдеться про різні установи, хоча насправді це не так.

У тексті Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) також одночасно зустрічаються поняття «неповнолітній» та «дитина». Але можна підкреслити певну закономірність – у випадках, пов'язаних з адміністративною відповідальністю, законодавець традиційно використовує термін «неповнолітній», під яким у провадженнях щодо адміністративних правопорушень має на увазі осіб віком від 16 до 18 років (ст. 13). Водночас, і такий підхід не усуває всіх суперечностей під час уніфікованого розуміння одного і того самого терміну, навіть в межах єдиного закону. Так термін «неповнолітній» зустрічаємо серед обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення (ст.ст. 34 та 35 КУпАП). Якщо ситуація вчинення правопорушення неповнолітнім (пом'якшуюча обставина) цілком

вписується у концепцію адміністративної відповідальності осіб у віці з 16 до 18 років, то у другому випадку – втягнення неповнолітнього в правопорушення (обтяжуюча обставина), вище приведене розуміння неповнолітнього необґрунтовано виключає з цього переліку такі дії стосовно усіх інших осіб молодших за 16 років.

Таким чином, уявлення про ювенальну термінологію у різних галузях права є дуже розмитим. Навіть у сфері регулювання споріднених правовідносин, як ми бачимо, не має уніфікованої визначеності. Це викликає складності, оскільки забезпечення прав дитини, як зазначалося, є діяльністю комплексною, яка заснована на міжгалузевому правовому регулюванні.

Аналіз поглядів певної кількості вчених щодо ювенально-правових категорій дозволив виокремити декілька основних формул їх співвідношення.

Формула 1 (Е. Б. Мельникова, О. С. Автономов, Є. П. Филипченко, Н. Т. Сопубекова та ін.) – дитина та неповнолітній є тотожними поняттями – особа віком до 18 років, але перше з них є збірним (узагальнюючим) поняттям.

Формула 2 (Т. О. Смагіна, Н. В. Лесько та ін.) – незважаючи на відсутність тотожності між ювенальними юридичними категоріями, у хронологічному порядку період дитинства протікає паралельно з періодом малолітства до 14 років і триває далі, а порівняно з періодом неповноліття – дитинство протікає паралельно, але може завершитися раніше (як правило, починаючи з 16 років), через обставини, передбачені у законодавстві.

Формула 3 (Н. В. Ортинська, Т. Г. Корж-Ікаєва та ін.) – категорії «неповнолітній» та «дитина» не є тотожними, а можуть розглядатися

лише як частина та ціле. Остання категорія послідовно розподіляється чотирнадцятирічним бар'єром на малолітніх та неповнолітніх.

Формула 4 (Н. М. Опольська) – Термін «неповнолітній» взагалі не використовується. Категорія дитинство (дитина) включає такі підгрупи як малолітні (до 14 років), підлітки (14–16 років), особи юнацького віку (16–18 років).

Слід підкреслити, що у понятті «дитина» дійсно проявляється більш соціальна складова ніж правова, в інших поняттях «малолітній», «неповнолітній» – навпаки (вони є поняттями суто юридичного характеру). О. С. Автономов зазначає, що неповноліття – основна юридична ознака дитини і база для ювенальної юстиції. Незважаючи на широкий спектр підходів у різних галузях права до юридичного поняття дитини, основною її ознакою виступає неповноліття. Вчений підкреслює, що неповноліття є саме юридичним поняттям. В його основі лежать науково обґрунтовані і підтверджені практичними спостереженнями уявлення про вікові особливості людини, що проходить процеси фізичного і психічного дорослішання, а також соціалізації. Автор вважає, що завдяки введенню до юриспруденції категорії «неповноліття» була знайдена прийнятна для всіх приблизна вікова межа, після проходження якої людина юридично перестає бути дитиною¹⁰⁴. Як зазначає Комітет ООН з прав дитини, біологічні, соціальні та психологічні відмінності та потреби цієї вікової категорії осіб не лише складають основу для визнання меншою провини за дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, а й служать причинами для створення окремої системи правосуддя у справах щодо неповнолітніх і зумовлюють інше поводження з дітьми¹⁰⁵.

¹⁰⁴ Див. Автономов А. С. 2009. С. 41.

¹⁰⁵ Див. UN CRC, General comment No. 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice.

Т. Г. Корж-Ікаєва дуже радикально пропонує «уніфікувати законодавство та вживати лише термін «неповнолітній»¹⁰⁶. Є. Ю. Колосовський вважає, що всі поняття ювенально-правової термінології доцільно використовувати у вітчизняному законодавстві, проте в питаннях притягнення осіб, які не досягли повноліття, до юридичної відповідальності, у тому числі й адміністративної, доречно використовувати саме термін «неповнолітні». Це обґрунтовується ним тим, що саме така категорія, як вік є визначальною у вирішенні вищезазначеного питання (у положеннях КУпАП та КК України чітко зазначається, що відповідальності підлягають особи після досягнення ними певного віку), а поняття «неповнолітні», як вже вказувалось вище, акцентує увагу саме на відсутності такої категорії, як досягнення особою віку повноліття¹⁰⁷. З перспективою законодавчого зниження мінімального віку адміністративної відповідальності (про що мова буде вестися у наступних частинах цього дослідження) до 14 років це цілком слушна позиція.

Водночас, і така відокремлена соціально-правова група як діти (неповнолітні) має підлягати подальшій нормативно-термінологічній диференціації, оскільки рівень їх самостійної участі (правовий статус) не може бути однорідним протягом часу від народження до повноліття. Дуже багато питань правового характеру пов'язано з останніми роками неповноліття (так званий підлітковий вік). Антрополог М. Мід одна з перших поставила під сумнів універсальність розуміння підліткового віку сформованого в 1950-х роках. З цього часу, дійшли згоди, що універсальне визначення підліткового віку має бути – у кращому випадку – обмежено описом як «період переходу», в якому людина, хоча більше не вважається-

¹⁰⁶ Див. Корж-Ікаєва Т. Г. 2008. С. 26.

¹⁰⁷ Колосовський Є. Ю. Використання поняття «неповнолітні» в адміністративно-деліктному законодавстві: теоретико-правовий аналіз. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 12-13 квітня 2012 р.). Х.: ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. Т. 2. С. 52.

ся дитиною, але ще й не вважається дорослою [с. 30-39]¹⁰⁸. У міжнародних правових та інформаційних джерелах, наприклад, оглядах Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ) та ін., період підліткового віку визначається неоднаково: як період між 15-19 роками, 15-24 роками, або 10-24 роками. Концептуалізація цього віку залежить від сукупності біологічних, правових, соціально-історичних, демографічних та поведінкових маркерів (критеріїв). Таким чином, існують мінімальний юридичний вік для шлюбу та для дітей та інших правочинів. У багатьох країнах та традиційних суспільствах світу досі існують обряди ініціації для дівчат та хлопчиків переходу до дорослого життя. Як правило це асоціюється із заміжжям, сексуальною зрілістю, можливістю дітонародження. В таких випадках юридичний вік підлітка має другорядне значення, а потреба у «дорослішанні» перш за все диктується соціально-економічними чинниками, іноді релігійними тощо¹⁰⁹. Саме урахування диференціації цих біологічних, соціальних та психологічних вікових особливостей дитини в різні періоди її дорослішання закладено до основи субсидіарного підходу в правовому нормуванні забезпечення прав і свобод дітей – ступень самостійної реалізації своїх прав дитиною збільшується з віком.

На прикладі дослідження норм кримінального права нами було висунуте припущення, що термін «неповнолітній» має двояке значення: загальне – там, де законодавець згадує лише про неповнолітню особу – він має на увазі усю вікову категорію осіб до 18 років та спеціальне – там, де термін «неповнолітній» згадується разом з терміном «малолітній» – це стосується осіб віком від 14 до 18 років або зазначається інший конкретний віковий діапазон, наприклад, неповнолітні у віці від 16 до 18

¹⁰⁸ McCauley, A.P., Salter, C. et al (eds). (1995). Meeting the needs of young adults. *Population Report*, Series J, 41: 1-39.

¹⁰⁹ Див. Dehne, K. L. & Riedner, G. (2001). P. 12.

років тощо. Подальший аналіз норм інших галузей права підтвердив цю гіпотезу та дозволив застосовувати такий підхід при тлумаченні й інших правових актів. Так, коментуючи за цим правилом п. 1 ч. 1 ст. 41 ЗУ «Про Національну поліцію»: «Поліцейське піклування може здійснюватися щодо неповнолітньої особи віком до 16 років» можна впевнено казати, що мається на увазі віковий період з народження до 16 років, а не від 14 до 16 років.

Отже, підводячи підсумок наведеному, нами були зроблені наступні умовиводи:

– по-перше, у юридичній науці відсутнє єдине концептуальне усвідомлення змісту та співвідношення ювенально-правових термінів таких як «дитина», «неповнолітній», а наявні погляди на це питання є подекуди суперечливими;

– по-друге, такий стан справ багато у чому обумовлений розмитістю визначень та відсутністю уніфікації ювенально-правової термінології у нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного права;

– по-третє, за загальним юридичним визначенням дитиною є особа, від народження до набуття нею повноліття (18 років). *В такому контексті розуміння «дитини» є тотожнім терміну «неповнолітня особа» (у загальному значенні) та, включає в себе й інші ювенально-правові терміни: «новонароджена дитина», «малолітній», «малолітня дитина», зокрема і «неповнолітній» (у спеціальному значенні), там, де цей вік прямо обумовлений іншими віковими межами;*

– по-четверте, в нормативних актах адміністративно-правового характеру превалює переважно застосування терміну «дитина», а термін «неповнолітній» вживається, як правило, у питаннях притягнення осіб, які не досягли повноліття, до юридичної відповідальності, зокрема адміністративної;

– по-п’яте, включення в окремих випадках до категорії «діти» осіб, вік яких виходить за межі повноліття (наприклад, до 23 років) не прирівнює цих осіб в правовому статусі до дітей (неповнолітніх осіб), а лише розповсюджує на них окремі права чи гарантії передбачені тим нормативно-правовим актом, який встановлює таке виключення. І навпаки, набуття дитиною у передбачених законом випадках статусу дорослої особи (повної цивільної, сімейної чи цивільно-процесуальної дієздатності) до настання повноліття не позбавляє її гарантій та правового статусу дитини в усіх без виключень правовідносинах;

– по-шосте, урахування біологічних, соціальних та психологічних вікових особливостей дитини в різні періоди її дорослішання є основою субсидіарного підходу в нормативному визначенні правового статусу дитини, а також створенні окремої системи правосуддя щодо дітей і зумовлюють інше (відмінне від повнолітніх) поводження з дітьми під час забезпечення їх прав і свобод¹¹⁰.

§ 1.3. Поняття та напрями дослідження системи забезпечення прав дітей

Дитинство, якщо його розглядати як об’єкт забезпечення (включаючи охорону та захист) становить більш широке коло суспільних відносин ніж забезпечення прав дитини. Однак останні становлять центральну ланку, та є вихідними засадами «забезпечення дитинства». Охорону дитинства законодавець визначає, як систему державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав.

¹¹⁰ Веселов М. Проблемні питання ювенально-правової термінології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 68.

Ознака системності на сьогодні є однією з вихідних методологічних засад забезпечення прав, свобод та інтересів дитини (далі – *забезпечення прав дитини*) як соціально-правового інституту. Насамперед, це обумовлено різноманітністю проявів такої діяльності, високим ступенем інтегрованості окремих компонентів інституту забезпечення прав дитини до інших сфер державного управління та міжгалузевим характером її регламентації. І. В. Блауберг та Е. Г. Юдін вважали, що практика вирішення великих комплексних проблем у сфері управління породила особливу методологію, яка дістала назву системного аналізу (виник під безпосереднім впливом методологічних ідей системного підходу)¹¹¹.

Система – слово грецьке, буквально означає ціле, складене з частин. В іншому значенні – порядок, визначений правильним розташуванням частин і їх взаємозв'язками¹¹². Найбільш загальним поняттям, яке позначає всі можливі прояви систем, є «системність». За переконанням Ю. П. Сурміна розуміти цей термін варто у двох значеннях. Перше становить ототожнення системності з об'єктивною, незалежною від людини властивістю дійсності. Інше під системністю має на увазі накопичені людьми уявлення про саму властивість, тобто вона являє собою гносеологічні явище, деякі знання про системи різної природи. Гносеологічна системність – досить складне і різноманітне явище, що виявляється в трьох аспектах: системний підхід (виконує орієнтаційну функцію), системний метод (виконує пізнавальну функцію), системна теорія (виконує пояснювальну функцію)¹¹³.

Забезпечення прав дитини становить сукупність як ідеальних (формально закріплених) норм, так і конкретних заходів, обумовлених цими нормами, які цілком мають об'єктивний характер, і до того ж є результа-

¹¹¹ Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. Москва: Изд-во «Наука», 1973. С. 56.

¹¹² Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособ. К.: МАУП, 2003. С. 3.

¹¹³ Там само. С. 8.

том людської (громадської чи державної) діяльності. Н. М. Оніщенко під час з'ясування теоретико-методологічних засад формування та розвитку правової системи зосередила увагу на двох основних напрямках дослідження: а) системному (вивчає сукупності взаємозв'язків та взаємодій всередині правової системи, розглядає правову систему як форму організації, що здатна адаптуватися до соціальних змін, забезпечити пошук оптимальних політико-правових рішень); б) ціннісно-нормативному¹¹⁴.

Системний підхід як принцип забезпечення прав дітей втілює як пізнавальну (теоретичну), так і практичну діяльність людей. Термін «підхід» означає сукупність прийомів, способів впливу на кого-небудь, у вивченні чого-небудь, веденні справи тощо. Системний підхід полягає в тому, що будь-який більш-менш складний об'єкт розглядається як відносно самостійна система зі своїми особливостями функціонування і розвитку. Ґрунтуючись на ідеях цілісності і відносної незалежності об'єктів, що знаходяться в єдності, принцип системності передбачає подання досліджуваного об'єкта як певної системи, яка характеризується: а) елементним складом; б) структурою як формою взаємозв'язку елементів; в) функціями елементів і цілого; г) єдністю внутрішнього і зовнішнього середовища системи; д) законами розвитку системи і її складових¹¹⁵. У системному підході центральним поняттям є «система», яке тісно пов'язане з цілою низкою інших понять – «структура», «організація», «зв'язок», «ставлення», «елемент», «управління» тощо¹¹⁶.

Фахівець з логіки, методології науки і теорії систем А. І. Уйюмов зазначав, що характерні риси діалектико-матеріалістичного розуміння зв'язків між явищами знаходять своє вираження в системному підході, а

¹¹⁴ Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. К., 2002. С. 6.

¹¹⁵ Див. Сурмин Ю. П. 2003. С. 8-9.

¹¹⁶ Див. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. 1973. С. 57.

саме: 1) об'єктивність зв'язків між явищами, їх незалежність від нашої свідомості означає і об'єктивність систем; 2) суттєвість зв'язків між явищами означає, що річ завжди існує в якійсь системі; 3) різноманіття типів зв'язків визначає і відповідне різноманіття типів систем, утворених за допомогою цих зв'язків; 4) оскільки будь-який зв'язок є взаємозв'язком це означає, що на одному і тому ж субстраті можуть бути побудовані принаймні дві системи, що відрізняються один від одного напрямком зв'язків між елементами; 5) з універсальності взаємозв'язків впливає універсальність системи, іншими словами, будь-які об'єкти можуть бути представлені як деякі системи; 6) рефлексивність зв'язків означає, що система не обов'язково передбачає розчленування об'єкта на протипоставлені один одному елементи; 7) будь-яка система існує в деякому середовищі¹¹⁷. Наведені риси (властивості) є абстрактним універсальним теоретичним узагальненням, яке може створити підґрунтя для будь-якого конкретного прикладного дослідження.

Можна припустити, що система забезпечення прав дітей одночасно може розглядатися як: а) сукупність наукових (теоретичних) уявлень про засади забезпечення прав дітей (гносеологічне явище); б) комплексна практична діяльність суб'єктів забезпечення, заснована на нормах позитивного права, спрямована на досягнення загальної корисної мети (корисно-правова діяльність); в) методологічна засада правового регулювання, організації та здійснення такої діяльності на підставі наукових здобутків. Такий підхід дає можливість побачити діалектику динамічного і статичного рівнів забезпечення прав дітей як соціально-правового феномену.

¹¹⁷ Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. М.: «Мысль», 1978. С. 21-22.

Система забезпечення прав дитини, як і будь-яка інша система діє в деякому середовищі. В нашому випадку, цим середовищем є багатошарова оболонка, яка включає:

– по-перше, суспільство (філософами суспільство розглядається як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності¹¹⁸) та суспільні відносини;

– по-друге, державу (це центральний та основний інститут політичної організації суспільства, соціально-політичний механізм, що виникає в класовому суспільстві з метою організації і впорядкування соціально неоднорідного суспільства, вирішення конфліктних ситуацій, забезпечення відповідного рівня соціальної стабільності системи, її цілісності та безпеки¹¹⁹);

– по-третє, правову систему (за визначенням Н. М. Оніщенко «правова система – це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає взаємозв'язані, взаємозумовлені та взаємодіючі компоненти: право і законодавство, що втілює його, юридичні установи, юридичну практику, механізм правового регулювання, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію, законність і правопорядок, юридичну відповідальність та ін. Подолання вузьконормативного розуміння права як сукупності норм, встановлених чи санкціонованих державою, забезпечує дослідження співвідношення природно-правових і державно-правових засад у правовій системі як узгодження інтересів індивідів та суспільства»¹²⁰);

¹¹⁸ Бойченко І. Суспільство. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова ред. кол.). К.: Абрис, 2002. С. 620-621.

¹¹⁹ Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. С. 41.

¹²⁰ Див. Оніщенко Н. М. 2002. С. 20.

– по-четверте, ювенальну політику (О. В. Максименко визначає її як особливий вид діяльності держави щодо формування засад забезпечення та захисту прав дитини¹²¹). На думку Н. М. Крестовської ювенальна політика держави в широкому сенсі є системою законодавчих та нормативних актів, організаційних заходів щодо встановлення та підтримання нормативного життєзабезпечення дітей, підлітків та молоді. Ювенальна політика, яка містить ідеологічний блок, тобто вироблення стратегії діяльності політичних інститутів у певній сфері, не тільки має реалізовуватися на основі законодавства, але й сама є основою та соціальним джерелом формування особливої галузі права – ювенального права¹²²);

– по-п'яте, систему ювенального права (Н. М. Крестовська визначає її як комплексну галузь українського права, що є ціннісно орієнтованою системою матеріальних, процесуальних та організаційних правових норм, спрямованих на забезпечення виживання, розвитку та соціалізації дитини, шляхом закріплення особливого статусу дитини як суб'єкта права, встановлення компетенцій інших суб'єктів права, зобов'язаних опікуватися справами дітей, і регулювання відносин, одним із учасників (безпосереднім або через представника) яких є дитина¹²³);

– по-шосте, систему ювенально-правових відносин (це врегульовані нормами ювенального права суспільні відносини, які виникають між дітьми та іншими суб'єктами ювенального права з приводу реалізації прав та обов'язків дитини, захисту прав дитини або охорони дитинства¹²⁴ – фактично мова ведеться про правові відносини з приводу забезпечення прав дітей);

– по-сьоме, систему забезпечення прав і свобод людини взагалі, оскільки цей компонент утворює основу прав дитини зокрема.

¹²¹ Див. Максименко О. В. 2011. С. 180.

¹²² Див. Крестовська Н. М. 2008. С. 17-18.

¹²³ Там само. С. 28.

¹²⁴ Там само. С. 20.

О. В. Негодченко розглядає таке забезпечення як складову механізму реалізації прав і свобод людини. Зазначений механізм включає в себе елементи, що сприяють створенню умов для здійснення прав і свобод, охороні й захисту їх від правопорушень, відтворенню порушеного права людини. До цих елементів науковець відносить: а) гарантії здійснення прав і свобод людини; б) юридичні елементи механізму реалізації; в) процес практичного втілення можливості та необхідності у дійсність; г) умови й фактори цього процесу¹²⁵.

Представлена модель середовища абстрактно становить уявну піраміду, попереднє коло якої утворює підґрунтя для всіх наступних. Центральне місце цієї піраміди, в нашому випадку, посідає система забезпечення прав дітей, яка одночасно є елементом попередніх систем, тобто одиницею, властивості і функції якої визначаються її місцем в рамках цілого. Така модель дає розуміння «рефлексивності» зв'язків між системами, де властивості, структура та функціонування кожного окремого кільця піраміди (самостійної системи), з урахуванням власної мети та призначення такої системи, обумовлені властивостями попередніх кілець. Ця модель пояснює «лабільність» системи забезпечення прав дітей, під якою можна розуміти мінливість характеристик системи. Прогресивні і регресивні процеси у системі забезпечення прав дітей віддзеркалюють зміни, що відбуваються в суспільстві, державі, правовій системі та ювенальній політиці держави тощо¹²⁶.

Головною метою системи забезпечення прав дітей є створення необхідних умов та сприяння у фактичній реалізації прав та свобод дитини, виходячи з раціонального консенсусу її об'єктивних потреб та

¹²⁵ Негодченко О. В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / НУВС. Х., 2004. С. 18-19.

¹²⁶ Веселов М. Ю. Соціально-правове середовище функціонування система забезпечення прав дитини. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.)*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 62–64.

суб'єктивних інтересів. Така мета обумовлює власну структуру та порядок функціонування системи забезпечення прав дітей. При цьому, виходячи з окресленої мети названої система, вона виконує регулятивну, правозастосовну, правоохоронну, захисну, превентивну та забезпечувальну функції.

На підставі аналізу доктринальних положень юридичної науки та практики забезпечення прав дитини О. О. Навроцький пропонує виокреmlювати обов'язкові та факультативні елементи адміністративно-правових засад забезпечення прав і законних інтересів дитини в Україні. До числа обов'язкових елементів ним було віднесено: нормативну адміністративно-правову основу адміністрування прав дитини; пріоритетні напрями адміністрування прав дитини; принципи адміністративно-правового регулювання процесів забезпечення прав та законних інтересів дитини і т. ін.. Факультативними складовими запропоновано вважати організацію міжнародного співробітництва; фінансування, спрямоване на задоволення потреб дитини та особливості взаємодії органів публічного адміністрування у сфері забезпечення прав та законних інтересів дитини¹²⁷. Якщо вийти за межі суто правових досліджень з цього питання, то доцільно переглянути результати роботи Ж. В. Петрочко. Вченою розкрито сутність соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, у широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні – це система скоординованих взаємодій соціальних інституцій, різнорівневе функціонування якої створює сприятливі умови для задоволення потреб дитини і реалізацію нею гарантованих державою можливостей скористатися усіма соціально-економічними, культурними та іншими благами в своїх найкращих інтересах й інтересах суспільства. У вузькому значенні – це

¹²⁷ Див. Навроцький О. О. 2018. С. 14-15.

різновид соціально-педагогічної діяльності, спрямованої на реалізацію, охорону й захист прав дітей, що здійснюється командою фахівців соціальної сфери на засадах суб'єкт-суб'єктної взаємодії з дитиною та її сім'єю¹²⁸. Сприймання елементного наповнення системи забезпечення прав дітей приведених авторів обумовлено специфікою об'єкту їх досліджень – сферою суспільних відносин (правоохоронна, соціально-педагогічна, медична чи інша діяльність), галуззю правових знань (адміністративно- чи кримінально-правових тощо)

Більш узагальнене бачення структурно-функціонального аспекту забезпечення прав дитини пропонує О. М. Дручек. Таке забезпечення, на її думку, здійснюється у межах: а) інституційного; б) нормативного; в) організаційного; г) ресурсного рівнів (підсистем)¹²⁹.

Уявлення про структурно-елементний склад системи забезпечення прав дітей як міжгалузевого соціально обумовленого та нормативно визначеного явища стає більш повним, якщо під час його формування використовувати такі методи пізнання як аналіз та синтез. *Елемент* – нерозкладний (у даній системі) компонент теоретичних побудов; будь-який об'єкт, пов'язаний певними відношеннями з іншими об'єктами в єдиний комплекс. Зв'язок елементів системи позначають терміном «структура»¹³⁰. На нашу думку, такими *первинними елементами системи забезпечення прав дітей* є: а) дитина та її правовий статус; б) дорослі особи з їх правами та обов'язками щодо дитини; в) органи влади (посадові особи) та їх компетенція у цій сфері; г) норми права, які закріплюють права і свободи дитини, визначають права та обов'язки інших фізичних та юридичних осіб щодо реалізації, охорони, захисту та відновлення прав дитини; д) норми моралі та релігії, етнічні традиції та звичаї;

¹²⁸ Див. Петрович Ж. В. 2011. С. 31-32.

¹²⁹ Див. Дручек О. М. 2018. С. 12.

¹³⁰ Академічний тлумачний словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. К.: Наук. думка. 1971, Т. 2: Г–Ж. С. 473.

е) теоретично-прикладні уявлення про забезпечення прав дітей в різних галузях наукових знань; ж) заходи забезпечення прав дітей (правові, соціальні, економічні, організаційні, профілактичні, освітні, виховні, психологічні, інформаційні, санітарно-медичні і т. ін.). Способи зв'язків цих елементів за «горизонталлю» (між однопорядковими елементами, наприклад: «батьки – дитина»; «норми однієї галузі права») або вертикаллю (між елементами різних рівнів, наприклад: «група – дитина»; «правоохоронні органи – порушники прав дитини»; «прийняття акту правозастосування на підставі або на виконання норми закону») утворюють компоненти більш складного характеру.

Більш-менш сталі та апробовані поєднання різних елементів, формально визначених у правових нормах утворюють багатоскладні компоненти (інститути), які можна вважати певними формами або напрямками (якщо розглядати цю діяльність у науковому контексті) забезпечення прав дітей. Серед основних таких *форм забезпечення прав дітей* можна назвати: надання адміністративних послуг; опіку та піклування; позбавлення батьківських прав; представництво інтересів дітей (прокуратурою, іншими державними та недержавними органами); надання правової допомоги дітям, сім'ям з дітьми; цензуру (на підтримку суспільної моралі) інформаційного контенту з боку держави; соціальний захист; запобігання та протидію домашньому насильству; ювенальну превенцію; ювенальну юстицію, встановлення юридичної відповідальності за порушення прав дітей тощо.

Правовою основою вказаних форм забезпечення прав дитини є норми різних галузей права. В деяких, за обсягом регулювання правовідносин, переважають норми сімейного права (наприклад, позбавлення батьківських прав – статті 164–170 СК України), в інших цивільного (опіка та піклування – гл. 6 ЦК України) або кримінального права (особливості

кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх – розділ XV КК України); порядок здійснення судочинства та кримінальних проваджень з цих питань регулюються нормами ЦПК України або КПК України. Певні їх сукупності утворюють складові частини нормативної підсистеми. При цьому, для визначення місця правових норм, що регулюють фактично будь-які з приведених відносин, можна виділити два основних види подібних відносин: внутрішні та зовнішні. На прикладі опіки Н. А. Д'ячкова зазначає, що внутрішні відносини складають ядро цього інституту, оскільки саме в них реалізується мета опіки – охорона особистих та майнових прав осіб. У зв'язку з цим норми, які регулюють названі відносини, займають в інституті опіки основне місце. У формально-юридичному аспекті у цих відносинах відсутні владні засади, їх суб'єкти є рівними. До зовнішніх відносин авторка відносить дві групи правових зв'язків: а) відносини, що ґрунтуються на засадах влади і підпорядкування – між державними органами різної компетенції (місцевими виконкомами і відділами по охороні здоров'я, соціального забезпечення тощо, а також відносини між органом опіки та піклування та опікуном)¹³¹. Останні взаємозв'язки є об'єктом регулювання переважно норм адміністративно-правового характеру. Аналіз приведенного витягу з роботи Н. А. Д'ячкової, а також інших досліджень, які стосуються окремих форм системи забезпечення прав дітей (у різноманітних галузях юридичних наук) дають можливість зробити припущення, що у будь-яких відносинах, які становлять окрему форму такого забезпечення можна виділити адміністративно-правовий компонент правового регулювання. В деяких формах забезпечення прав дітей норми адміністративного права формують безпосереднє ядро таких правовідносин.

¹³¹ Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НДІ приватного права і підприємництва АПРн України. К., 2006. С. 8-9.

Крім окремих наведених вище форм (напрямків) системи забезпечення прав дітей, системний аналіз дозволяє виділити у структурі цієї системи ще певні *комбінаторики елементів*, які групуються за сферами державного управління (адміністрування): забезпечення прав дітей у сфері охорони здоров'я; у сфері освіти; у сфері культурного та спортивного виховання; у сфері інформаційного забезпечення; у сфері соціального забезпечення; у правоохоронній сфері тощо.

Другий основний напрям дослідження системи забезпечення прав дітей – ціннісно-нормативний, який на відміну від першого (системного), за переконанням Н. М. Оніщенко (на прикладі правової системи) виходить з урахування культурно-історичного, духовного змісту системи, яка ґрунтується на ідеалах свободи, рівності, справедливості¹³².

Наукові погляди стародавніх часів характеризуються засудженням турботи про хворих дітей, невизнанням цінності життя дитини, прагненням до законодавчого закріплення обмеження дітонародження. У середньовіччі ставлення до дитини як і до інших аспектів людського буття формувалось під впливом тогочасних релігійних переконань, що зумовило, з одного боку, засудження дітовбивства, а з іншого – визнання нерівності дітей за статевою ознакою, обґрунтування дотримання суворої дисципліни, підкорення волі дитини. Епоха Відродження характеризувалася появою припущення, що дитина є цінністю і має право на гідне життя. В епоху Просвітництва внаслідок розширення світогляду людини з'явилися ідеї про необхідність розширення прав дитини, толерантного ставлення до неї з боку її батьків, розширення особистої свободи дитини, виховання у душі поваги до прав людини¹³³.

У ХХ столітті вивчення дитини та дитинства здійснювалось на стику соціології та педагогіки в рамках соціально-орієнтованого інтеграційно-

¹³² Див. Оніщенко Н. М. 2002. С. 6.

¹³³ Див. Опольська Н. М. 2010. С. 8-9.

го підходу, засновником якого був Ф. Шлейєрмахер. Першим, хто звернув увагу на включення дитини до окремих сфер суспільного буття та визначив коло державних інститутів, які так чи інакше контролюють її життя був У. Бек. Він виділив управлінську складову, розглядаючи її в контексті примусового освітнього процесу. Як вважає О. Ю. Клименко, це дало можливість розглядати дитинство в контексті соціально сформованого явища, що обумовило необхідність соціального захисту такої соціально-демографічної групи як діти. В наслідок еволюції поглядів у межах соціологічних досліджень цього феномену дитинство було висвітлено як певна культурно-історична цінність¹³⁴.

Якщо казати про культурно-історичні та духовні витоки змісту системи забезпечення прав дитини в Україні то як вказують Н. Г. Мозгальова з І. Г. Барановською: *«З давніх-давен в українській родині панували традиції, які вбиралися з молоком матері. Дітей виховували на знаннях, практичних справах, діях, які відображали матеріальне і духовне буття, історію рідного народу та були спрямовані на формування світогляду, розвиток культури і духовності молоді»*, *«В українській родині дбали про виховання дітей від народження»*, *«Осягаючи народну мудрість, молодь наслідувала старших в організації своєї життєдіяльності»*¹³⁵.

У 2019 році виповнилося 100 років з дня створення Фонду порятунку дітей (*Save the Children Fund*), однією з найстаріших благодійних організацій Європи і найпершою створеною спеціально для надання допомоги дітям усього світу. Засновниками фонду стали сестри Еглантайн і Дороті Джебб (Велика Британія). У 1924 році Ліга Націй прийняла Декларацію

¹³⁴ Клименко О. Ю. Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві: дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. С. 77.

¹³⁵ Мозгальова Н. Г., Барановська І. Г. Українські народні традиції як засіб виховання дітей дошкільного віку. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 152. С. 22-23.

прав дитини, автором тексту якої була Е. Джебб. Це був перший випадок визнання прав дитини окремо від дорослих¹³⁶.

О. М. Дручек доходить висновків, що формування сучасної системи захисту прав і свобод дитини відбувалося шляхом міжнародної співпраці держав у зазначеній сфері та здійснювалася у межах чотирьох етапів, змістом яких було: 1) 1923-1945 рр. (становлення) – створення Міжнародної спілки захисту дітей (1923), прийняття Женевської декларації прав дитини (1925); 2) 1945-середина 60-х рр. (інституційне оформлення) – створення Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) і Дитячого фонду ООН (далі – ЮНІСЕФ), прийняття Загальної декларації прав людини (1948), Європейської конвенції захисту прав людини і основних свобод (1950), Декларації про права дитини (1959); 3) середина 60-х рр. – до 1989 р. (розвиток і поглиблення) – об'єднанчі процеси в Європі, прийняття Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про соціально-економічні і культурні права (1966), Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975); 4) з 1989 р. – прийняття Конвенції про права дитини (1989), оформлення галузі міжнародного права прав дитини. Прийняття Радою Європи Стратегії з прав дитини на період 2016-2021 рр. обумовлює новий етап розвитку міжнародного співробітництва у зазначеній сфері¹³⁷.

Крім наведених вище міжнародних нормативно-правових актів досягненням сучасної світової спільноти (кінець ХХ ст.) у сфері забезпечення прав дітей стали Мінімальні стандартні правила ООН щодо правосуддя над неповнолітніми («Пекінські правила») 1985 року, Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей 1990 року, Правила ООН щодо захисту прав неповнолітніх, позбавлених свободи

¹³⁶ Аншакова Ю. Ю. Эглантайн Джебб и создание фонда спасения детей. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2018. Т. 20. № 3. С. 171-177.

¹³⁷ Дручек О. М. 2018. С. 11-12.

1990 року, Керівні принципи ООН щодо попередження злочинності серед неповнолітніх («Ер-Ріядські керівні принципи») 1990 року.

Питання історичної генези прав дитини та їх забезпечення у світовому масштабі та в окремих країнах привертало увагу чималої кількості дослідників: А. Х. Абашидзе, І. І. Загарницька, Ю. Ю. Ілляшенко, Н. В. Коломєць, М. В. Кравченко, О. І. Красота, Н. М. Крестовська, Г. Б. Михалева, К. С. Міщенко, С. В. Несинова, Н. М. Опольська, Ш. Д. Содіков, Л. В. Ханахмедова, О. М. Юнусова тощо. Аналіз робіт цих та інших авторів дозволяє стверджувати, що існує певний брак досліджень, присвячених історичному аспекту еволюції саме системного забезпечення прав дітей. Втім такі роботи могли б створити необхідну теоретичну основу для правильного розуміння деяких проблем сучасності.

Р. А. Мюллерсон стверджує, що проблема захисту людини (включаючи дитину (особу віком до 18 років). – *Прим. авт.*) на сучасному етапі розвитку людства вимагає від кожної держави нового підходу, який втілюється в упровадженні найважливіших міжнародно-правових актів, де визначається планка, *«нижче якої держава не може опускатися. Це означає, що права і свободи людини перестали бути об'єктом тільки внутрішньої компетенції держави, а стали справою всього міжнародного співтовариства»*. Масштаб цих прав залежить безпосередньо від розвитку «людської цивілізації в цілому, рівня і ступеня інтегрованості міжнародного співтовариства. Чим більш цілісним стає світ, тим більшим стає вплив, який чинять на права і свободи міжнародні чинники»¹³⁸. Але у дійсності – це лише бажана мета. Наприклад, деякі арабські та ісламські держави, будучи членами світового співтовариства, зокрема членами ООН, не можуть відмовитися від міжнародних угод з прав людини. Але як стверджує Насер Аль Алі, бі-

¹³⁸ Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. Москва: Юрид. лит., 1991. С. 10-11.

льшість арабських дослідників у галузі прав людини вимагає від арабських держав повернення до ісламу і прав людини в ісламі. Значна кількість норм прав людини в ісламі має релігійно-моральний, а не юридичний характер, тим не менш, саме цією категорією звичаєвого права регулюється багато відносин в цих країнах¹³⁹.

У світовому масштабі права дитини та гарантії їх забезпечення визнані та закріплені у низці міжнародно-правових актів. Як було вже зазначено, це Загальна декларація прав людини (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.), Конвенція ООН про права дитини (схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1989 р.). Крім того, історично сформовані відмінності культур, релігії та традицій у деяких частинах та країнах світу обумовили появу таких міжнародно-правових актів як Каїрська декларація про права людини в ісламі (прийнята Організацією ісламської конференції (далі – ОІК) у 1990 р.), Пакт про права дітей в ісламі (прийнятого ОІК у 2005 р.), Африканська хартія прав і благополуччя дитини (прийнята на Асамблеї глав держав та урядів Організації Африканської єдності у 1999 р.). У загальних рисах ці міжнародні документи визначають особливий статус дитини як уразливого члена суспільства, який потребує опіки та захисту з боку державних органів, закріплюють їх так звані вітальні (право на життя, здоров'я, піклування), соціальні та культурні права. Разом з тим, підходи до їх забезпечення та фактична реалізація задекларованих прав дітей з боку держав іноді мають суттєві розбіжності.

За словами представника ЮНІСЕФ в Ірані К. Волкмана ісламські уряди щодо виконання Конвенції про права дитини, перш за все, в якості умови для реалізації прав дітей в своїх спільнотах приділяють особливу

¹³⁹ Насер Аль Алі. Защита прав и свобод человека в арабских странах: монография. М.: Изд-во «КноРус», 2015. С. 13-17.

увагу національній культурі та релігії¹⁴⁰. Так, правова доктрина в суто ісламських державах від самого початку будується на засадах шаріату. Категорично вбачати у цьому лише недоліки буде неправильним, адже і цей підхід має гуманістичні витoki у поєднанні з духовними традиціями цієї релігії. Наприклад, Х. М. Хамді, цитуючи неофіційну Конституцію Ісламської держави Халіфат згадує про те, що *«турбота про дітей є правом та обов'язком жінки – мусульманки чи немусульманки – доти, доки дитина потребує цієї турботи. Коли діти – хлопчики або дівчатка – перестають потребувати материнської турботи, то їм дається право обирати, з ким вони будуть жити. Але це право поширюється на випадки, коли жінка, що піклується про дитину, і чоловік, який відповідальний за дитину, є мусульманами. Якщо один із них є немусульманином, то у даному випадку питання вирішується однозначно: дитина залишається з тим, хто є із них мусульманином»*¹⁴¹. І хоча у Пакті про права дітей в ісламі¹⁴² відзначається послаблення впливу шаріату на права людини, що наочно демонструє ст. 4, деякі дослідники відзначають, що цей документ не знайшов широкого відображення в доктрині прав людини¹⁴³.

Крім розбіжностей у поглядах на деякі засади у доктрині прав дітей, дуже гострим є питання фактичного виконання задекларованих прав. Економічна нестабільність, соціальне розшарування різних верств населення, бідність та збройні конфлікти у деяких країнах Африки, Азії, Латинської Америки створюють умови для значних порушень прав дитини на життя, здоров'я, належний рівень виховання та розвитку. До основ-

¹⁴⁰ Волкман К. С. Детская бедность и ислам – в перспективе прав ребенка, прежде всего в отношении Ирана. Матер. конф. по вопросам политики в отношении детской бедности (г. Нью-Йорк, апр. 2008 г.). Нью-Йорк: Ун-т новых исслед. ЮНИСЕФ. URL: <https://www.refworld.org.ru/pdfid/53d627364.pdf>.

¹⁴¹ Хада Мухаммад Хамді. Капіталізм і права дитини: дві паралельні лінії, які не перетинаються! 2 ч. / Центральний інформаційний офіс Хізб ут-Тахрір (Україна). 24.10.2018. URL: <https://hizb.org.ua/uk/other/4865-articles/113026-kapitalizm-i-prava-ditini-dvi-paralelni-liniji-yaki-ne-peretinyayutsya-2-ch.html>.

¹⁴² Covenant on the Rights of the Child in Islam (June 2005), Adopted by the 32nd Islamic Conference of Foreign Ministers in Sana'a, Republic of Yemen // OIC/9-IGGE/HRI/2004/Rep.Final. URL: <https://www.refworld.org/docid/44eaf0e4a.html> (16.03.2019).

¹⁴³ Абашидзе А. Х., Солнцев А. М., Воробьев Д. В. Компетентия организации исламского сотрудничества в сфере защиты прав человека. *Вестн. Волгogr. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд.* 2013. № 2 (19). С. 115.

них небезпек можна віднести насильство у сім'ях щодо дітей, сексуальна експлуатація дітей, залучення їх до важкої праці, втягнення у військові конфлікти тощо¹⁴⁴. Діти особливо вразливі до порушень прав людини. Серед причин такого становища Дж. Тодрес звертає увагу на меншу здатність дітей звернути увагу на порушення своїх прав, тому що вони не мають права голосувати, а також можуть не мати вербальних навичок або комунікативних здібностей, необхідних для того, щоб їх почули. Вони часто розглядаються як легкі цілі через свою вразливість. Тому і потрібно не тільки розробляти такі інструменти, як Конвенція про права дитини, а й забезпечувати їх належне виконання¹⁴⁵. М. Аль Нсур підкреслює, що з огляду на особливості дітей необхідно юридично і реально забезпечити дотримання їх прав. Обов'язок держави полягає, перш за все, в тому, щоб піклуватися про захист прав і свобод громадян та найбільшою мірою – дітей¹⁴⁶.

Українська доктрина прав дітей базується на західних (європейських) правових та культурних цінностях. М. Алінчич підкреслює універсальність Конвенції про права дитини, яка передбачає захист всіх важливих для людини цінностей, незалежно від її віку, а також враховує спеціальні потреби та характер психофізіологічного розвитку дитини до настання повноліття: окреслює права, які не стосуються дітей (наприклад, політичні) та закріплює додаткові обов'язки дорослих щодо підтримання дітей враховуючи їх потреби¹⁴⁷.

Вирішення питань щодо застосування прав дитини у конкретних суспільних відносинах базується на принципі найкращих інтересів дитини,

¹⁴⁴ Willis, B. M., Levy, B. S. (2002). Child prostitution: global health burden, research needs, and interventions. *The Lancet*, Vol. 359. P. 1417.

¹⁴⁵ Todres, J. (1998). Emerging Limitations on the Rights of the Child: the U.N. Convention on the Rights of the Child and Its Early Case Law. *Colum. Hum. Rts. L. Rev.*, 30. P. 159-160.

¹⁴⁶ Аль Нсур М. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод и конвенции о правах женщин и детей. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2001. Т. 4. Вип. 4. С. 438.

¹⁴⁷ Alinčić, M. (1993). Prava djeteta u sustavu prava dovieka. *Defektologija*, Vol. 29, 1. P. 77-79.

що впливає з декількох міжнародних угод, але, як зазначає Л. Дейн детального визначення цього принципу у міжнародних актах не має. За словами авторки, той факт, що в принципі відсутній чітко регульований зміст, сам по собі не є проблематичним. Втім це викликає питання. Чи можна припустити, що принцип найкращих інтересів дитини є оптимальним у всіх сферах права? Чи змінюється значення найкращого для дитини залежно від того, в якій юрисдикції застосовується принцип? Те, що щось вважається найкращим для окремої дитини, не обов'язково означає, що це найкраще для кожної дитини¹⁴⁸. При оцінці найкращих інтересів слід бачити в цілому всі аспекти життя дитини. Це означає, що у різних випадках розглянуті обставини можуть відрізнятися, і можливо – бути оціненими по-різному залежно від конкретних факторів¹⁴⁹. ЄСПЛ підкреслює, що з'ясування та оцінка найкращих інтересів дитини є перш за все завданням національних органів влади¹⁵⁰.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що *система забезпечення прав дітей це історично та традиційно обумовлена сукупність первинних та складених елементів (форм/інститутів), способи організаційно-правових зв'язків між якими обумовлюють її структуру та порядок взаємодії, об'єднаних єдиною метою – створення необхідних умов реалізації, охорони, захисту та відновлення порушених прав осіб віком до 18 років*. Вказана система має суспільно-історичний характер та нормативно-правову основу, і, не зважаючи на загальносвітове прагнення до рівня міжнародно-правових стандартів, реальна здатність національної системи забезпечувати права зазначеної категорії на-

¹⁴⁸ Dane, L. (2015). Europadomstolen och barnets bästa. *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, No 2. P. 193.

¹⁴⁹ Там само. С. 220-221.

¹⁵⁰ Kilkelly, U. (1999). *The child and the European Convention on Human Rights*, Ashgate, Aldershot. P. 220.

селення, залежить від соціально-економічних та культурно-традиційних чинників конкретної країни¹⁵¹.

Ціннісно-нормативний напрям разом з *системним напрямом* дослідження дозволяють утворити більш цілісне сприйняття елементного складу системи забезпечення прав дітей, дають можливість побачити еволюцію розвитку її окремих компонентів, та, у багатьох випадках, пояснюють наявні в окремих країнах, традиційно обумовлені, недоліки у забезпеченні таких прав, порівняно з міжнародними стандартами¹⁵².

¹⁵¹ Веселов М. Ю. Основні напрями дослідження системи забезпечення прав дітей. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 19-20. DOI: 10.32836/2521-6473-2019-2-15-20.

¹⁵² Веселов М. Ю. Ціннісно-нормативний напрям дослідження системи забезпечення прав дітей. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 18 травн. 2019 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2019. С. 81.

ГЛАВА 2. ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ ЯК НАЙКРАЩА ФОРМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ

§ 2.1. Поняття ювенальної юстиції та її місце у системі забезпечення прав дітей

Система забезпечення прав, свобод та інтересів дитини охоплює всю сферу життєдіяльності дитини. Разом з тим в Україні таку систему не можна назвати досконалою, оскільки вона не повною мірою відповідає вимогам часу. Неєфективна міжгалузєва координація в комплексному розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням прав дітей, гальмує модернізацію існуючої системи. Актуальними, особливо в умовах децентралізації влади, залишаються питання збереження та вдосконалення механізму взаємодії з відповідними службами на місцях. Через відсутність затверджених стандартів благополуччя та безпеки дитини складно провести якісне оцінювання забезпечення прав дітей, передбачених Конвенцією ООН про права дитини.

Дотепер в країні спостерігається поширення шкідливих звичок у підлітковому віці: вживання наркотиків, алкоголю, психотропних речовин. За даними опитувань, 76% підлітків мають досвід вживання слабоалкогольних напоїв, 15 відсотків – почали вживати алкоголь в 11 років. Відсутністю доступу до якісної освіти, насамперед у сільській місцевості, обмеженістю інклюзивного середовища у навчальних закладах, незадоволенням потреби в дошкільній освіті (охоплення дітей п'ятирічного віку дошкільною освітою становить 70,6%) порушується право дитини на

освіту¹⁵³. Це лише частина тих проблем, вирішення яких становить завдання ефективної моделі системи забезпечення прав дітей.

В Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року передбачено спрямувати ресурси та зосередити зусилля на таких пріоритетах: створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини, ефективного, доступного освітнього середовища; забезпечення духовного, морального і культурного розвитку дитини; захист дітей від насильства; забезпечення захисту прав та інтересів дитини в умовах воєнних дій чи збройного конфлікту; створення безпечного інформаційного простору для дітей; створення та розвиток системи правосуддя, дружнього до дитини, а саме: упровадження дієвих форм і методів профілактики вчинення правопорушень дітьми; удосконалення системи захисту прав та інтересів дітей, які вчинили правопорушення тощо¹⁵⁴. В межах нашого дослідження окремої уваги заслуговує саме останній блок заходів, який фактично охоплюється поняттям ювенальної юстиції, і який утворює автономний інститут у системі забезпечення прав дитини.

Більшість вчених одноставно пов'язують *інститут ювенальної юстиції* із захистом (забезпеченням) прав дітей (неповнолітніх). Майже кожна дефініція терміну «ювенальна юстиція», так чи інакше, містить згадування про захист прав дітей. Енциклопедичне тлумачення *ювенальної юстиції* (С. В. Прилуцький) починається з того, що вона є важливим інститутом системи захисту прав дитини¹⁵⁵. За словами В. М. Ткачова «ювенальна юстиція – це система захисту прав, свобод та законних інте-

¹⁵³ Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: затв. постановою Каб. Міністрів України від 05.04.2017 р. № 230-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p>.

¹⁵⁴ Там само.

¹⁵⁵ Прилуцький С. В. Ювенальна юстиція. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шешученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 463.

ресів неповнолітніх...»¹⁵⁶. Є. П. Филипенко, розглядаючи *феномен ювенальної юстиції*, зазначає, що це важливий інструмент цієї системи¹⁵⁷. В. О. Левченко проблему створення в Україні *ювенальної юстиції* пов'язує з системою органів, сфера діяльності яких зорієнтована на захист прав, свобод і законних інтересів дітей¹⁵⁸ і т. ін. Функціонування *інституцій ювенальної юстиції* О. О. Навроцький розглядає як одну з важливих форм, яка становить основу адміністрування прав дитини¹⁵⁹.

Втім, у зарубіжній науці є і трохи інший ракурс поглядів щодо взаємобумовленості *феномену прав дитини* та *ювенальної юстиції*. У своїх працях Б. Абрамсон¹⁶⁰, Г. О. Одонго¹⁶¹, Л. Раймонд¹⁶², Е. Скелтон¹⁶³ розглядають деякі аспекти еволюції інституту ювенальної юстиції як рефлексію на становлення прав дитини у світовому масштабі.

На сьогодні, ані серед вітчизняних, ані серед зарубіжних науковців не сформовано єдиного концептуального підходу щодо розуміння ювенальної юстиції, що, у свою чергу, впливає на праксеологічний вимір цього інституту, формування його цілей і розуміння цінностей, нарешті, сприйняття суспільством. У загальному значенні О. В. Зиков та Н. Л. Хананашвілі *ювенальну юстицію* називають формою соціально-

¹⁵⁶ Ткачев В. В Ростовской области создается региональная модель ювенальной юстиции. *Российская юстиция*. 2002. № 2. С. 25.

¹⁵⁷ Див. Филипенко Є. П. 2011. С. 10.

¹⁵⁸ Див. Левченко В. О. 2011. С. 44.

¹⁵⁹ Див. Навроцький О. О. 2018. С. 314, 405-406.

¹⁶⁰ Abramson, B. (2004). The right to diversion: using the Convention on the Rights of the Child to turn juvenile justice rights into reality. *International Juvenile Justice Observatory*. URL: <https://www.eldis.org/document/A17948>.

¹⁶¹ Odongo, G. O. (2005). The Domestication of International Law Standards on the Rights of the Child with Specific Reference to Juvenile Justice in the African Context. Doctor's of Law thesis. Cape Town: University of the Western Cape. P. 53-56.

¹⁶² Raymond, L. (2004). Transformation of the juvenile justice system: A paradigm shift from a punitive justice system of the old order to a restorative justice systems of the new dispensation. Thesis of Research report degree of Masters Public Administration. Cape Town: University of the Western Cape. P. 9.

¹⁶³ Skelton, A. (2009). Restorative Justice as a Unifying Force for Child Justice Theory and Practice. 1st World Congress on restorative justice, (Lima, Peru, 3-7 Novem., 2009). Lima. URL: <https://www.unicef.org/tdad/4annskelton.pdf>.

правового поводження з неповнолітніми¹⁶⁴. У чому саме полягає специфіка такого поводження і з приводу чого воно виникає?

У багатьох науково-інформаційних та правових джерелах основне завдання ювенальної юстиції пов'язують з протидією правопорушенням серед дітей та одночасним захистом їх прав у таких правовідносинах. Друга складова такого завдання на думку деяких авторів (А. І. Гусєва, Ю. Б. Костової, Н. М. Крестовської¹⁶⁵, Я. В. Мачужак, І. Б. Лавровської¹⁶⁶) втілюється у захисті цієї вразливої і, ще не до кінця сформованої категорії соціуму, від несприятливих наслідків правопорушень та повернення їх до суспільного життя. Ці два підходи відображають зміст і цілі ювенальної юстиції. Оскільки на практиці вони не розділяються між собою, це призводить до стирання грані між функціями судового захисту і завданнями боротьби зі злочинністю¹⁶⁷. І. В. Предеїна слушно вказує, що ювенальна юстиція заснована на розумінні причин злочинної поведінки, а мета спрямована на вилучення дитини з умов несприятливого оточення, які на неї справляють негативний вплив, а також пошук ефективних індивідуальних способів впливу на винну особу, альтернативних кримінальному покаранню, що дозволяють запобігти її подальшій девіації і відновити порушені права потерпілих. Сутність, специфіка і призначення ювенальної юстиції виявляються в її принципах і функціях, які відображають неприйнятність карального підходу до неповнолітніх правопорушників¹⁶⁸. У свою чергу О. С. Автономов додає, що в контексті завдань ювенальної юстиції увага має бути приділена не

¹⁶⁴ Хананашвили Н., Зыков О. Пути продвижения ювенальной юстиции в России. Ювенальная юстиция: правовые и технологические аспекты: сборник статей. М.: Российский благотворительный фонд НАН, 2000. С. 6.

¹⁶⁵ Ювенальна юстиція: навчальний посібник / за заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. С. 8-9.

¹⁶⁶ Мачужак Я. В., Лавровська І. Б. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 7. С. 39-43.

¹⁶⁷ Там само. С. 39-43

¹⁶⁸ Предеина И. В. Правовые и теоретические основы развития ювенальной юстиции в России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Саратовская гос. академия права. Саратов, 2005. 259 с.

лише центральному елементу цієї системи – реагуванню на правопорушення, а й профілактиці девіантної, в тому числі і делінквентної поведінки, особливо в середовищі дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації, заходам щодо запобігання переростання небажаної поведінки в делінквентну, діям щодо виправлення ситуації, коли неповнолітній опинився в конфлікті з законом в досудовому порядку, вторинній профілактиці після виконання рішення суду в повній мірі (маються на увазі спеціальні заходи з адаптації та ресоціалізації такої дитини. – *Прим. авт.*).
Всі частини цього ланцюга можуть працювати ефективно тільки за умови, якщо вони діють взаємопов'язано, в одному напрямку, прагнуть вирішувати проблему, взаємно доповнюючи одна одну¹⁶⁹. На нейтралізації девіантної поведінки та недопущенні правопорушень серед неповнолітніх також акцентує увагу Т. Ю. Новікова¹⁷⁰. Н. В. Ортинська крім профілактики правопорушень серед завдань ювенальної юстиції вбачає ефективну соціалізацію таких суб'єктів права як діти¹⁷¹. Враховуючи наведенне, цілком слушним виглядає висновок, зроблений В. О. Левченко щодо змісту та цілей ювенальної юстиції: боротьба із злочинністю дітей; охорона прав і законних інтересів дітей; виправлення – виховання дитини¹⁷².

А. В. Комарницький пропонує розглядати ювенальну юстицію у широкому та вузькому значенні. У широкому сенсі ювенальна юстиція розглядається як наукова та навчальна дисципліна, система органів, які застосовують у своїй діяльності спеціальні правила поведіння з неповнолітніми, як вже в процесі здійснення кримінального судочинства, так і на стадії профілактики правопорушень (злочинів) неповнолітніх. У вузькому сенсі – це система органів, які застосовують у своїй діяльності

¹⁶⁹ Див. Автономов А. С. 2009. С. 11-12.

¹⁷⁰ Див. Новікова Т. Ю. 2003. 191 с.

¹⁷¹ Див. Ортинська Н. В. 2017. С. 24.

¹⁷² Див. Левченко В. О. 2011. С. 52.

спеціальні правила поведження з неповнолітніми з приводу вчиненого ним правопорушення або злочину, а також порушення прав і законних інтересів самої дитини. Тобто, ювенальна юстиція – це соціально-правова охорона неповнолітніх¹⁷³.

Наведені вище цілі та завдання ювенальної юстиції обумовлюють її зміст, оптимальний формат та оцінку ефективності функціонування у системі забезпечення прав дитини, а відповідно і подальші перспективи удосконалення в рамках української суспільно-правової системи, тобто відображають її праксеологічний вимір (див. визначення «*праксеологія*» у Філософському енциклопедичному словнику¹⁷⁴. – *Прим. авт.*). Т. Котарбінський зазначав, що метою праксеології є пошук загальних законів будь-якої людської діяльності, щоб на їхній основі сформулювати загальні принципи цієї діяльності¹⁷⁵. У контексті зазначеного, стосовно ювенальної юстиції слід брати до уваги, що загального визнання цільового наповнення цієї форми захисту прав, свобод та інтересів дітей зараз у науковому світі не існує.

Наприклад, А. В. Комарницький, аналізуючи певну частину наукових робіт з цього питання, виділяє три сформованих напрямки в розвитку системи ювенальної юстиції. В межах першого пропонується регулювати тільки суспільні відносини в стадії здійснення кримінального правосуддя щодо неповнолітніх (цей напрямок представлено в дослідженні Е. Б. Мельникової та Г. М. Ветрової). В межах другого – суспільні відносини за участю неповнолітніх правопорушників і делінквентів (такий проєкт розроблений групою вчених під керівництвом В. Д. Єрмакова). Представники третього напрямку (М. П. Мелешко та ін.) пропонують за

¹⁷³ Комарницький А. В. Научная мысль о ювенальной юстиции в России: концепция, принципы, содержание. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2011. № 2 (21). С. 43-44.

¹⁷⁴ Філософський енциклопедичний словник / Голов. ред. кол. В. І. Шинкарук. К.: Абрис, 2002. С. 512.

¹⁷⁵ Котарбінський Т. Трактат о хорошей работе / науч. ред.: Г. Х. Попов; пер. с пол.: Л. В. Васильева, В. И. Соколовский. М.: Экономика, 1975. 271 с.

допомогою системи ювенальної юстиції регулювати всі відносини, що стосуються сім'ї та всіх дітей від народження до повноліття. Як вважає сам А. В. Комарницький, найбільш перспективним і реальним для країн пострадянського простору є розвиток першого напрямку¹⁷⁶.

На наш погляд, таке розуміння мети та спрямованості ювенальної юстиції на сьогодні є занадто вузьким. Забезпечення прав дітей винятково у межах кримінального судочинства – це фактично ювенальна кримінальна юстиція, яку можна розглядати лише як частину більш ємного міжгалузевого інституту ювенальної юстиції. Характерною особливістю ювенальної кримінальної юстиції є те, що більшість пов'язаних з нею відносин є об'єктом кримінально-правового (кримінально-процесуального) регулювання. Система кримінальної юстиції щодо неповнолітніх має за мету забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою. Крім того, до завдань ювенальної кримінальної юстиції також входить захист прав та забезпечення безпеки дітей, які потерпіли від злочинів або стали свідками його вчинення. Так чи інакше, фактичною підставою виникнення цих відносин є скоєння кримінального правопорушення¹⁷⁷. Виключно в такому вузькому форматі ювенальна юстиція буде відігравати роль лише «пожежної команди», завданням якої є «загасити полум'я та хоча б щось врятувати». Практично, з переліку завдань ювенальної юстиції, про які згадувалося раніше, залишається лише захист прав дітей під час кримінального провадження, в той час, як робота на упередження цих правопорушень зостається поза межами та-

¹⁷⁶ Див. Комарницький А. В. 2011. С. 43-44.

¹⁷⁷ Іщенко І. В., Веселов М. Ю. Ювенальна превенція та інші суміжні інститути впливу на поведінку дитини у суспільстві: порівняльно-правовий аналіз: *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2017 р.). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 19.

кої діяльності. Але попри це, Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, яка була затверджена Указом Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011, передбачала комплекс заходів щодо удосконалення превентивної та профілактичної роботи, що фактично створювало перспективи виходу за межі суто кримінального судочинства.

Умови конкретної країни визначають відмінності в назві державних систем, які займаються розглядом справ дітей, що перебувають у конфлікті з законом, а також здійснюють забезпечення їх прав і свобод в іншій судовій чи позасудовій формі, а також зумовлюють підходи, що практикуються цими системами. Коли система в тій чи іншій мірі спеціалізується на розгляді справ дітей – будь то судова система, система соціального забезпечення або адміністративна система, – то її часто називають системою правосуддя щодо неповнолітніх. Так зазначено у російськомовному варіанті публікації результатів одного з досліджень, яке проводилося референтною групою експертів під керівництвом О. Юстер за ініціативою ЮНІСЕФ¹⁷⁸, таке словосполучення можна побачити у багатьох вітчизняних наукових та інформаційно-медійних джерелах. Втім в оригінальній (англомовній) версії цього видання використовується термін «система ювенальної юстиції» (*«juvenile justice systems»*). Автори цього дослідження вислів «система ювенальної юстиції» вживають щодо законів, процедур, керівних принципів, норм звичаєвого права, систем, фахівців, установ і методів впливу, спеціально призначеним для роботи з дітьми, які порушили закон¹⁷⁹.

Аналіз українських нормативних джерел також не демонструє уніфікованості щодо офіційної термінології. План дій «Україна –

¹⁷⁸ Руководство по оценке показателей в области правосудия в отношении несовершеннолетних. Нью-Йорк: ЮНІСЕФ, Управление ООН по наркотикам и преступности 2010. С. 1.

¹⁷⁹ United Nations Office on drugs and crime. (2006). Manual for the measurement of juvenile justice indicators. New York: UNICEF. P. 1.

Європейський Союз» – міжнародний документ схвалений Радою з питань співробітництва між Україною і Європейським Союзом 21.02.2005 р. серед пріоритетних реформ згадує про виконання стандартів ювенальної юстиції. Те саме містить План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки від 18.06.2007 р.. У схвалених Постановою ВРУ від 22.09.2005 р. № 2894-IV Рекомендаціях парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства» для Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) серед іншого ставилося завдання вивчити питання щодо впровадження в Україні системи ювенальної юстиції та забезпечення відповідної нормативно-правової бази для цього інституту¹⁸⁰. Підводячи підсумки роботи Верховного Суду України за 2004 р. і, окреслюючи завдання на 2005 р., у тексті документа (затвердженому Постановою Верховного суду України від 28.01.2005 р. № 1) згадувалося, що у рамках спільного українсько-канадського проекту було підготовлено Концепцію створення та розвитку ювенальної юстиції в Україні¹⁸¹. Слід зазначити, що у тому вигляді ця ініціатива так і не була реалізована до кінця. Серед більш наближених до сучасності правових актів термін «ювенальна юстиція» використовується у тексті Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої Постановою КМУ від 30.05.2018 р. № 453, а також низці відомчих нормативно-правових актів, наприклад, у Порядку організації діяльності прокурорів і слідчих органів прокуратури у кримінальному провадженні, затвердженому Наказом Генеральної прокуратури України (далі – ГПУ) від 28.03.2019 р. № 51; у Порядку реалізації пілотного про-

¹⁸⁰ Про Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства»: Постанова Верховної Ради України від 22.09.2005 р. № 2894-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 491.

¹⁸¹ Про підсумки роботи Верховного Суду України за 2004 р. і завдання на 2005 р.: Постанова Верховного суду України від 28.01.2005 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va001700-05> (дата звернення: 19.06.2019).

екту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні злочину», затвердженому спільним Наказом Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст України) та ГПУ від 21.01.2019 р. № 172/5/10 тощо. Водночас у таких правових актах як Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні (було схвалено Указом Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011) зустрічаємо лише певний аналог терміну «ювенальна юстиція», а саме – «юстиція щодо неповнолітніх»; у Національній стратегії у сфері прав людини (схвалено Указом Президента України від 24.05.2011 р. № 597/2011) – «правосуддя щодо неповнолітніх»; у Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (схвалено Розпорядженням КМУ від 18.12.2018 р. № 1027-р.) – «юстиція щодо дітей». У Постанові КМУ від 24.05.2017 р. № 357 «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх» терміни «правосуддя щодо неповнолітніх» та «ювенальна юстиція» вживаються одночасно у різних частинах тексту як тотожні.

Проте така ситуація характерна не лише для України. Як мінімум, дуалізм термінології властивий законодавству і деяких інших країн. Наприклад Кодекс Киргизької Республіки про дітей містить визначення двох понять: «юстиція для дітей» і «ювенальна юстиція». Дефініція ювенальної юстиції має такий самий зміст як і юстиції для дітей за виключенням лише того, що не згадує про дітей, які є потерпілими і свідками у кримінальних справах (ст.ст. 5, 85 цього Кодексу). Виходить, що в уявленні киргизького законодавця юстиція для дітей так само, як і ювенальна юстиція асоціюється виключно з кримінальним правопорушенням. При цьому перше з цих двох понять видається більш ємним, оскільки охоплює розширене коло об'єктів впливу (дітей у конфлікті з

законом, а також дітей – свідків і потерпілих). Як на нашу думку, відмінність надто умовна та штучно створена.

На теперішній час *єдиного концепту ювенальної юстиції* не існує навіть в розвинутих країнах Європи та Америки. Є декілька типових моделей, мова про які буде вестися у наступних підрозділах. Водночас, поряд з певною специфікою ювенальної юстиції кожної моделі, у неї, незалежно від країни функціонування, є і загальні риси, які характеризують цей інститут як родове поняття. Серед країн пострадянського простору сталої та завершеної системи ювенальної юстиції того чи іншого апробованого типу поки що не створено у жодній державі (можна виділити тільки деякі окремі елементи, як правило у межах кримінального та кримінально-процесуального законодавства). Втім активні пошуки національного шляху забезпечення прав дітей через розвиток інституту ювенальної юстиції в цих країнах, включаючи і нашу державу, з урахуванням міжнародного права та світової практики, створили великий масив наукових робіт та теорій, серед яких до сьогодні не існує однотайності у поглядах щодо трактування та змістовного (інституційно-нормативного) наповнення поняття «ювенальна юстиція». В. О. Левченко слушно підкреслює, що концептуальне розуміння ювенальної юстиції залежить, в основному, від об'єму ознак, які включають в це поняття ті чи інші автори¹⁸². Щоб краще розуміти основні вихідні позиції сучасного уявлення про ювенальну юстицію та її праксеологічне значення, аналізуючи наявні теорії, деякі вчені робили певну класифікацію природи та змістовного наповнення цього правового явища. Можна привести кілька таких результатів, що дозволить надалі послідовно та системно ознайомитися з аргументами кожної групи прихильників того чи іншого підходу.

¹⁸² Див. Левченко В. О. 2011. С. 46.

О. С. Автономов виокремлює два підходи до розглянутого явища: прихильники одного з них відносять до ювенальної юстиції переважно і, навіть майже виключно спеціалізовані судові органи, а відповідно і пов'язану з ними діяльність у справах щодо дітей; відповідно до іншого підходу пропонується включити в систему ювенальної юстиції значно ширше коло органів¹⁸³. В. О. Левченко різноманітні бачення ювенальної юстиції об'єднує у три групи: 1) ювенальна юстиція, як правосуддя, що здійснюється судом; 2) ювенальна юстиція, як система органів, що здійснюють правосуддя над неповнолітніми; 3) ювенальна юстиція, як сукупність державних інститутів і правових механізмів та соціально-психологічних чинників, що соціалізують неповнолітню особу. При цьому кожне визначення, як вважає вчена, відображає найважливіші, на думку їхніх авторів, ознаки ювенальної юстиції й у цьому змісті є справедливими¹⁸⁴. С. Ф. Бичкова вважає, що зараз найбільш поширеним є такі визначення поняття «ювенальна юстиція»: 1) система особливого судочинства у справах про правопорушення неповнолітніх, які вчинили кримінально-карані діяння і досягли віку кримінальної відповідальності; 2) система норм та інститутів, пов'язаних з дитиною як суб'єктом правопорушень, незалежно від його віку і категорії правопорушень; 3) система, що включає не тільки відповідне законодавство, але і комплекс державних та інших органів і організацій, що мають своїм призначенням захист прав і законних інтересів неповнолітніх; здійснення правосуддя щодо неповнолітніх; реагування на правопорушення неповнолітніх¹⁸⁵. В. Р. Шмідт взагалі розглядає ювенальну юстицію як одне з

¹⁸³ Див. Автономов А. С. 2009. С. 5.

¹⁸⁴ Див. Левченко В. О. 2011. С. 46.

¹⁸⁵ Бичкова С. Ф. Ювенальная юстиция в Республике Казахстан: перспективы развития. *Юрист*. 2003. № 11. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1236809>.

основних джерел розвитку реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення¹⁸⁶.

Критичний аналіз робіт приведених авторів та інших фахівців дає підстави виділити два основні підходи в розумінні сутності та меж ювенальної юстиції як соціально-правового інституту та форми захисту прав, свобод та інтересів дітей. Перший – це *бачення ювенальної юстиції виключно як специфічної форми здійснення правосуддя щодо дітей*. Другий підхід передбачає *розширення меж цього інституту*, включивши до нього низку супутніх заходів превентивного, соціального, медико-психологічного, пенологічного та постпенологічного характеру, спрямованих на забезпечення найкращих інтересів дитини у всіх цих правовідносинах.

К. І. Смеловцев зазначає, що в класичному розумінні ювенальна юстиція є складовою частиною системи загального правосуддя, що реалізує свої завдання на єдиній з ним правовій базі. Але разом з тим ювенальна юстиція має бути специфічною судовою підсистемою в рамках загального правосуддя¹⁸⁷. Подібно до попереднього висловлення І. В. Предеїна вказує, що перш за все ювенальна юстиція – це особлива форма реалізації судової влади, що виражена в діяльності по здійсненню правосуддя щодо неповнолітніх, яка характеризується специфічними принципами його реалізації, організацією системи спеціалізованих судових органів і допоміжних служб ювенального профілю, і спрямована на забезпечення належного захисту прав та інтересів неповнолітніх¹⁸⁸.

Е. Б. Мельникова стверджує, що поняття «ювенальна юстиція» в усьому світі пов'язується з головною її ланкою – судом у справах непо-

¹⁸⁶ Шмидт В. Р. Интеграция подростков в конфликте с законом: зарубежный опыт. М.: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2007. С. 21.

¹⁸⁷ Смеловцев К. И. Ювенальная юстиция в системе социальной профилактики правонарушений несовершеннолетних: ариф. канд. юрид. наук: 12.00.08 / ВНИИ МВД РФ. Москва, 2005. 36 с. URL: <http://lawtheses.com/jreader/418370/a/#?page=36>.

¹⁸⁸ Див. Предеина И. В. 2005. 259 с.

внолітніх, що визначає поняття юстиції як правосуддя. За переконанням Е. Б. Мельникової, а також М. П. Мелешка концепція ювенальної юстиції включає наступні вихідні поняття (компоненти): неповноліття як правова база ювенальної юстиції; юстиція – загальне лінгвістичне та соціально-правове поняття; ювенальна юстиція як частина загального поняття юстиції; ювенальна юстиція як специфічна система юстиції; суд у справах неповнолітніх як центральна ланка ювенальної юстиції; специфічні принципи ювенальної юстиції; судова влада і ювенальна юстиція; громадянське суспільство і ювенальна юстиція. Лінгвістично поєднання слів «юстиція» і «ювенальна» означає, що мова йде одночасно і про загальне, і про специфічне поняття юстиції. Як частина загальної юстиції, вона «успадковує» її принципи та інститути. Специфічне поняття ювенальної юстиції відрізняє її від загальної юстиції, створює ступінь її автономності^{189,190}. Особливість ювенальної юстиції, на думку К. І. Смеловцева, створює специфічну юридичну базу, що включає особливі принципи здійснення правосуддя щодо дітей, які відсутні в загальному судочинстві¹⁹¹. Своєрідні ознаки ювенальної юстиції відносяться як до організації цієї судової системи, так і до процесу здійснення правосуддя. Специфічна «філософія» цього інституту будується на перерахованих поняттях, що входять до його концепції, які взаємодіють в процесі здійснення правосуддя¹⁹².

Ю. І. Ємець каже, що у світовій практиці неповноліття визнається пом'якшуючою обставиною, хоча й з певними варіаціями правозастосування, виходячи з особливостей національних правових традицій¹⁹³. В. Р. Шмідт наголошує, що сучасна ювенальна юстиція характеризуєть-

¹⁸⁹ Див. Мельникова Э. Б. 2001. С. 9.

¹⁹⁰ Див. Мелешко Н. П. 2006. С. 365-366.

¹⁹¹ Див. Смеловцев К. И. 2005. 36 с.

¹⁹² Див. Мелешко Н. П. 2006. С. 363-366.

¹⁹³ Див. Ємець Ю. І. 2010. С. 7-8.

ся подвійністю. З одного боку, це окремі правові норми для неповнолітніх (а в багатьох країнах – і для молоді), особливий організаційний дизайн здійснення правосуддя (суди, особливі функції прокуратури, органів поліції, виконання покарання). З іншого боку, ювенальна юстиція часто асоціюється з більш гуманної та кращої версією правосуддя, оскільки орієнтована на дитину, а не на систему виконання покарання. Рефлексія відмінностей в міжнародних стандартах ювенальної юстиції складає основу критичної концепції. Провідне питання критичної ювенальної юстиції: *«Чи не стає сам факт існування ювенальної юстиції фактором ексклюзії підлітків від правосуддя?»* – визначає різні позиції щодо реформи цієї сфери правосуддя¹⁹⁴. Втім серед досліджень у сфері розвитку інституту ювенальної юстиції розглядаються не лише аспекти гуманізації відповідальності неповнолітніх правопорушників. Наприклад, К. І. Смеловцев, серед іншого розглядає таке питання, як розширення рамок кримінально караної причетності до злочину, що безумовно, буде сприяти зниженню злочинності неповнолітніх (за умови, що в кожній нормі інституту причетності захист дітей буде поставлений на перше місце)¹⁹⁵. В одній з наших публікацій ми зазначали, що допустимість застосування примусових заходів виховного характеру до особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, є свого роду суспільно-правовим компромісом, оскільки відсутність складу злочину виключає будь-які кримінальні наслідки. Примусові заходи виховного характеру не є кримінальним покаранням та істотно відрізняються від них за своєю суворістю. Водночас вони пов'язані з певними обмеженнями і позбавленнями для особи, щодо якої вживаються – вони є мірою державного примусу, що застосовується незалежно від бажання такої особи. Їх покладання, крім іншого, обумовлено необхідністю позбавлення особи, яка

¹⁹⁴ Див. Шмидт В. Р. 2007. С. 16.

¹⁹⁵ Див. Смеловцев К. И. 2005. 36 с.

не досягла віку кримінальної відповідальності і, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, ілюзії про безкарність її дій. Примусовий характер зазначених заходів обумовлює чітку регламентацію процедури їх застосування, тобто кримінального провадження, а також визначення статусу учасників даних кримінально-процесуальних відносин¹⁹⁶. Низка вчених-фахівців у галузі адміністративного права (О. В. Горбач, І. В. Іщенко, Ю. І. Ковальчук, Т. Г. Корж-Ікаєва, З. П. Морозова, Є. Ю. Колосовський та ін.) наполегливо доводять доцільність зниження мінімального віку адміністративної відповідальності або застосування до неповнолітніх деяких адміністративних стягнень, застосування яких на сьогодні обмежено. Наведене свідчить, що не правильним буде вважати, що ювенальна юстиція це винятково напрямок в один бік – до гуманізації покарання (відповідальності) та/або заміна на альтернативі види заходів впливу! Науково-практичне та правове розв'язання проблем ювенальних правопорушень має бути засновано на урахуванні тенденцій біологічно-психологічної та соціальної зрілості неповнолітніх делінквентів та суспільної небезпеки їх вчинків. Втім, навіть у разі доцільності запровадження тих чи інших заходів реагування, пріоритетом таких правовідносин має бути забезпечення сприятливих умов участі дитини (залежно від її особливостей) в процесі правозастосування.

Наведені вище погляди вчених (за виключенням питань мінімізації віку адміністративної відповідальності) створюють уявлення про ювенальну юстицію виключно як про інститут реагування на злочин з боку неповнолітньої особи. Але нагадаємо, що статус учасника ювенальної юстиції можуть мати і діти, які є потерпілими, чи свідками у криміналь-

¹⁹⁶ Веселов Н. Ю., Гаврилюк М. Ю. Правовой статус лица, в отношении которого предполагается применение принудительных мер воспитательного характера. *Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства по уголовным делам на современном этапе* : сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., (Новополюцк, 26–27 сент. 2019 г.): в 2 т. Новополюцк : Полоц. гос. ун-т, 2019. Т. 2. С. 39.

ному судочинстві. Закон так само має створювати додаткові гарантії їх участі.

Відповідно до цього формату наука визначає і функції ювенальної юстиції. Крім звичних для традиційного судочинства охоронно-каральних функцій, на думку Н. М. Крестовської, А. І. Гусєва, Ю. Б. Костової, ювенальна юстиція повинна мати такі спеціальні функції: 1) реститутивну (ювенальна юстиція має розглядатись як відновне правосуддя. У цьому її принципова відмінність від сучасного дорослого правосуддя); 2) реабілітаційну (це стосується і дитини, яка стала жертвою жорстокого поводження або недбалого піклування, і дитини-правопорушника, який має бути ресоціалізований. Для цього ювенальний суд має стати центром низки державних та недержавних інституцій, програм, проектів, які працюють з дітьми); 3) пацифікаційну (примирна) (мається на увазі вирішення шляхом порозуміння та взаємних поступок конфліктів, які не мають характеру правопорушення (зловживання правом, порушення моральних норм), хоча й не можуть бути ліквідовані силами сторін)¹⁹⁷. В. О. Левченко ще окремо називає охоронну функцію, тобто забезпечення судового захисту неповнолітнього в якості потерпілого, підсудного, засудженого тощо¹⁹⁸.

Діти, що перебувають у конфлікті з законом, включаючи тих, що затримані та доставлені до спеціальних установ чи органів – це лише частина того контингенту, який входить до сфери уваги ювенальної юстиції в форматі «правосуддя для дітей». Ювенальна юстиція спрямована на реалізацію справедливої та дружньої до дітей процедури, включаючи тих, хто конфліктує або контактує із законом¹⁹⁹.

¹⁹⁷ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 11-12.

¹⁹⁸ Див. Левченко В. О. 2011. С. 57.

¹⁹⁹ Interagency review of justice for children in a humanitarian context (CPMS 14). P. 5. URL: <http://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2016/06/Interagency-review-2.pdf>.

Необхідно брати до уваги, що Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (1985 року) правопорушенням визнають будь-яку провину (дію або бездіяльність), що карається за законом в рамках існуючої правової системи (п. 2). Відповідно, до сфери дії ювенальної юстиції, з урахуванням особливостей українського законодавства, автоматично включаються ситуації здійснення правосуддя щодо дітей, які вчинили адміністративні правопорушення, а також інші аспекти, що регулюються відповідним законодавством, наприклад, можливість перекладення юридичної відповідальності («трансмисії») за протиправні дії неповнолітніх осіб на інших осіб (батьків або осіб, що їх замінюють) – ч.ч. 2 та 3 ст. 184 КУпАП.

Інша категорія, яка входить до кола уваги ювенальної юстиції – «дитина у контакті з законом» – це дитина, яка в силу різних обставин, що стосуються її життя (розлучення з батьками, усиновлення, міграція, насильство, тощо) вступає в контакт з системою правосуддя в тій чи іншій формі та/або в інший передбачений законом спосіб набуває спеціального соціально-правового статусу²⁰⁰. Відповідно, ювенальна юстиція має бути одночасно не лише правосуддям щодо дітей, а й *правосуддям для дітей*. В межах дослідження міжнародного захисту прав дитини Дж. Тодрес акцентує увагу на важливості ролі судової влади не лише у ситуаціях здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, а й у формуванні правової позиції з усіх питань, які впливають на стан та права дітей, визначенні стандарту «найкращих інтересів дитини»²⁰¹. Втілюючи гасло «правосуддя для дітей», ювенальна юстиція одночасно є формою реалізації таких конституційних засад як судовий захист прав дитини та дос-

²⁰⁰ Іщенко І. В. Адміністративно-правові засади здійснення підрозділами Національної поліції України ювенальної превенції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / ХНУВС. Х., 2019. С. 85.

²⁰¹ Див. Todres J. (2004). P. 160.

туп до правосуддя тих неповнолітніх осіб, які потребують правового захисту та/або допомоги у реалізації своїх прав та законних інтересів.

Саме судовий захист як форма забезпечення прав дитини у різних сферах її життєдіяльності має розглядатися у якості елемента ювенальної юстиції. Наприклад, комплекс правових організаційно-профілактичних, медичних соціально-економічних заходів, спрямованих на забезпечення права на життя та охорону здоров'я становить самостійний напрям забезпечення прав, свобод та інтересів дитини. У разі порушення законних прав і інтересів громадян у сфері охорони здоров'я відповідні державні, громадські або інші органи, підприємства, установи та організації, їх посадові особи і громадяни мусять вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів та відшкодування заподіяної шкоди. Водночас, судовий захист прав тих дітей, які перебувають у вразливому стані здійснюється в рамках спеціалізованої системи правосуддя для дітей (ювенальної юстиції). Так, згідно з Основами законодавства України про охорону здоров'я, у разі порушення батьками обов'язку піклуватися про здоров'я своїх дітей, їх фізичний та духовний розвиток, ведення ними здорового способу життя, якщо це завдає істотної шкоди здоров'ю дитини, винні у встановленому порядку можуть бути позбавлені батьківських прав²⁰².

У свою чергу, доступ дітей до національної системи правосуддя є невід'ємною частиною досягнення верховенства права та його дотримання при вирішенні пов'язаних цілей. Метою підходу «правосуддя для дітей» є забезпечення кращого обслуговування та захисту дітей у системі правосуддя. Цей підхід спеціально спрямований на забезпечення повного застосування міжнародних норм і стандартів для всіх дітей, які вступають у контакт з системами правосуддя як жертви, свідки та ймо-

²⁰² Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n439>.

вірні порушники; або з інших причин, які обумовлюють судове втручання, наприклад, щодо їх догляду, опіки або захисту. Якими б не були причини, коли діти перебувають у контакті з системою правосуддя, вони, як правило, мають розглядатися тими ж інституціями та фахівцями. Ця засада включає забезпечення доступу дітей до правосуддя з метою пошуку та отримання захисту як у публічних, так і у приватних провадженнях. Доступ до правосуддя може бути визначено як здатність отримати справедливий і своєчасний спосіб захисту від порушень права, закріплений в національних і міжнародних нормах і стандартах²⁰³.

Отже, наведене обґрунтовує ту позицію вчених, коли ювенальна юстиція розглядається як *система правосуддя*, але вже у *більш розширеному форматі*, ніж виключно у межах кримінального судочинства. Наприклад, О. С. Автономов веде розмову взагалі про відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, як у кримінальному, так і в інших видах судочинства (адміністративному, цивільному). Хоча науковець слушно зауважує, що історично ювенальна юстиція виникла шляхом відокремлення від кримінального правосуддя²⁰⁴. О. С. Гусарева зауважує, що розуміння юстиції переважно зводиться до поняття судової системи, судочинства в різних варіантах їх інтерпретації (цивільна, адміністративна, конституційна, ювенальна тощо)²⁰⁵.

В. Х. Бартон та Дж. А. Баттс констатують, що традиційна *«дефіцитна»* система ювенальної юстиції, яка ґрунтується на недоліках дітей та молоді, захищає громадську безпеку шляхом накладання санкцій за попередні злочини та зменшення ймовірності майбутніх правопорушень (реабілітації). Однак, як наголошують вказані автори, у багатьох грома-

²⁰³ UN (2008). UN Common Approach to Justice for Children. 21 p. URL: https://www1.essex.ac.uk/armedcon/story_id/UNCOMMON.pdf (09.06.2019).

²⁰⁴ Див. Автономов А. С. 2009. С. 6.

²⁰⁵ Гусарева О. С. Юстиція як складова правових систем сучасних країн світу та України: автореф. канд. юрид. наук: 12.00.01 / КНУВС. К., 2010. С. 8-9.

дах фахівці починають ставити під сумнів ефективність традиційної «дефіцитної» моделі ювенальної юстиції. Вони віддають перевагу тим проектам, які засновані на культивуванні позитивних рис у молоді, а не на констатації їх прорахунків. «*Позитивний розвиток молоді*» – цей підхід передбачає роботу з сім'ями та громадами, спрямований на підвищення позитивної соціальної підтримки та надання можливостей, які можуть покращити становище дітей, збільшити їх шанси на розвиток своїх найкращих здібностей та потенціалу. Замість того, щоб зосереджуватися виключно на проблемах, такі нові проекти заохочують органи ювенальної юстиції до зосередження уваги на визначенні позитивних аспектів життя молоді та розробці індивідуальних заходів, що спираються на сильні сторони та інтереси, щоб змусити неповнолітніх бути більш відповідальними за свої вчинки²⁰⁶.

В. М. Хоміч пропонує включати в поняття ювенальної юстиції крім ювенального судочинства також соціально-правове оточення у вигляді державних і недержавних соціальних інститутів, які власне не здійснюють публічне правосуддя, але можуть і повинні брати участь в процесі охорони прав неповнолітніх, в тому числі і в процесі правосуддя на основі введення певних соціально-правових процедур²⁰⁷. М. П. Мелешко переконаний, що застосування до неповнолітнього заходів правового впливу (покарання і т. ін.) не повинно переривати процес соціалізації особистості дитини. Процес цей необхідно продовжити, підключивши до його реалізації органи ювенальної юстиції та надати їм для цього відповідні матеріальні умови та закріплені у праві повноваження²⁰⁸. Цікавим є вислів К. І. Смеловцева: «Якщо під ювенальної юстицією розуміти пра-

²⁰⁶ Barton, W. H. & Butts, J. A. (2008). *Building on Strength: Positive Youth Development in Juvenile Justice Programs*. Chicago: Chapin Hall Center for Children at the University of Chicago. P. 1-6.

²⁰⁷ Хоміч В. М. Введение ювенальной юстиции в Республике Беларусь: стандарты и перспективы. Состояние и анализ сферы правосудия по делам несовершеннолетних. *Юстиция Беларуси*. 2004. № 10. С. 25.

²⁰⁸ Див. Мелешко Н. П. 2006. С. 363-364.

восуддя щодо неповнолітніх, то вона може стати повноцінною складовою системи соціального профілактики правопорушень неповнолітніх. Якщо ж їй надати більш широке тлумачення і за сенсом і за змістом, то, безумовно, система соціальної профілактики правопорушень неповнолітніх повинна бути поглинена цим правовим інститутом»²⁰⁹.

Наведені приклади різноманітного бачення сфери відносин, завдань і функцій ювенальної юстиції дозволяють простежити певну прогресію у поступовому розширенні кола питань, а відповідно, кола задіяних суб'єктів, нормативно-правової бази, процедур та заходів цього багатогранного суспільно-правового інституту (форми) забезпечення прав, свобод та інтересів дітей. Від так, значення та критерії оцінювання ефективності заходів ювенальної юстиції у зазначеній системі помітно зростають.

І. В. Предеїна доходить висновку, що названа система становить теоретично-правову конструкцію, що включає комплекс механізмів юридичного, соціально-коригуючого, медичного, психолого-реабілітаційного, виховно-превентивного характеру, спрямованих на забезпечення благополуччя неповнолітнього в суспільстві і що реалізуються в рамках діяльності спеціалізованих служб і установ ювенального профілю. В якості одного з варіантів структури ювенальної системи захисту прав неповнолітніх авторкою пропонується розглянути модель, згідно з якою служби та установи ювенального профілю утворюють трирівневу структуру так званої ювенальної системи: профілактика, правосуддя, реабілітація. Єдине що, для такої системи вчена у своєму дослідженні обґрунтовує введення до наукової термінології такого поняття як «ювенальна система захисту прав неповнолітніх» (тобто така модель в її уявленні виходить за межі ювенальної юстиції. – *Прим. авт.*). При

²⁰⁹ Див. Смеловцев К. И. 2005. 36 с.

цьому І. В. Предеїна наголошує, що ювенальна юстиція займає центральне місце в ювенальній системі²¹⁰.

Доцільно пригадати, що термін «ювенальна юстиція» є синтезом двох понять, що походять з римського права: дитинство або молодість (від лат. «*juvenalis*» – юний, молодий) та юстиція (від лат. «*justitia*» – справедливість, правосуддя). Отже, в буквальному перекладі термін «ювенальна юстиція» означає правосуддя (у більш широкому розумінні – здійснення справедливості) щодо дітей та молоді²¹¹. Тому не дивно, що у словниковому тлумаченні юстиція – це система судових установ, а також сфера їх діяльності²¹². Отже, традиційно під юстицією розуміють лише один бік значення цього слова у латинському варіанті – здійснення правосуддя, тобто діяльність, властиву судам. На прикладі адміністративної юстиції можна побачити значення юстиції як правового засобу підтримання законності у державному управлінні, який сприяє чіткому розмежуванню та виконанню суб'єктами владних повноважень своїх владно-розпорядчих функцій²¹³. Проте навіть в офіційній юридичній термінології вживання слова «юстиція» не обмежується виключно відносно судів і судової діяльності. Практично у всіх державах є міністерства юстиції, які зараз не входять до судової системи і є органами публічного адміністрування²¹⁴.

Доцільно переглянути і друге значення латинського слова «*justitia*» – справедливість. К. Гесс каже, що юстиція – це справедливість у повожденні з законом²¹⁵. У цілісній системі правових цінностей справедли-

²¹⁰ Див. Предеина І. В. 2005. 259 с.

²¹¹ Ведерникова О. Н. Современные тенденции развития ювенальной юстиции за рубежом. *Российская юстиция*. 2005. № 3. С. 43.

²¹² Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М.: Русский язык, 1995. 930 с.

²¹³ Муза О. В. Сучасний стан та тенденції розвитку адміністративної юстиції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2010. С. 15.

²¹⁴ Див. Левченко В. О. 2011. С. 44-45.

²¹⁵ Hess, K. M. (2009). *Juvenile Justice*. 5-th Edition. Wadsworth, 462.

вість займає ключове місце. Вона відображає практичну сторону реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин. *Справедливість* – це і є таке право, за якого кожен індивід отримує те, чого заслуговує, що є його невід’ємною частиною блага у суспільстві. Це своєрідна рівновага та баланс суспільних потреб і можливостей, де право іманентно передбачає справедливість, а справедливість має правову основу, тобто є реальною та захищеною правом²¹⁶. Загальним і безумовним елементом усіх сучасних концепцій справедливості є ідея прав людини. Саме співіснування людей, що базується на ґрунті взаємного визнання прав і свобод, власне кажучи, становить порядок їхнього співіснування, який можна назвати справедливим²¹⁷. Чи дотримано принцип справедливості та рівності у створенні спеціалізації ювенальних судових та допоміжних органів, особливих правових та інших процедур поводження з дітьми у системі правосуддя, соціалізації, ресоціалізації і т. ін. порівняно з дорослими членами суспільства? Відповідь безумовно є позитивною, оскільки створення інституту ювенальної юстиції у специфічних відносинах, пов’язаних з протидією правопорушенням серед дітей, іншими формами судового захисту їх прав, враховуючи їх особливий правовий статус і є фактично втіленням справедливості. Усі ці соціально-правові гарантії є субсидіарною компенсацією вад біологічно-психологічного розвитку та соціального статусу дітей порівняно з дорослими.

З урахуванням цієї точки зору цікавим видається визначення ювенальної юстиції у розумінні В. О. Левченко – це система органів державної влади і управління, що здійснюють діяльність відносно дітей з метою

²¹⁶ Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 11.

²¹⁷ Див. Філософія права / за ред. О. Данильяна. 2009. С. 110.

захисту їх прав та інтересів і відновлення соціальної справедливості²¹⁸. Така дефініція дає уявлення про ювенальну юстицію через її суб'єктний (інституційний) склад, втім підкреслює важливу мету цього інституту – відновлення соціальної справедливості. За переконанням В. В. Сокурєнка втілення ідеї соціальної справедливості означає: забезпечення силами державних і суспільних інститутів належного рівня життя для тих, хто не має можливості самостійно задовольнити свої потреби, підтримувати рівень життя гідний людини (в нашому випадку такою категорією є діти. – *Прим. авт.*); створення в ідеалі рівних стартових можливостей всім членам суспільства через систему виховання, освіти, соціальної підтримки; не лише забезпечення прав, а й надання кожній людині гарантії на соціальний захист, створення належних умов для покращення її добробуту²¹⁹. Це дає підстави розглядати ювенальну юстицію як більш широке комплексне явище, яке пов'язано зі здійсненням правосуддя щодо дітей і забезпеченням їх прав в судочинстві та через судовий захист, але не обмежується виключно цими відносинами.

Н. Л. Хананашвілі та О. В. Зиков слушно наголошують, що потрібно відрізнити ювенальну юстицію та ювенальне судочинство, оскільки судочинство являє собою сукупність державних інститутів і правових норм, в той час як юстиція, в розумінні вказаних науковців, передбачає участь і недержавних структур (адвокатура, соціальні працівники з неурядових структур, інші державні і недержавні інститути) і обов'язковість здійснення певних соціально-правових процедур. Ними також підкреслюється очевидність потреби формування цілої сукупності правових і соціально-психологічних конструкцій, що гармонійно поєднуються в пошуках оптимального для дитини і, в кінцевому підсумку, –

²¹⁸ Див. Левченко В. О. 2011. С. 47-48.

²¹⁹ Сокурєнка В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / НАВСУ. К., 2002. С. 13.

для суспільства, способу вирішення дуже серйозних проблем²²⁰. Саме в ювенальній юстиції, за переконанням О. С. Автономова, проявляється неможливість замкнутися при здійсненні правосуддя виключно в рамках судових органів. Спеціалізовані суди (судді) у справах неповнолітніх можуть успішно працювати лише з опорою на допомогу психологічних служб, педагогічних кадрів, соціальних працівників. Сенс існування ювенальної юстиції полягає не просто в тому, щоб справи неповнолітніх розглядалися спеціалізованими судами, а в тому, щоб завдяки адекватним судовим рішенням, а також в результаті профілактичних заходів, в тому числі і шляхом своєчасного захисту прав дитини та вирішення різного роду конфліктів, до яких втягнуті діти, рівень ювенальної девіації та інші порушення прав дітей було мінімізовано. Суди у справах неповнолітніх не в змозі ефективно здійснювати покладені на них функції поза системою ювенальної юстиції²²¹. На цьому наголошує і І. В. Предеїна, яка вважає, що формування ювенальної юстиції передбачає комплексний процес вдосконалення існуючих структур і механізмів взаємодії в системі органів, які безпосередньо здійснюють правосуддя у справах неповнолітніх та установ, які не здійснюють правосуддя, але пов'язані у своїй діяльності із забезпеченням правосуддя щодо дітей, і органічного включення в неї (до цієї системи) нових інститутів і правил у відповідності з міжнародними принципами²²².

Як видається М. В. Валуйскову система установ ювенальної юстиція повинна здійснювати не тільки правосуддя, а й сприяти координації та організації діяльності, пов'язаної з профілактикою бездоглядності та безпритульності, а також соціальної реабілітації дітей. Соціальна складова проваджень щодо ювенальних правопорушень може бути реалізо-

²²⁰ Див. Хананашвили Н., Зыков О. 2000. С. 7-8.

²²¹ Див. Автономов А. С. 2009. С. 5-6.

²²² Див. Предеина И. В. 2005. 259 с.

вана через сукупність державних і громадських структур, діяльність яких слід здійснювати спільно з педагогічними, медичними фахівцями та психологами, а також соціальними службами, які надають дітям відповідну допомогу. З огляду на це вчений серед інших функцій ювенальної юстиції додатково називає освітню та виховну²²³.

Американська практика і нормативно і організаційно пов'язує ювенальну юстицію з профілактикою правопорушень серед дітей та молоді. У Законі США про ювенальну юстицію та попередження злочинності 1974 року наголошується, що координовані проекти ювенальної юстиції та профілактики правопорушень, які відповідають потребам неповнолітніх через співпрацю з багатьма місцевими системами надання відповідних послуг для неповнолітніх, можуть допомогти запобігти ювенальним правопорушенням та повернути дітей до продуктивного суспільного життя (розд. 1)²²⁴. Результати деяких американських досліджень свідчать, що 65-70% дітей у системі ювенальної юстиції мають діагностичний стан психічного розладу здоров'я. Більш ніж у 60% випадків такі розлади викликані вжиттям наркотичних чи психотропних речовин²²⁵. Близько 75% молоді в системі ювенальної юстиції зазнали травматичної віктимізації, а 93% – повідомили про вплив несприятливого досвіду дитинства, включаючи жорстоке поводження з ними, насильство в сім'ї, громаді та серйозні захворювання²²⁶. За баченням фахівців громадської організації «Психічне здоров'я Америки» діти-правопорушники з психі-

²²³ Валуйсков Н. В. Гуманистические тенденции развития ювенальной юстиции. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2018. Т. 7. № 1(22). С. 335.

²²⁴ Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act USA of 1974: Public Law 93-415; 88 Stat. 1109. As Amended Through P.L. 115-385, Enacted Decem. 21, 2018. URL: <https://www.ojjdp.gov/about/JJDP-1974-as-Amended-12-21-18.pdf> (27.06.2019).

²²⁵ National Ctr. for Mental Health and Juvenile Justice, United States of America, Models for Change, & United States of America. (2013). Better Nemojns for Youth with Mental Health Needs in the Juvenile Justice System. URL: <https://www.ncmhjj.com/wp-content/uploads/2014/01/Whitepaper-Mental-Health-FINAL.pdf> (26.06.2019).

²²⁶ Baglivio, M. T., Epps, N., Swartz, K., Sayedul Huq, M., Sheer, A., & Hardt, N. S. (2014). The prevalence of adverse childhood experiences (ACE) in the lives of juvenile offenders. *Journal of Juvenile Justice*, 3(2). URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/9466/b7ff1b7dd08ecb668a5836f89ed03d3638d5.pdf>.

чними розладами здоров'я вимагають ще більшої уваги та потребують відповідних соціальних та лікувальних послуг. Серед таких заходів пріоритет повинен надаватися тим, що підтримують відновлення цих неповнолітніх осіб у родині чи громаді, та уникають зайвого ув'язнення чи ізолювання (за винятком небезпечних правопорушень); створюють умови для підтримки участі сім'ї в системі ювенальної юстиції; не використовують систему правосуддя як альтернативу лікуванню, послугам з підтримки дітей, які мають проблеми з психічним здоров'ям²²⁷.

У науковій публікації Дж. Гейнборо та Е. Леан наводиться повідомлення Дж. К. Віг – директора одного з відділів ювенальної юстиції (США), яка наголошує, що система соціального захисту дітей, так само як і система ювенальної юстиції є основою державної політики щодо забезпечення прав дитини у будь-якій країні. Фахівець називає окремо наведені вище дві системи, втім підкреслює взаємообумовленість їх заходів та спільну спрямованість – догляд за дітьми та їх загальне благополуччя. Для ювенальної юстиції такі спільні заходи включають забезпечення належного судочинства та превенцію ювенальної девіації; утримання молоді у в'язницях окремо від дорослих; адресне (індивідуальне) задоволення потреб у розвитку кожної дитини; захист особливих категорій дітей (залежно від раси, статі, а також обмежених можливостей); вирішення питання про вік кримінальної відповідальності. Багато з цих питань є предметом поточних зусиль з переформування ювенальної юстиції в систему з елементами соціальної профілактики та допомоги²²⁸. Прогресивна модель системи ювенальної юстиції (за переконанням фахівців Управління ООН з наркотиків і злочинності) орієнтована на те, що діти повинні вважатися ключовими агентами у захисті своїх власних

²²⁷ Mental Health America. (n. d.). Position Statement 51: Children With Emotional Disorders In The Juvenile Justice System. URL: <http://www.mentalhealthamerica.net/positions/juvenile-justice>.

²²⁸ Gainborough J. & Lean E. Convention on the Rights of the Child and Juvenile Justice. *The Link Connecting Juvenile Justice and child welfare*. 2008. Vol. 7, No. 1. P. 1–15.

прав через особисте їх знання та ефективні методи уникнення ризиків і реагування на порушення. Відповідно, необхідно запровадити механізми участі дітей у програмі розроблення та впровадження законів, політики та програм, спрямованих на просування їхніх прав (що також можна розглядати як якісно новий елемент системи ювенальної юстиції. – *Прим. авт.*)²²⁹.

Отже, наведене дає усі підстави стверджувати, що правосуддя щодо дітей або для дітей, ювенальне судочинство, а також ювенальна юстиція є взаємопов'язаними але не абсолютно тотожними поняттями. *Перше поняття* включає державну діяльність, яку здійснюють спеціалізовані суди чи судді шляхом розгляду і вирішення у судових засіданнях справ за участю чи в інтересах дітей; *друге* – є спеціальним порядком чи формою вчинення судових дій у певних видах проваджень з урахуванням особливостей неповнолітніх учасників таких проваджень; *третє* – комплексною діяльністю судових та несудових органів, яка виходить за межі правосуддя. Це дозволяє нарешті представити інший – розширений (плюралістичний) підхід у баченні ювенальної юстиції.

За переконанням А. В. Комарницького *система ювенальної юстиції* є сукупністю наступних елементів: особливий суб'єкт і суб'єктний склад – неповнолітній і неповноліття як правова база ювенальної юстиції; спеціалізовані судові органи і установи; особливі процедурні норми, що регламентують процес розслідування і судового розгляду; спеціальні заходи кримінально-правового впливу; несудові органи (комісії у справах неповнолітніх і захисту їх прав, уповноважений з прав дитини, органи опіки та піклування, служба пробації), спеціальні правоохоронні структури, створені для профілактики правопорушень (злочинів) неповноліт-

²²⁹ United Nations Office on Drugs and Crime. (2013). Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary. New York. 140 c. P. 8.

ніх²³⁰. Таке розгорнуте уявлення про ювенальну юстицію виходить за межі суто ювенального правосуддя, але знову ж таки, пов'язує коло інтересів названої форми забезпечення прав дітей виключно з ювенально-деліктними правовідносинами. Окреслений підхід в цілому корелюється з державними програмами та стратегіями низки країн, зокрема і України. Так, метою Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року є запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Разом з тим, такий вимір ювенальної юстиції залишає поза увагою низку не менш важливих питань, таких як: посилення захисту прав дітей, які потерпіли від правопорушень, зокрема насильницького характеру, які є свідками правопорушень, і дітей, які перебувають у вразливому становищі та потребують судового захисту. Наведені категорії неповнолітніх осіб законодавець (в ЗУ «Про охорону дитинства») об'єднав терміном «*діти, які перебувають у складних життєвих обставинах*», до яких, до речі, належать і діти у конфлікті з законом.

Низка науковців (М. Р. Арпентьева, Н. Н. Крестовська, О. О. Навроцький, К. І. Смеловцев, Є. П. Филипенко) дають або приєднуються до наступного визначення *ювенальної юстиції* (з урахуванням деяких можливих варіацій) – це система, що утворює сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних процедур і програм, призначених для забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, а також діяльність осіб, які

²³⁰ Див. Комарницький А. В. 2011. С. 43-44.

відповідають за їх виховання, що реалізується системою державних і недержавних органів, установ та організацій. Н. В. Ортинська *ювенальну юстицію* розуміє як функціонування спеціальних державних та громадських інституцій діяльність яких пов'язана з системою захисту прав і свобод неповнолітньої особи, їх основним завданням є профілактика правопорушень та ефективна соціалізація цієї категорії суб'єктів права²³¹. В уявленні Р. М. Опацького – це заснована на специфічних принципах особлива система захисту прав неповнолітніх, що включає в себе сукупність державних органів, діяльність яких здійснюється спільно з відповідними медико-психологічними, соціальними службами допомоги дітям і підліткам, що забезпечує реалізацію їх прав²³². Приведені дефініції демонструють широкий спектр ювенальної юстиції, підкреслюють таку важливу рису цієї діяльності як системність, водночас, їм бракує завершеності через відсутність конкретизації сфери спрямованості захисту таких прав.

Отже, перебуваючи частиною системи забезпечення прав, свобод та інтересів дитини, ювенальна юстиція утворює наступний (по низхідній) рівень абстрактної моделі середовища (піраміди), в якому діє зазначена система, таким чином, наслідуючи рефлексивність зв'язків між складовими компонентами середовища та лабільність системи. Отже, завдяки дедукції можна дійти висновку, що *ювенальна юстиція*, так само, як і *система забезпечення прав дітей* одночасно може розглядатися як:

- а) сукупність наукових (теоретичних) уявлень про засади забезпечення прав дітей у певній сфері суспільних відносин (гносеологічне явище);
- б) комплексна практична діяльність певного кола суб'єктів, заснована на нормах позитивного права, спрямована на досягнення загальної корисної мети (корисно-правова діяльність);
- в) методологічна засада правового

²³¹ Див. Ортинська Н. В. 2017. С. 24.

²³² Опацький Р. М. Поняття і зміст ювенальної юстиції. *Право і суспільство*. 2011. № 5. С. 34.

регулювання, організації та здійснення такої діяльності на підставі наукових здобутків.

Вихідним компонентом ювенальної юстиції, так само, як і системи забезпечення прав дітей в цілому є дитина: у правовому вимірі – її права, свободи, інтереси та обов'язки, визначені у нормах позитивного права; фактично – життя, здоров'я, соціальні зв'язки, належні умови існування, розвитку, виховання, поведінка, свобода та особиста недоторканість, об'єктивовані в конкретних умовах реальної дійсності. Разом з тим, **ювенальна юстиція має свої особливості**, які обумовлюють її автономність у забезпеченні прав дітей поряд з іншими інститутами чи/та формами цієї системи.

Ці **особливості обумовлені**:

- власною метою ювенальною юстиції;
- об'єктивним та суб'єктивним складом суспільних відносин;
- специфікою правового регулювання цих відносин;
- критеріями оцінювання ефективності такої діяльності.

Проведений аналіз наявних уявлень про **ювенальну юстицію** дозволив сформулювати власне **бачення праксеологічного виміру цього суспільно-правового інституту** у системі забезпечення прав, свобод та інтересів дітей.

По-перше, серед завдань системи забезпечення прав, свобод та інтересів дітей **функціонування ювенальної юстиції покликано сприяти**: гарантуванню, охороні та захисту прав дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах; появі дружніх до дитини послуг та систем допомоги; викоріненню всіх форм насильства та дискримінації щодо дітей; удосконаленню різноманітних форм превенції протиправної та іншої девіантної поведінки дітей, а також виправлення та соціальної реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом.

По-друге, від інших форм та інститутів забезпечення прав дітей, крім специфічних завдань, *ювенальна юстиція відрізняється ще особливими функціями*, серед яких: 1) загальною є – охоронна; 2) спеціальними – реститутивна; паціфікаційна (примирна); реабілітаційна; 3) додатковими – соціально-профілактична; освітньо-виховна, а також способом реалізації таких прав – доступ до правосуддя та судовий захист.

По-третє, не зважаючи на те, що ваговим компонентом функціонування зазначеного суспільно-правового інституту є реагування на ювенальні правопорушення, *ювенальна юстиція – це не лише інший підхід до неповнолітнього правопорушника в межах кримінального провадження чи провадження у справах про адміністративні правопорушення, а й сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних процедур та програм*, призначених для вилучення дитини з умов несприятливого оточення, які на неї справляють негативний вплив, з метою усунення загрози її життю чи здоров'ю або запобігання її подальшій девіації, а також повернення дитини до суспільного життя у разі вчинення нею правопорушення.

По-четверте, виходячи з завдань *ювенальної юстиції її інституційне забезпечення та зміст обумовлюють такі чотири основні напрями*: правова допомога (патронаж) дітям, що перебувають у складних життєвих обставинах; ювенальна превенція та профілактика порушень прав дитини; ювенальне правосуддя (судочинство); реабілітація (ресоціалізація) дітей, що перебувають у конфлікті з законом.

По-п'яте, *ювенальна юстиція це система державних та недержавних органів*, чия діяльність спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів дітей в зазначеній сфері правовідносин, серед яких провідне місце займають спеціалізовані (ювенальні) суди чи судді. Взаємодія су-

дових органів з іншими службами та органами є ключовою, але не завжди обов'язковою умовою ювенальної юстиції.

По-шосте, *ювенальна юстиція* – це система, що включає не лише комплекс державних та інших органів і організацій, що мають своїм призначенням захист прав, свобод і законних інтересів дітей, профілактику правопорушень, здійснення правосуддя щодо них та реабілітацію, а й відповідне національне законодавство, яке до речі має бути засновано на міжнародних стандартах забезпечення прав дитини.

По-сьоме, враховуючи тенденції імплементації норм міжнародного права до національного законодавства, *використання терміну «ювенальна юстиція» є більш універсальним* (порівняно з таким термінами як «юстиція щодо дітей» та «правосуддя щодо дітей»), оскільки включає юстицію не лише щодо дітей (які перебувають в конфлікті з законом), а й для дітей (там, де це стосується судового захисту їх прав та найкращих інтересів), а також комплекс інших заходів, які здійснюються не лише в межах правосуддя.

По-восьме, бачення ювенальної юстиції як комплексного системного та поліінституційного виду діяльності, що *трансцендує за межі кримінального судочинства*, обумовлює наявність широкого адміністративно-правового компоненту у функціонуванні цієї форми забезпечення прав дітей.

Отже, в нашому розумінні *ювенальна юстиція* – це суспільно-правовий інститут, що утворює спеціалізовану систему правосуддя щодо дітей і для дітей, а також сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних процедур і програм, призначених для забезпечення прав, свобод і законних інтересів

дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізується системою державних і недержавних органів²³³.

§ 2.2. Генеза становлення ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей

Наші уявлення про світ і про те, як він працює, неминуче залежать від періоду часу, в якому ми живемо. Так само ідеї про доцільність, призначення та найкращий спосіб функціонування системи ювенальної юстиції залежать від ступеню міжнародного визнання цінності прав людини та дитини зокрема, розвитку інших філософсько-гуманістичних концепцій, багатьох соціально-економічних та культурно-традиційних чинників окремих країн та народів. Ці ідеї виникають в певні історичні моменти і відображають історичні умови того чи іншого часу. У філософському розумінні ідеї є раціональними зв'язками і організованими способами розуміння та інтерпретації світу. Філософська концептуалізація цінності дитини та необхідності особливого захисту її прав з боку держави в контексті суспільних інтересів формує основу для законів, які потім надають правову оцінку протиправної поведінки неповнолітніх, визначають напрями ювенальної політики та спрямовують розвиток системи ювенальної юстиції. Тому Т. Дж. Бернард та М. С. Курличек небезпідставно вважають, що сучасні причини злочинності серед неповнолітніх та сутність інституту ювенальної юстиції, можна зрозуміти тільки шляхом вивчення ідей в контексті історії, філософії та права. Дослідження минулого допомагає краще зрозуміти нинішній стан буття і прогнозувати, що ми можемо отримати в майбутньому. Це твердження є правильним для всіх аспектів соціального життя, в тому числі і для дос-

²³³ Веселов Н. Ю. Ювенальная юстиция в системе обеспечения прав детей. *Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия юридическая*. 2019. № 3(91). С. 47-48. DOI: 10.26577/LAPJ-2019-3-j5.

лідження історії «злочинності неповнолітніх і становлення ювенальної юстиції»²³⁴.

Система ювенальної юстиції керується філософією занепокоєння, турботи та реформування. Неповнолітні делінквенти вважаються незрілими, тому процедура реагування на їх протиправну поведінку не повинна бути тотожною реакції щодо дорослих правопорушників. Потрапляння дитини у ситуацію, де вона конфліктує з законом слід вважати «помилковим». Неповнолітній правопорушник стає жертвою (заручником) обставин, які він не здатен контролювати. Протягом тривалого історичного періоду тогочасні закони (звичаї) країн були спрямовані не на стримування та усунення таких обставин, а на покарання «винної» дитини лише за наслідками її діяння. Така тенденція тільки прискорювала кар'єру становлення неповнолітнього рецидивіста. З огляду на це дитину навпаки слід рятувати від небезпечних факторів або піддавати лікуванню, чи реформаторським і реабілітаційним програмам в межах корекційних заходів²³⁵, на що сьогодні і зорієнтована система ювенальної юстиції.

Складність аналізу історичних та сучасних проблем ювенальної юстиції обумовлена тим, що дана тематика в масиві різноманітних соціально-правових досліджень вбудована до різних контекстів:

– протидія ювенальній злочинності та іншим проявам девіантних відхилень серед дітей, включаючи антропологічні, психологічні та інші кримінологічні причини цих явищ;

– трансформація кримінального правосуддя (встановлення та зміни засад кримінальної відповідальності різних вікових категорій неповнолітніх осіб, впровадження альтернативних заходів кримінально-правового

²³⁴ Bernard, T. J., Kurlychek, M. C. (2010). *The Cycle of Juvenile Justice*. 2nd ed. Oxford University Press. P. 6.

²³⁵ Alemika, E. E. O. & Chukwuma, I. C. (2001). *Juvenile Justice Administration in Nigeria: Philosophy and Practice*. Lagos: Centre for Law Enforcement Education. P. 14.

характеру; виділення особливого правового статусу неповнолітнього у кримінальному провадженні та процедурного формату судочинства, а також виконання покарань щодо цієї категорії осіб);

– зміни суб'єктно-організаційного дизайну системи правосуддя для неповнолітніх (порівняно з загальною системою);

– соціально-політичні процеси у країні та суспільстві, які впливають на рівень життя та стан забезпеченості прав дітей (наприклад, для України характерними є такі тенденції як: нівелювання внутрішніх сімейних зв'язків; слабка роль місцевої громади у суспільному житті населення; демографічна криза і при цьому – масова міграція молодого покоління за кордон; різні політичні і соціально-економічні реформи, які, як правило, не здобувають позитивних змін; інтеграція національного права до міжнародно-правових стандартів при недостатніх внутрішніх економічних та політичних ресурсах; високий рівень корупції на всіх рівнях державної влади; внутрішній військовий конфлікт та зовнішня військово-політична агресія з боку країни-сусіда тощо);

– взаємозв'язок соціальних реформ і перетворення правосуддя, коли останнє розглядається не лише як форма реалізації судової влади і системи виконання покарань, а як система формальних і неформальних інститутів, покликаних унеможливити злочинність та захищати чи відновлювати права особи, зокрема дитини.

Свого часу (наприкінці XIX ст.) О. М. Штіглиць слушно зауважував: *«щоб ґрунтовно ознайомитися з будь-яким науковим питанням, необхідно простежити процес його історичного руху»*²³⁶. При цьому історія будь-якої науки має свою специфіку: кожен з авторів-дослідників знає лише окремі факти, випадки та фрагменти минулого, поєднання уламків яких дозволяє

²³⁶ Штіглиць А. Исследование о выдаче преступников. С.Пб.: Типография братьев Пантелеевых, 1882. С. 3.

побудувати власну версію «мозаїки» сучасних вчень²³⁷. У зв'язку з цим Є. С. Назимко зазначає, що призначення історичного методу полягає у виявленні історичних фактів і відтворенні на їх основі історичного процесу, при якому розкривається логіка його руху. Цей метод припускає вивчення виникнення і розвитку об'єктів дослідження в хронологічній послідовності²³⁸.

Інститут ювенальної юстиції в історичних масштабах є відносно молодим явищем. Розвиток цього інституту в Україні має ще менш тривалий шлях і, взагалі завчасно казати про його завершеність. Окремі прояви запровадження ювенальної юстиції на теренах українських земель пов'язані з історичними особливостями правових систем та соціальних процесів тих державних утворень, до складу яких на певному історичному етапі входили українські території (Річ Посполита, Австро-Угорщина, Російська імперія, СРСР). Втім, для найбільш повного розуміння загальних тенденцій еволюції ювенальної юстиції цей інститут слід розглядати у світовому масштабі. Переважна більшість досліджень щодо історичної генези ювенальної юстиції безпосередньо пов'язана з питаннями кримінальної відповідальності та процедури кримінального судочинства. Це пояснюється тим, що ювенальна юстиція виникла саме як закономірна реакція прогресивно налаштованого суспільства, в першу чергу правозахисників та правознавців, на вразливе становище дітей (без урахування їх біологічно-психологічних вікових особливостей) у кримінальному правосудді та під час відбування покарання. Як зазначають Е. Алеміка та І. Чуквума, на трансформацію ювенальної юстиції вплинула діяльність гуманітарних організацій та реформаторів, які протестували проти жорстокого поводження з дітьми під приводом правосуддя. До

²³⁷ Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 р.р.): історико-правове дослідження: монографія. К.: КИТ, 2008. С. 8.

²³⁸ Назимко Є. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 1. С. 47.

XIX ст. діти суворо каралися навіть за дрібні злочини. Але вже тоді занепокоєння суспільства викликало зростання рівня ювенальної злочинності та поведження з неповнолітніми правопорушниками²³⁹.

Увага з боку науковців до історичних аспектів ювенальної юстиції втілюється переважно у дослідженнях з теорії та історії держави і права (Н. М. Крестовська, Н. В. Ортинська, Н. М. Штикова), конституційного права (М. Р. Арпентьева, Л. В. Ханахмедова), судової та прокурорської діяльності (І. В. Предеїна, О. М. Ярмоц (Слобода)), кримінально-правових (кримінально-процесуальних) дослідженнях (О. С. Автономов, О. Ю. Андриянова, В. М. Бурдін, Н. І. Кудрявцева, Г. Мартін, Р. Скотт Райдер, П. Елрод). Водночас, в межах еволюції ювенальної юстиції науковий інтерес мають викликати і питання адміністративно-правового характеру (адміністрування у цій сфері суспільних відносин). Напевно хтось може скептично зауважити, що дані відносини є предметом регулювання виключно норм кримінального чи кримінально-процесуального характеру, оскільки мова йде про реагування на злочинну поведінку неповнолітнього, але такі категоричні заяви є передчасними. Історичний підхід та метод синтезу допоможуть сконцентрувати увагу на тих аспектах (відносинах), які, на теперішньому етапі розвитку правової системи, становили б об'єкт адміністративно-правового регулювання.

Доцільно звернути увагу на той факт, що англійські джерела з дослідження означеної тематики сьогодні часто містять таке поєднання слів як «*Juvenile Justice Administration*» – дослівно «*управління ювенальною юстицією*» або «*управління правосуддям щодо дітей*» (наприклад, Б. Фельд «*Justice by Geography: Urban, Suburban, and Rural Variations in*

²³⁹ Див. Alemika, E. E. O. & Chukwuma, I. C. (2001), P. 27.

Juvenile Justice Administration» (1991)²⁴⁰; Дж. К. Уорд «*Color lines of social control: Juvenile justice administration in a racialized social system, 1825–2000*» (2001)²⁴¹; Е. Алеміка та І. Чуквума «*Juvenile Justice Administration in Nigeria: Philosophy and Practice*» (2001)²⁴²; П. Краткоскі «*Juvenile Justice Administration*» (2012)²⁴³ та ін.). Ознайомлення зі змістом цих публікацій дозволяє помітити ту обставину, що «адміністрування» чи «управління» в контексті приведених робіт дещо відрізняється від уявлення про ці категорії в теорії української адміністративно-правової науки. Зокрема поняття «*Juvenile Justice Administration*» охоплює комплекс організаційних та процедурних питань, включаючи діяльність суду (судочинство) та інших органів ювенальної юстиції. Фактично ця система відносин у нашій вітчизняній науці є предметом регулювання кримінально-процесуального права у поєднанні з нормами адміністративного права. Як зазначає П. Краткоскі система ювенальної юстиції включає органи державної влади, які, як правило, бюрократично структуровані, це обумовлює функціональний розподіл праці, командний склад і спеціалізацію персоналу. У загальному сенсі теоретичні моделі адміністрування зазвичай концентруються або на тому, як максимізувати провадження (виробництва), або на тому, як найкращим чином задовольнити потреби персоналу. Органи ювенальної юстиції мають потребу в послугах різних типів фахівців, включаючи вчителів, психологів, соціальних працівників та консультантів. Адміністрування певної діяльності чи системи визначається з позиції організації дій, спрямованих на досягнення поставлених завдань. Всередині системи воно включає планування, навчання, управління, контроль, організацію, складання бюджету та іншої

²⁴⁰ Feld, B. C. (1991). Justice by Geography: Urban, Suburban, and Rural Variations in Juvenile Justice Administration. *Journal of Criminal Law and Criminology*. Vol. 82, 156–210.

²⁴¹ Ward, G. K. (2001). *Color Lines of Social Control: Juvenile Justice Administration in a Racialized Social System, 1825-2000*. Retrieved from ProQuest Digital Dissertations. (UMI No. DA3029453).

²⁴² Див. Alemika, E. E. O. & Chukwuma, I. C. (2001). 103 p.

²⁴³ Kratcoski, P. C. (2012). *Juvenile Justice Administration*. CRC Press, 524.

звітної документації і, найголовніше, комунікативні зв'язки між суб'єктами цієї системи²⁴⁴. Отже, навіть якщо розглядати витoki ювенальної юстиції в процесі здійснення правосуддя, то і в цьому випадку серед низки соціально-правових подій та історичних фактів можна углядіти присутність *адміністративно-правового компоненту*.

Історично виникнення ювенальної юстиції пов'язується з появою судів для неповнолітніх. Перші суди в світі у справах дітей та підлітків з'явилися понад 100 років тому в Австралії, Канаді, США, як зазначає І. І. Мартінович: «...з вельми гуманною метою: не стільки судити і карати неповнолітніх правопорушників, скільки знаходити рішення, що відповідають інтересам дитини і суспільства, висловлюючись сучасною мовою, його соціальної реабілітації»²⁴⁵. Основні відмінності системи ювенальної юстиції від системи кримінального і цивільного судочинства виражені в цілях і принципах діяльності перших судів для неповнолітніх, а також у встановленні компетенції цих судів щодо таких категорій суб'єктів: неповнолітніх правопорушників та неповнолітніх, залишених без піклування, а також щодо дорослих осіб, які порушують права і законні інтереси дітей²⁴⁶.

Передісторію виникнення ідеї ювенальної юстиції деякі дослідники (С. Л. Данильченко, Н. І. Кудрявцева, О. М. Никітіна) намагаються углядіти у таких правових пам'ятках історії як: Дигести імператора Юстиніана (в книзі четвертій, є титул IV, під назвою «Про осіб, які не досягли 25 років», у змісті якого відповідним едиктом претор обіцяв таким особам допомогу і захист проти обману. Проте, якщо ці особи здійснювали крадіжки або протиправно завдавали шкоди, допомога їм не надава-

²⁴⁴ Див. Kratcoski, P. C. (2012). P. 3-5.

²⁴⁵ Мартінович І. І. Создание ювенальной юстиции в Беларуси – требование времени. Избранные труды / И. И. Мартінович. Минск: Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2016. С. 503.

²⁴⁶ Штыкова Н. Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX - XX века (историко-правовой анализ): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Любачевского. Н.-Новгород, 2001. 185 с.

лась)²⁴⁷; Закон XII таблиц (де був вперше закріплений принцип прощення покарання, який стосувався в першу чергу неповнолітніх – він формулювався як прощення, виправдане неповноліттям)²⁴⁸ тощо. Слід визнати, що римське право залишило нам доктрину «*parens patriae*», що проголосила захист дітей державою. В історії ювенальної юстиції вона спливала неодноразово (наприклад, в момент створення «дитячих судів – в кінці XIX ст., а коли стали висловлювати сумніви у високій ефективності цих судів – вже в кінці століття XX-го ст.)²⁴⁹. Так званий принцип «*зменшеної осудності*» протягом тривалого часу був поширений в тих країнах, які сприйняли римське право. Відомий французький дослідник прав неповнолітніх Ф. Робер оцінює це правило Закону XII таблиц як основу загального для кримінальної відповідальності неповнолітніх принципу розуміння, що остаточно був сформульований пізніше²⁵⁰. Можна вважати, що аналогія цього принципу знайшла втілення і у нормах українського законодавства, що регулює провадження у справах про адміністративні правопорушення – ст.ст. 13 та 24-1 КУпАП.

Деякі особливості відповідальності неповнолітніх простежуються і у правових джерелах, що діяли в добу середньовіччя на українських землях – наприклад у Литовському статуті (1529 року), втім вони стосувалися справ цивільно-правового характеру. У XVIII ст. за вказівкою імператриці Анни Іоаннівни українські правові джерела були кодифіковані, склавши єдиний збір «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 рік). Артикул X названого кодексу встановлював, що особи чоловічої статі не старші 16 років та жіночої – не старші 13 років, будучи впіймані «на гарячому», не повинні «віддаватися кату» (прояв того ж

²⁴⁷ Дигести Юстиніана / Перевод с латин.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М.: «Статут», 2002. С. 452-465.

²⁴⁸ Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего Рима* / Под ред. С. Л. Утченко. М., 1962. С. 62-72.

²⁴⁹ Ювенальная юстиция: учебн. Пособ. / под ред. Е. М. Никитиной. С. 14-15.

²⁵⁰ Robert, Ph. (1969). *Traité de droit de mineurs. Place et rôle dans l'évolution du droit français contemporain*. Besanson, 62.

принципу «зменшеної осудності». – *Прим. авт.*)²⁵¹. Поряд з цим, для тривалого історичного часу аж до XIX ст. для всіх країн старого та нового світу була характерна відсутність спеціального правового захисту дітей та підлітків.

О. С. Автономов взагалі категорично заявляє, що говорити про ювенальну юстицію аж до кінця XIX ст. недоцільно. І навіть передісторія ювенальної юстиції, на його думку, почалася тільки в XIX ст. До цього, усі відомі ідеї особливого ставлення до дитини в правовому контексті – це лише окремі епізоди, які не тільки не склалися в будь-яку систему, а представляли собою рідкісні відхилення від загальної тенденції, винятки із загального правила, які, як відомо, лише підтверджують правило. Інша річ це заходи виховного характеру щодо дітей – протягом століть задовго до виникнення ювенальної юстиції в Західній Європі такі заходи здійснювалися католицькою церквою, яка розглядалася як самостійний від держав інститут і відала, поряд з релігійними питаннями, справами освіти і встановлення критеріїв моралі і моральності. Після Реформації виховні функції, в тому числі і відносно малолітніх правопорушників, стали на себе брати і протестантські громади. Починаючи з XIX ст. почала набувати поширення практика залучення до виховної діяльності крім релігійних ще і світських неурядових організацій (щоправда, деякі з них діяли керуючись релігійними ідеалами)²⁵². Так, вже в 1656 році в Генуї був відкритий перший пенітенціарій – виправний будинок, розрахований на 600 підлітків. У 1703 році в Римі папою Клементом XI був влаштований будинок (госпіталь ім. Св. Михайла) для виправлення не-

²⁵¹ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 18-19.

²⁵² Див. Автономов А. С. 2009. С. 54-55.

повнолітніх (існував до 1735 року), де застосовувалися обов'язкові роботи з навчанням ремеслу²⁵³.

За століття до створення виправних закладів для дітей в італійських містах, у 1555 році (за іншими джерелами – у 1556 році) виправний будинок був утворений в Лондоні (Англія). Це була спроба вплинути на велику кількість бідних та знедолених людей, які не мали притулку, займалися розпустою, жебрацтвом та злочинною діяльністю (багато серед них було і дітей). Перші виправні будинки були відкриті приватними підприємцями за контрактною угодою з місцевим урядом (можна вважати певним проявом адміністративного договору, оскільки відносини мають публічно-владний характер, обумовлені задоволенням публічних інтересів, а один із їх суб'єктів має юридично-владні повноваження щодо інших учасників цих відносин. – *Прим. авт.*). У цих установах особлива увага приділялася роботі вихованців. Враховуючи, що проблема дитячої безпритульності була характерна не лише для тогочасного Лондона, у 1576 році парламент Англії прийняв Закон про бідність, відповідно до якого подібні установи були створені в кожному графстві країни (також є правовим актом управлінського характеру. – *Прим. авт.*). З часом заклади засновані за моделлю англійських виправних будинків поширилися на континент^{254,255}. Беззаперечно, що власники цих закладів своїх утриманців розглядали перш за все як дешеву робочу силу. Втім, для нас цей приклад становить інтерес через те, що організація вирішення соціальної проблеми – покращення становища уразливої категорії дітей, здійснювалася через адміністративне (управлінське) рішення Уряду.

²⁵³ Уповор И. Пенитенциарная политика в России XVIII-XX вв. Историко-правовой анализ тенденций развития. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. С. 25-31.

²⁵⁴ Elrod, P., Scott Ryder, R. (2014). *Juvenile Justice: A Social, Historical, and Legal Perspective*. 4th ed. Jones & Bartlett Learning. P. 88-92.

²⁵⁵ Martin, G. (2005). *Juvenile Justice: Process and Systems*. Sage Publications. P. 34-35.

Реформістською епохою ювенальної юстиції в Англії, а надалі і в Новому Світі стало XIX ст. Поведінка, яку зараз визначають як ювенальна злочинність, стала визнаватися в якості окремої категорії девіантної поведінки виключно для неповнолітніх. У цю епоху були створені будинки для молоді і суди у справах неповнолітніх. Лондонське філантропічне товариство, засноване в 1817 році, перейняло філософію госпіталю Святого Михайла. Товариство було в авангарді реформаторського руху, яке мало важливе значення для подальшого становлення ювенальної юстиції в Сполучених Штатах. Відкривши спеціалізовані установи з лікування та догляду за дітьми (відомі як «будинки притулку») спочатку в Англії, цю ж модель реформатори потім перенесли в Америку XIX ст., де також експериментували з наданням лікувальних послуг неповнолітнім в якості методу реабілітації. Спочатку англійські традиції і закони були адаптовані до американських умов з релігійним тлумаченням корекції дитячої поведінки. Через вкрай руйнівні демографічні та соціальні процеси під час промислової революції, в американському суспільстві XIX ст. спостерігалось кризове становище з високим рівнем дитячої безпритульності та злочинності, що обумовило появу реформаторських просвітницьких ідей (фундаментальної філософії «рятувальників дітей») щодо поводження з дітьми, які опинилися у конфлікті з законом, що втілювалось у нормативних приписах. Одним із прикладів реалізації філософії рятування дітей в житті стало створення *«реформаторіїв»* (спеціальних закладів), більш відомих як «школи реформ», які концептуально відрізнялися від будинків притулку. Школи реформ пом'якшили суворість режиму перебування вихованців і прагнули створити умови, наближені до домашніх з акцентом на освіту. Концептуальні зрушення змістили доктрину ювенальної юстиції в бік виховання і захисту неповнолітніх, які вчинили злочин. Важка робота і суворі дисципліна були об'єднані з

освітою та піклуванням, щоб переорієнтувати молодих людей з групи ризику на соціально адаптованих осіб. Саме в цей час інститут та філософія ювенальної юстиції стали впізнаваними з сьогоденної точки зору, оскільки були зорієнтовані на потреби саме неповнолітніх²⁵⁶. Слід наголосити, що до уваги нового підходу піклування про дітей потрапляли не лише неповнолітні правопорушники, а й діти групи ризику з вулиці чи неблагонадійних родин. У 1838 році чоловік на прізвище Круз оскаржував законність примусового тримання без судового рішення своєї доньки Мері Енн в будинку притулку без згоди батька, але за зверненням її матері, яка відчувала, що дівчина-підліток стала непокірною і некерованою. При цьому Мері Енн не вчинила жодного злочину. У своєму рішенні суд відмовився звільнити дівчинку, мотивуючи це тим, що будинок притулку є не в'язницею, а школою. Підлітку краще залишатися під державним наглядом, а не під наглядом «непридатних» батьків. Таким чином суд втілює на практиці доктрину *«parens patriae»*. Цей новий (на той час) прецедент надав державі юридичні повноваження визначати долю дітей і сімей, які потрапили до її уваги²⁵⁷.

Перший суд у справах неповнолітніх був створений в Австралії (1890 рік), потім зазначені суди були утворені в Канаді (1894 рік) і в 1899 році в США (саме час появи останнього з наведених історичних фактів чомусь вважають відповідним моментом появи першого ювенального суду). У липні 1899 року був прийнятий Закон про суд у справах неповнолітніх в американському штаті Іллінойс. Законопроект, який офіційно мав назву «Закон про регулювання поведження з дітьми, які перебувають на утриманні, бездоглядними та правопорушниками» став першим комплексним правовим актом про правосуддя щодо неповнолі-

²⁵⁶ Там само. Р. 38-42.

²⁵⁷ Bell, J. (n. d.). Repairing the breach. A Brief History of Youth of Color in the Justice System. Oakland: Burns Institute. P. 5.

тніх. Акт кодифікував кілька радикальних на той час доктрин, а саме: діти повинні бути відокремлені від дорослих злочинців; діти є жертвами свого оточення і повинні бути вилучені з цього оточення та реабілітовані. Випадки, що підпадали під юрисдикцію ювенальної юстиції, включали всі інциденти, які були пов'язані з ювенальними правопорушеннями, фактами дитячої безпритульності та недбалого піклування щодо дітей у неблагонадійних родинях. Перша система судів у справах неповнолітніх була створена для того, щоб ці доктрини працювали. Це була нова модель і нова система, повністю відірвана від системи кримінального правосуддя для дорослих²⁵⁸.

Ще однією важливою особливістю американського (як прийнято його називати – «*чиказького*») суду для неповнолітніх було те, що йому доручалося керувати установами опікунського нагляду над неповнолітніми. До створення ювенальних судів ці функції як в США, так і в інших країнах виконували добровольці, які нікому не підкорялися і не отримували за це грошової винагороди. З 1905 року в США був створений *інститут оплачуваних піклувальників* – прообраз сучасної служби пробації (опікунського нагляду). Вони вже виступали від імені держави і надіялися законом низкою адміністративних повноважень. До 1911 року мережа цих установ, як і самих судів для неповнолітніх, охопила більшість штатів США²⁵⁹. Таким чином впровадження інституту піклувальників стало втіленням створення нових органів держави, які розслідували справи щодо неповнолітніх не з поліцейської чи слідчої точки зору, а з позиції потреб та інтересів самої дитини. Втручання ж загальної поліції у ці відносини майже було усунуто. Як свого часу зазначав П. І. Люблінський постановка нової ідеї поводження з неповнолітніми зводилася до реформи судового і частково досудового слідства у спра-

²⁵⁸ Див. Martin, G. (2005). P. 42-47.

²⁵⁹ Див. Мельникова Э. Б. 2001. С. 30.

вах неповнолітніх і полягала в низці процесуальних змін, реалізація яких залежала від гнучкості відповідної судової системи. В цих межах її вдавалося провести часто шляхом одних адміністративно-судових заходів, без видання особливих законів. Вчений підкреслював, що вже з перших кроків діяльності судів для неповнолітніх стало видно, що успіх цього проекту залежить від ступеню зближення суду з різними громадськими формуваннями, які ставили для себе завданням покращення становища дітей²⁶⁰.

В Англії перший суд для дітей був створений в Бірмінгемі в 1905 році. У зв'язку з позитивними результатами його роботи наприкінці цього ж року був виданий спеціальний циркуляр Міністерства внутрішніх справ Великої Британії (циркуляр Дугласа Екерса), де говорилося про «бажаність» створити суди у справах про неповнолітніх на всій території Об'єднаного Королівства. У 1909 році в Англії було видано перший Закон про дітей (так звана «Хартія дітей»). Що стосується Шотландії, то в цій частині Об'єднаного Королівства спроби створити подібний суд в кінцевому рахунку успіху не мали, хоча спочатку деяку подобу «дитячого» суду і було утворено. Фактично ж в Шотландії вже на початку ХХ ст. стала створюватися дуже своєрідна юрисдикція для неповнолітніх. Вона була не судова, а скоріше адміністративна – спеціальні комісії у справах дітей (*Children's Hearing*). У дещо зміненому вигляді вони діють в Шотландії донині²⁶¹.

Прикладу Австралії, Канади і США, які створили суди для неповнолітніх слідували й інші країни світу. Протягом нетривалого часу виникли національні суди для неповнолітніх в: Ірландії (1904 рік) – спеціальна сесія загального суду, Єгипті (1904 рік) – закон від 14.02.1904 р. про

²⁶⁰ Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте. М.: Юр. изд-во Наркомюста, 1923. С. 163-164.

²⁶¹ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 22.

створення суду для неповнолітніх в м. Олександрії; Нідерландах (1901 рік) – створено тимчасові суди для неповнолітніх, що діяли за спрощеною судовою процедурою; Німеччині (1907-1908 роки) – з'єднання функцій опікунських судів і суддів у кримінальних справах щодо неповнолітніх в судах Кельна, Франкфурта-на-Майні, Бреслау тощо²⁶². Про зародження системи ювенальної юстиції у Франції можна говорити, починаючи з 1914 року. Остаточо автономна судова система у справах неповнолітніх склалася лише в 1958 році²⁶³. В Австрії (до якої на той час входила чимала територія українських земель: Галичина, Закарпаття, Північна Буковина. – *Прим. авт.*) перший законопроект про спеціалізацію справ щодо неповнолітніх у судах було розглянуто та прийнято у 1907 році. Законом від 25.01.1919 р. суди для неповнолітніх за германським типом було введено на території всієї Австрії²⁶⁴. Протягом першої половини ХХ ст. ювенальна юстиція була створена на всіх континентах. Склались такі її моделі: 1) автономна судова система або, принаймні, окремі спеціалізовані суди у справах неповнолітніх; 2) опікунські (сімейні) суди; 3) суди змішаної юрисдикції; 4) підрозділи загального суду; 5) позасудові органи²⁶⁵. До 1931 року ювенальні суди існували в 30 країнах світу.

У Росії система дитячих судів з'явилася в 1910 році в Санкт-Петербурзі. Пізніше суди у справах неповнолітніх були утворені в інших частинах держави, зокрема в таких українських містах як Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (сучасний Дніпро), Миколаїві. Російська модель ювенальної юстиції була дуже вдалою. До 70% неповнолітніх правопо-

²⁶² Данильченко С. Л. Ювенальная юстиция: история и современность. *Образование и наука в современных условиях*: IX Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 8 окт. 2016 г.). Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2016. № 4 (9). С. 19.

²⁶³ Андриянова О. Ю. Эволюционная преювенальность судопроизводства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. *Юридическая техника*. 2011. № 5. С. 82-83.

²⁶⁴ Див. Люблинский П. И. 1923. 302 с. С. 162.

²⁶⁵ Див. Ювенальная юстиция / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 23.

рушників «дитячі» суди відправляли не до тюрем, а під нагляд опікунів, які спостерігали за їх поведінкою. Та й сам суд розглядався як «орган державного піклування про неповнолітніх»^{266,267}. Київський патронат ще у 1911 році вирішив зосередити свою діяльність на організації боротьби з дитячою злочинністю та порочністю в м. Києві. У квітні 1912 року, заслухавши доповідь В. М. Левитського «Про суд для малолітніх», загальні збори Патронату визнали введення останнього в м. Києві вкрай необхідним і доручили правлінню розробити проект положення про нього та провести роботу з організації допоміжних йому установ. 07.08.1912 р. мотивованою доповідною запискою правління клопотало перед Київською міською думою про асигнування допомоги у розмірі 5 тис. карбованців на витрати, пов'язані з уведенням суду для малолітніх. До 01.01.1913 р. правлінням Патронату було закінчено розробку проекту організації ювенального суду і положення про його введення. 12.01.1913 р. ці проекти були надані на розгляд Київському з'їзду мирових суддів. У грудні 1913 року Мін'юст повідомило, що не заперечує проти встановлення особливого порядку розгляду справ стосовно неповнолітніх в м. Києві, а вже 07.01.1914 р. Київський міський з'їзд мирових суддів постановив: *«усі кримінальні провадження як з малолітніми обвинуваченими, так і з малолітніми потерпілими виділити і їх ведення доручити додатковому мировому судді В. М. Левитському»*²⁶⁸.

Функції судді у справах неповнолітніх здійснював спеціальний мировий суддя. До його компетенції належали справи про злочини неповнолітніх, а також дорослих підбурювачів підлітків. Питання цивільного та опікунської провадження не входили до юрисдикції «дитячого» суду. Суддя цього суду здійснював судовий нагляд за роботою установ, які

²⁶⁶ Див. Данильченко С. Л. 2016. С. 20.

²⁶⁷ Див. Андриянова О. Ю. 2011. С. 84.

²⁶⁸ Стародубцев Ю. И. Особые суды для несовершеннолетних в России. Историко-правовой аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Санкт-Петербургская академия МВД. СПб, 1998. С. 77-79.

беруть на себе турботу про малолітніх порушників. Саме тому, за словами Н. І. Кудрявцевої, російські юристи розглядали суд для неповнолітніх як «орган державного піклування про неповнолітніх, що діє в судовому порядку». Для довідки – у Росії того часу діяло кілька типів виправних закладів для неповнолітніх: притулки-кораблі, трудові колонії та ін. Всього в передреволюційній Росії діяло близько сотні виправних установ. Відповідно до Закону «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх» від 19.04.1909 р такі заклади мали виховний, попереджувальний характер²⁶⁹. Пізніше, в 1913 році, до компетенції «дитячого» суду були включені справи про безпритульних неповнолітніх у віці до 17 років. Це відразу розширило сферу його адміністративного та опікунського судочинства. Маючи нагоду ознайомлюватися з організацією діяльності таких щойно створених судів на власні очі та, аналізуючи статистичні показники ефективності його роботи, дореволюційні російські юристи вважали саме модель російської ювенальної юстиції найбільш вдалою. Суд у справах неповнолітніх в Росії відрізняли наступні ознаки: розгляд справ про неповнолітніх одноосібно мировим суддею; обрання його, як і будь-якого мирового судді, серед населення, що проживає в судовому окрузі; спеціалізація професійної підготовки судді на знанні засад дитячої психології; досить широка предметна підсудність цього суду (тобто коло справ, що розглядалися); відсутність формальної судової процедури; спрощене судочинство, яке зводилося в основному до бесіди судді з підлітком за участю його піклувальника; застосування в переважній більшості випадків як запобіжного впливу опікунської нагляду. Н. І. Кудрявцева підкреслювала, що всі ці процесуальні особливості, так само як і особливості судочинства, характеризували на початку

²⁶⁹ Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 93-95.

XX ст. і характеризують нині англосаксонську модель ювенальної юстиції²⁷⁰.

Реформи XIX і початку XX століть завершилися тим, що найкраще можна назвати *судовим періодом ювенальної юстиції*. По завершенню цього переходу філософія і інститути, які були створені, радикально змінили процес здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Уряд, суди і приватні установи стали невід'ємними учасниками системи ювенальної юстиції, що постійно розвивалася. В результаті реформ кінця XIX і початку XX століть були встановлені стандарти і інститути, які продовжують існувати і в сучасну епоху.

Втім тенденції еволюції ювенальної юстиції не завжди та й не у всіх країнах були послідовними та передбачуваними. Залежно від історичних соціально-політичних та економічних катаклізмів вектори розвитку засад ювенальної юстиції в окремих країнах та в окремі часи суттєво змінювалися.

В період від початку до другої половини XX ст. (до 60-70 років) державна реформа класичної моделі ювенальної юстиції та зміцнення прав дітей в ювенальному правосудді в США досягла своєї кульмінації на загальнонаціональному рівні. Крім судів для неповнолітніх було створено Федеральне дитяче бюро, яке в 1925 році спільно з Національною асоціацією пробації запропонували прийняти Стандартний закон про суд у справах неповнолітніх. Прихильність у становленні політики національної згоди щодо поводження з неповнолітніми простежувалася навіть після закінчення Великої депресії, в роки Другої світової війни та повоєнного періоду. У 1940-х роках проводилися державні і загальнонаціональні конференції з питань неповнолітніх. Законодавство 1950-х років узаконило модель поводження з молоддю на федеральному

²⁷⁰ Кудрявцева Н. И. Ювенальная юстиция в России и Франции: сравнительная характеристика: учебно-метод. пособие для студ. юрид. фак. Курск, 2003. С. 17-18.

рівні. Так, Федеральним законом про виправні установи для неповнолітніх 1951 року в Департаменті охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення було засновано Бюро ювенальних правопорушень. В 1956 році Федеральне дитяче бюро займалося першою національною виплатою допомоги по соціальному забезпеченню дітей, які перебувають в групі ризику.

Однак наприкінці 1970-х років стався культурний і політичний перегляд відправлення правосуддя. Це було пов'язано зі зростанням рівня злочинності і жорстокості злочинів в країні, в тому числі рецидивної злочинності з боку неповнолітніх. Громадська думка полягала в тому, що неповнолітні злочинці «виграють» від поблажливого ставлення до них і їм надається занадто багато прав. На початку 80-х років минулого століття до влади прийшла консервативна адміністрація президента Р. Рейгана, яка почала проводити жорстку політику, спрямовану на придушення злочинності. Закони, спрямовані на підтримання порядку і забезпечення благополуччя суспільства витіснили громадську турботу про благополуччя неповнолітніх правопорушників. Сучасна ера ювенальної юстиції стала відбивати зростаючу культурну і політичну нетерпимість до злочинної поведінки. У цей період суд у справах неповнолітніх в США став більш формальним і змагальним. Неформальність та індивідуалізація, яку так високо цінували соціальні реформатори та прихильники молоді в перспективі формалізації процесуальної процедури на початку 1900-х років зробили ювенальний суд уразливим (див. публікацію Дж. Баттса та Д. Мірса²⁷¹. – *Прим. авт.*). У міру того, як кримінальні суди для дорослих застосовували принцип справедливого покарання за тяжкість вчиненого діяння, суди у справах неповнолітніх також стали більш жорстко підходити до розгляду насильницьких злочинів і злочи-

²⁷¹ Butts, J. A., & Mears, D. P. (2001). Reviving Juvenile Justice in a Get-Tough Era. *Youth and Society*, 33(2). P. 175.

нів, скоєних особами зі стійкою девіантною поведінкою. Виправні заклади для неповнолітніх стали більш суворими, імітуючи установи для дорослих. Деякі спеціальні навчальні заклади для неповнолітніх були перенесені в сільську місцевість (під приводом розвитку програм реформування молоді на рівні громад), фактично, – втілюючи філософію ізоляції неповнолітніх правопорушників від суспільства. Збільшилась кількість випадків передачі справ неповнолітніх правопорушників до кримінального суду для дорослих. Неповнолітні, які вважалися загрозою суспільству, стали піддаватися превентивним затриманням до винесення судового рішення, так само як дорослі могли бути затримані в очікуванні суду. Усе зазначене свідчить про *переорієнтацію ювенальної юстиції США на каральну модель правосуддя і реабілітації правопорушників*²⁷². Дж. Баттс і Д. Мірс назвали це кінцем традиційної ювенальної юстиції²⁷³.

Те, що філософ Т. Кун назвав зміною парадигм, відбувається під час кризи, викликаной нездатністю існуючої парадигми полегшувати розуміння проблем або допомогти у напрацюванні рішень і розробці нових варіантів²⁷⁴. Зміна парадигм неминуче призводить до плутанини, невизначеності, тому що старі способи мислення та дії піддаються критичному переосмисленню та перевірці. З іншого боку, нова парадигма може також викликати і сильний сплеск творчої активності, а також позитивні зрушення²⁷⁵.

Суттєві зміни *генези системи ювенальної юстиції* відбулися і на території колишньої (дореволюційної) Російської держави. Після жовтне-

²⁷² Див. Martin, G. (2005). P. 48-55.

²⁷³ Див. Butts, J. A., & Mears, D. P. (2001). P. 175-176.

²⁷⁴ Kuhn, T. (1962; 50th Anniversary Edition: 2012). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press. 264 p.

²⁷⁵ Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции / Перевод Н. Смагловой и А. Добрыниной. *Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития*. Вып. 1. М.: Центр «Судебно-правовая реформа», 1999. URL: <https://www.twirpx.com/file/1174155/>.

вої революції автономна російська ювенальна юстиція перестала існувати – за Декретом Ради народних комісарів Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (далі – РНК РРФСР) від 14.01.1918 р. вона була замінена на іншу систему, яка, на думку її «творців», мислилася гуманнішою, більш пристосованою до поводження з дітьми і підлітками. Дія цього Декрету згодом була поширена і на Україну²⁷⁶.

Декретом встановлювалося, що *«справи неповнолітніх обох статей до 17 років, які помічені в суспільно небезпечних діяннях, підлягають веденню комісією у справах неповнолітніх»*. Комісії перебували у віданні Народного Комісаріату (далі – НК) громадського піклування і включали представників трьох відомств: громадського піклування, освіти та юстиції. Обов'язковим членом комісії був лікар. Після розгляду справи щодо неповнолітніх, комісія або їх звільняє, або направляє до одного з притулків НК громадського піклування, згідно з характером діяння. Напрацювання інструкцій для комісій і типу притулків доручається згаданому НК. Наступного року, беручи до уваги важкі умови життя в країні і обов'язок оберегти в небезпечний перехідний час дітей, Постановою РНК РРФСР від 04.01.1919 р. була заснована Рада захисту дітей, якій були надані повноваження видавати обов'язкові постанови, що стосуються охорони здоров'я дітей, успішної організації їх харчування і постачання; накладати «вето» через відповідні НК на розпорядження відомств, що не входять до Ради, якщо такі розпорядження можуть завдати явної шкоди дітям тощо.

На зміну Декрету 1918 року у березні 1920 року РНК РРФСР затвердило новий декрет «Про справи неповнолітніх, які обвинувачуються в суспільно небезпечних діяннях». Зокрема нові правила допускали пере-

²⁷⁶ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 23.

дачу справ неповнолітніх у віці від 14 до 18 років до народного суду, якщо комісія про неповнолітніх встановила неможливість застосувати до них медично-педагогічних заходів. Це свідчило про повернення до деяких дореволюційних правил ювенальної юстиції. Проте останній правовий акт не мав на меті відновлення автономної ювенальної юстиції. Навпаки, він зберігав юрисдикцію комісії у справах неповнолітніх, які проіснували до 1935 року. Судове втручання здійснювалося тільки у випадках вчинення неповнолітніми тяжких злочинів. Ці справи були віднесені до компетенції загальних народних судів, де організовувалися спеціальні склади суддів. Дослідники підкреслюють дещо більшу ліберальність українського радянського законодавства у порівнянні з російським. Зокрема, 21.06.1921 р. до Постанови 1920 року були внесені зміни (які діяли тільки в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР)), згідно з якими всі справи про злочинні діяння неповнолітніх були підвідомчі комісіям у справах неповнолітніх. Виняток складала тільки справи осіб, що досягли 17 років, у випадку вчинення ними бандитизму²⁷⁷. Крім того, Постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (далі – ВУЦК) від 04.01.1922 р. встановлювалося: «1) до осіб, які не досягли повноліття, арешт, як спосіб адміністративної і дисциплінарної кари, не прикладати; 2) при необхідності накладати адміністративну або дисциплінарну кару на осіб неповнолітніх, арешт для них замінюється другим способом кари; 3) жодне місце ув'язнення УСРР, не повинно приймати для утримання неповнолітніх, які заарештовані в адміністративному або дисциплінарному порядку» (деякі слова застосовано згідно з текстом оригіналу, деякі – змінено відповідно до правил правопису сучасної української мови. – *Прим. авт.*). В якості прикладу адміністративно-правового забезпечення життєдіяльності ди-

²⁷⁷ Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К.: Атіка, 2004. С. 15-16.

тячих установ в ті складні перехідні часи, можна привести Постанову РНК УСРР від 03.01.1922 р. «Про наділення землею дитячих установ соціального виховання». Огородні ділянки земель комунальної власності надавалися для задоволення потреб цих установ (дітей та родин робітників). У березні 1931 року Центральним виконавчим комітетом (далі – ЦВК) і РНК УСРР було прийнято Постанову «Про комісії в справах неповнолітніх».

Прикладом каральної переорієнтації радянської системи ювенальної юстиції стала Постанова ЦВК і РНК Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) від 07.04.1935 р. «Про заходи боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх». Як і в багатьох випадках, основні зміни ювенальної політики стосувалися засад кримінальної та кримінально-процесуальної практики щодо неповнолітніх, які у кінцевому результаті обумовлювали усі інші організаційно-правові, зокрема й адміністративні аспекти ювенальної юстиції того часу. Постановою від 07.04.1935 р. вік кримінальної відповідальності по значній частині складів злочинів був знижений до 12 років. Відновлювався принцип застосування до неповнолітніх всіх видів покарань; була скасована ст. 8 Основних засад кримінального законодавства СРСР, в якій йшлося про обов'язкове застосування до малолітніх правопорушників заходів медично-педагогічного характеру і про переважне їх застосування до неповнолітніх. На виконання директиви ЦВК і РНК СРСР 1935 року, «щоб скоріше ліквідувати злочинність серед неповнолітніх» на теренах українських земель ЦВК і РНК УСРР 09.04.1935 р. прийняли аналогічну Постанову «Про заходи боротьби з злочинністю серед неповнолітніх».

У травні 1935 року ЦК ВКП(б) і СНК СРСР прийняли Постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю». Наявність цього негативного соціального явища в країні пояснювалося поганою

роботою місцевих радянських органів, партійних органів і громадськості. Документ містив заходи з поліпшення стану дитячих будинків та трудових колоній; попередження дитячої безпритульності; організації боротьби з хуліганством дітей на вулицях; посилення відповідальності батьків і боротьби з правопорушеннями малолітніх. Зокрема, ліквідувалися комісії у справах неповнолітніх; відповідальність за своєчасне улаштування та забезпечення дітей-сиріт покладалась на голів відповідних міських і сільських рад; посилювалася роль міліції у протидії фактам дитячої безпритульності та бездоглядності; надавалося право органам міліції штрафувати батьків в адміністративному порядку за пустощі і вуличне хуліганство дітей; упроваджувалася цензура з боку відповідних органів культурно-освітньої роботи та органів преси та видавництва щодо дитячої літератури та фільмів тощо. На виконання цієї союзної Директиви 1935 року ЦВК і РНК УСРР прийняли Постанову від 04.08.1935 р. «Про зміни в законодавстві УСРР у зв'язку з заходами до ліквідації дитячої безпритульності й бездоглядності», відповідно до якої зі ст. 4 та п. 4 ст. 156 Устави про судоустрій УСРР виключалося згадування про комісії у справах неповнолітніх. Встановлювався мінімальний вік для застосування «судово-поправних заходів соціальної оборони» (мається на увазі заходи кримінального покарання. – *Прим. авт.*) з 14 років (у КК УСРР 1927 року), а також для заходів адміністративного впливу (за порушення обов'язкових постанов і за малозначні порушення) – з 12 років (Адміністративний кодекс УСРР 1927 року). За пустощі і вуличне хуліганство дітей до 12 років начальники міської і районної міліції мали накладати штраф до 200 карбованців на їх батьків. Органам НК Освіти наказувалося у випадках, коли батьки не забезпечували належного догляду за поведінкою дитини, порушувати перед судовими органами питання про вилучення дитини від батьків і поміщення її до дитячого бу-

динку, з оплатою вартості утримання її за рахунок батьків. У 40-х роках ХХ ст. у складі НК внутрішніх справ було створено підрозділи з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, а у 50-х роках – дитячі кімнати міліції (у структурі підрозділів карного розшуку).

КК УРСР 1960 р., який діяв в Україні до вересня 2001 року, повернув дві вікові межі кримінальної відповідальності – загальний вік (16 років) та знижений (14 років). Проте, Н. М. Крестовська з жалем відзначає, що даний Кодекс на довгий час зберіг стару каральну парадигму кримінальної відповідальності неповнолітніх, відповідно до якої до даної категорії осіб застосовувалися ті ж самі покарання, що й до дорослих (єдино що – з пом'якшенням умов їх призначення і відбування)²⁷⁸. В самому кінці 1961 року в УРСР були відновлені комісії у справах неповнолітніх (почали фактично працювати з 1962 року)²⁷⁹. І. О. Русанова вважає, що саме з цього часу в Україні починається розвиток ювенальної юстиції²⁸⁰. У 1968 році Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджене оновлене Положення про комісії в справах неповнолітніх УРСР, яке (з деякими змінами) проіснувало до 1994 року (захопивши навіть кілька перших років незалежності України), коли на підставі Постанови ВРУ від 15.11.1994 р. № 245/94-ВР втратило чинності у зв'язку з внесенням змін і доповнень до КУпАП – розгляд усіх справ про адміністративні правопорушення вчинені неповнолітніми передавалися до виключної компетенції судів.

Згідно з вказаним Положенням головними завданнями комісій в справах неповнолітніх були організація роботи по запобіганню бездоглядності, правопорушенням неповнолітніх, влаштуванню дітей і підліт-

²⁷⁸ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 23-25.

²⁷⁹ Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.12.1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962. № 3. Ст. 51.

²⁸⁰ Русанова І. О. Проблеми розвитку ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2012. № 120. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-ugolovnoy-yustitsii-po-delam-nesovershennoletnih>.

ків та охороні їх прав, координація зусиль державних органів і громадських організацій в цих питаннях, розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і здійснення контролю за умовами утримання та проведенням виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС) і спеціальних навчально-виховних і лікувально-виховних установах. Комісії утворювалися при виконавчих комітетах районних, районних у містах, міських, обласних Рад народних депутатів, а також при Раді Міністрів України. До складу комісії входили депутати Рад, представники профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, трудових колективів, а також працівники народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, органів внутрішніх справ (далі – ОВС), культурно-освітніх та інших установ. Слід зазначити, що цей колегіальний орган мав певні адміністративні повноваження, які дозволяли йому впливати на вирішення як загальних, так і індивідуальних питань захисту прав дітей у різних правовідносинах (сімейних, освітніх, трудових тощо)²⁸¹. Додатково, з метою підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх, які вчинили правопорушення у серпні 1967 року було засновано інститут громадських вихователів. Згідно з Положенням про громадських вихователів неповнолітніх такий вихователь призначається, коли це буде визнано за необхідне, для запобігання бездоглядності, правопорушенням, виправлення і перевиховання неповнолітнього, який: а) звільнений з місця позбавлення волі; б) засуджений умовно, або до міри покарання, не зв'язаної з позбавленням волі, або відносно якого виконання вироку до позбавлення волі відстрочено і т. ін. Громадськими вихователями можуть бути найбільш активні громадяни, які за своїми діловими і моральними якостями здатні

²⁸¹ Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.08.1967 р. № 283-VII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1967. № 34. Ст. 242.

виконувати покладені на них обов'язки, при умові їх згоди взяти на себе обов'язки громадського вихователя²⁸². До речі назване Положення з певними змінами є чинним до теперішнього часу, але зазначений інститут зараз практично не діє. У 1996 році спільним наказом Голови Верховного Суду України і Міністра освіти України за № 113/113814 було затверджено «Положення про судових вихователів», згідно з яким основними завданнями цих осіб мало б бути: участь у виконанні судових рішень по справах неповнолітніх; усунення причин та умов, які сприяли вчиненню протиправних дій, профілактика правопорушень; надання батькам (усиновителям) або опікунам (піклувальникам) допомоги у вихованні їх неповнолітніх дітей тощо. Вони мали б працювати при кожному місцевому суді. Втім, зміст і цього інституту не було втілено у життя²⁸³.

Отже, як слушно підсумовують О. І. Мальчук та М. В. Румянцев ліквідацією на території колишньої дореволюційної Росії «дитячих» судів початку ХХ ст. ювенальній юстиції було завдано істотної шкоди. У період реформи радянського кримінального та кримінально-процесуального законодавства (1959-1961 рр.) робилися спроби створити модель правосуддя, яка відобразить його специфіку щодо неповнолітніх. У перші роки після реформи цей задум реалізовувався (створювалися додаткові гарантії прав особистості, спеціалізація суддів, прокурорів, слідчих). Однак в подальшому зміни у законодавстві не дозволили розвинути сформовану модель ювенальної юстиції та правосуддя залишилося звичайним загально-кримінальним²⁸⁴. Науковці дуже скептично відносяться до заходів адміністративно-правового характеру у цій галузі праввідносин, які мали місце у радянську добу. Так, можна

²⁸² Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.08.1967 р. № 284-VII. Дата оновлення: 01.09.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-07/conv>.

²⁸³ Див. Русанова І. О. 2012.

²⁸⁴ Мальчук О. И., Румянцев Н. В. История ювенальной юстиции в России. Уголовно-исполнительное право. 2018. Т. 13 (1–4). № 1. С. 22.

визнати, що підкреслені у вказаній публікації недоліки (формування двох, паралельно існуючих систем розгляду справ щодо прав та інтересів неповнолітніх, – адміністративної (комісії у справах неповнолітніх) і судової (в особі спеціальних складів загальних судів); низька правова кваліфікація складу цих комісій тощо) дійсно були наявні у радянській практиці, водночас позасудові форми ювенальної юстиції та превенції, які перебувають у площині адміністративно-правового регулювання недооцінювати було б неправильним.

З урахуванням вищевикладеного, до уваги наукової спільноти ми пропонуємо наступні висновки, які покликані підкреслити *значення адміністративно-правового регулювання* у розвитку та функціонуванні інституту ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей.

1. Відправним моментом початку історії ювенальної юстиції як соціально-правового інституту у світовому масштабі ми вважаємо період створення перших ювенальних судів в Австралії (1890 рік), Канаді (1894 рік), США (1899 рік). З цього часу в процесі співіснування кримінального судочинства та ювенальної юстиції як інституту забезпечення прав дітей, що підлягають реабілітації відбувається вичленення нового предмету (соціального, організаційного, профілактичного), який стає об'єктом регулювання не лише норм кримінального, а й інших галузей права, зокрема *адміністративного* (в сучасному нашому уявленні).

2. Процесу еволюції ювенальної юстиції властиві такі риси як:

– *асиміляція* (перейняття країнами або спільнотою позитивних ідей та апробованих в інших країнах інституційно-правових моделей функціонування ювенальної юстиції);

– *інтегрованість* (утворення взаємозв'язків між інститутом правосуддя, державним адмініструванням та інститутом громадськості; взає-

мопроникнення адміністративно-правових відносин в процес правосуддя щодо неповнолітніх та ресоціалізації останніх);

– *циклічність* (зміна діючих парадигм ювенальної юстиції в країні під впливом соціально-політичних чинників (може мати як негативні, так і позитивні тенденції), що обумовлює зміни законодавства; з розвитком системи правового регулювання адміністративне право стає консолідуючим елементом державної стратегії розвитку нової парадигми).

3. *Історичний досвід розвитку інституту ювенальної юстиції на українських землях*, за нашим баченням, починається зі створення спеціалізації суду для малолітніх у м. Києві (1913 рік) та включає наступні *етапи*:

– *дореволюційний період початку ХХ ст.* (1913-1918 роки) – включає утворення ювенальних (дитячих) судів в українських містах Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (Дніпрі), Миколаєві. Адміністративно-правовий аспект цього періоду включав такі елементи як розробка проєкту організації ювенального суду і положення про його введення, організація діяльності цих судів з боку Міністерства юстиції; організація діяльності виправних закладів для неповнолітніх; виконання контрольно-наглядових функцій «дитячих» судів за діяльністю названих установ;

– *післяреволюційний радянський період* (1918-1935 роки) – ліквідація ювенальних (дитячих) судів, утворення комісій у справах неповнолітніх (адміністративний колегіальний орган); адміністрування щодо діяльності притулків для дітей та забезпечення прав та благополуччя дітей у скрутні перехідні часи; забезпечення реалізації призначених народними судами до неповнолітніх злочинців медично-педагогічних заходів;

– *середній радянській («карально-центричний») період* (1935-1960 роки) – ліквідація комісій у справах неповнолітніх; посилення карального впливу на неповнолітніх правопорушників; посилення адмініс-

тративно-правових превентивних (по-суті – примусових) заходів міліції у сфері протидії дитячій безпритульності, бездоглядності та дитячим правопорушенням; запровадження адміністративної відповідальності батьків за неналежний догляд за поведінкою дітей; створення у складі НКВС спеціалізованих підрозділів з боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинами тощо;

– *пізній радянській («адміністративно-центричний») період* (1960-1990 роки) – відновлення комісій в справах неповнолітніх; запровадження інституту громадських вихователів;

– *ранній (пострадянській) період української самостійності* (1991-2011 роки) – поступове реформування соціального забезпечення та охорони дитинства в Україні; створення встановлення виключної компетенції суду у розгляді справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх; правове забезпечення системи органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей тощо;

– *сучасний український період* (з 2011 року – по теперішній час) – ухвалення Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей; утворення підрозділів ювенальної пробації; реформування у складі Національної поліції підрозділів ювенальної превенції; тощо.

4. Не зважаючи на те, що за часів радянського періоду правовідносини у сфері ювенальної юстиції були засновані на загальносоюзному радянському законодавстві нормативно-правові акти Української РСР з питань забезпечення прав та інтересів дітей відрізнялися *більшою ліберальністю*.

5. Зміни парадигм ювенальної юстиції та особливості інституційно-правової системи в цій сфері за радянських часів *вплинули на процес фо-*

рмування національної моделі і зумовили наявні проблеми функціонування інституту ювенальної юстиції в сучасній (суверенній) Україні²⁸⁵.

§ 2.3. Сучасні парадигми та моделі функціонування ювенальної юстиції

Сучасна ювенальну юстиція у світовому масштабі це більш єдина ідея – забезпечення прав дітей, аніж уніфікована модель правової бази та системи інституцій. Це система міжнародно-правових засад, наукових уявлень та комплекс концепцій впливу на дітей, їх соціальне оточення, державні та громадські інститути з метою профілактики протиправної поведінки серед неповнолітніх осіб, захисту та надання допомоги тим дітям, що перебувають у конфлікті з законом або опинилися у небезпечній чи шкідливій ситуації (умовах).

У роботі американського вченого Г. Бейзмора, який один з перших провів ґрунтовне вивчення *парадигм ювенальної юстиції* вони представлені у вигляді: 1) реабілітаційної парадигми (заснована на філософії «*ransens patriae*» та інтерпретується з індивідуалізацією поведінки з правопорушником); 2) каральної парадигми (пріоритет кримінального покарання з урахуванням поблажливого становлення до неповнолітнього правопорушника); 3) альтернативної парадигми або відновної ювенальної юстиції, яке на думку автора більш відповідає інтересам суспільства²⁸⁶. Інший американський вчений Р. Спон також називає три *парадигми (моделі) ювенальної юстиції*: 1) реабілітаційна або модель «лікування»; 2) відплатна модель справедливості як системна реакція на злочинність неповнолітніх, зорієнтована на покарання; 3) модель збала-

²⁸⁵ Веселов Н. Взгляд на историю развития ювенальной юстиции в контексте современного административно-правового регулирования. *Научный вестник Академии Полиции*. 2019. № 3(23). С. 152-153.

²⁸⁶ Див. Бэйзмор Г. (Б. д.).

нсованого і відновного правосуддя. Автор робить критичний аналіз перших двох парадигм та наводить їх «слабкі місця». Водночас третій підхід, за переконанням вченого, враховує потреби і стосується не тільки правопорушника, а й жертви і місцевої громади, прагнучи домогтися дійсно справедливого результату. «Баланс» в цій моделі не означає просто забезпечення рівних доз покарання або лікування на рівні диспозиції. Скоріше за все, «баланс» означає забезпечення на системному рівні належних потреб і забезпечення прав всіх осіб, які були прямо або опосередковано порушені незаконними діями²⁸⁷.

Серед українських вчених слід виділити дослідження Н. М. Крестовської, яка розробила систему критеріїв та представила науковому колу наглядну класифікацію концептів ювенальної юстиції. За телеологічним критерієм вчена виокремлює три *основні концепти (підходи) ювенальної юстиції* (ті ж самі парадигми), які умовно називає каральним, прогресивним (поблажливим) і відновним. Каральний концепт ювенальної юстиції визначає її метою захист суспільства шляхом встановлення винуватості правопорушника, призначення йому справедливого покарання та ізоляцію його від суспільства. Прогресивний (поблажливий) концепт побудований на ідеї перевиховання неповнолітнього шляхом застосування до нього більш м'яких, ніж до дорослого заходів відповідальності. Відновний підхід передбачає досягнення триєдиної мети: відновлення прав та зцілення жертви; визнання правопорушником завданої ним шкоди і прийняття на себе відповідальності за усунення цієї шкоди; досягнення примирення між жертвою, правопорушником і співтовариством, в якому вони живуть²⁸⁸.

²⁸⁷ Spohn, R. D. (1998). Juvenile justice: a work «in progress». Regent University Law Review. Vol. 10. P. 39-40.

²⁸⁸ Див. Крестовська Н. М. 2008. С. 24-25.

Всі варіанти цих концептів (парадигм), у тій чи іншій варіації представлені у чинних моделях ювенальної юстиції, які зараз функціонують в різних країнах світу. О. М. Ярмоц (Слобода) справедливо зауважує, що спірною бачиться теза про існування ювенальної юстиції тільки в тих державах, в судовій системі яких є ювенальний суд²⁸⁹. Водночас, і у випадку відсутності такого елементу як спеціалізований суд для неповнолітніх або існування поряд з ним інших квазісудових органів за умови функціонування аналогових механізмів, спрямованих на забезпечення прав дітей у публічно-деліктних відносинах, їх соціалізацію та ресоціалізацію, не можна категорично казати про відсутність ювенальної юстиції. За наявності таких обставин допустимо казати про *гібридну чи перехідну модель ювенальної юстиції*.

За основу формування класифікації моделей ювенальної юстиції доцільно взяти такі три критерії: 1) інституційний (певна сукупність (система) органів і установ для дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах), функціональний (визначає завдання та змістовне наповнення діяльності вказаної системи) і правовий (сукупність норм матеріального, процесуального і організаційного права, які закріплюють спеціальний правовий статус дитини)²⁹⁰. Віднесення національної системи ювенальної юстиції до тієї чи іншої моделі залежить від прояву, характеру та комбінаторики кожного з наведених критеріїв.

Універсальним критерієм для класифікації моделей ювенальної юстиції О. М. Ярмоц (Слобода) вважає правову природу органів, які здійснюють свої функції у сфері ювенальної юстиції. За цим критерієм авторка виділяє *судову* (пріоритетним органом виступає суд, який вирішує справи про правопорушення неповнолітніх) та *позасудову* (пріоритетни-

²⁸⁹ Слобода (Ярмоц) Е. Н. Дискуссионные вопросы о понятии ювенальной юстиции. *Право и демократия*: сб. науч. тр. Вып. 21. Минск: БГУ, 2010. С. 207-218.

²⁹⁰ Там само.

ми органами виступають адміністративні, громадські, змішані органи і установи) та *змішану* (суди та адміністративні органи функціонують як рівнозначні, кожен в рамках своєї компетенції) моделі ювенальної юстиції²⁹¹. В рамках судової моделі ювенальної юстиції вчена виокремлює дві інституційні форми – *автономну*, що позначає самостійний суд у справах неповнолітніх, і *структуровану*, що включає судові колегії, судові склади і окремих суддів, що спеціалізуються на розгляді та вирішенні справ щодо неповнолітніх. В рамках позасудової моделі ювенальної юстиції – *альтернативну* і *квазісудову* інституційні форми. У свою чергу альтернативна форма має два варіанти організації: перший полягає в можливості вибору юрисдикції несудового органу замість юрисдикції суду на досудовій стадії; другий полягає в можливості використання юрисдикційних повноважень несудового органу в рамках судового процесу у справах неповнолітніх в якості альтернативи останнього. Якщо ж законодавство взагалі виключає можливість вибору юрисдикції органу, що розглядає справу, то така форма організації ювенальної юстиції є квазісудовою²⁹².

Вдалою та більш-менш повною, за нашим переконанням, є класифікація, представлена у дослідженні Е. В. Горян та З. К. Забари. Автори виокремлюють *чотири основні ювенальні моделі*, які існують на даний час у світовому масштабі залежно від комплексу критеріїв: англо-американська, континентальна, скандинавська і азійська.

1. *Англо-американська модель* ювенальної юстиції бере свій початок в США, коли в 1899 р було створено перший ювенальний суд. Федералізація країни та певний історичний розвиток обумовлює неоднорідність у варіантах побудови системи органів та функціонування ювенальної юс-

²⁹¹ Ярмац Е. Н. Институциональные особенности ювенальной юстиции: автореф. канд. ... юрид. наук: 12.00.11 / Белорусский гос. ун-т. Минск, 2012. 24 с. С. 14.

²⁹² Там само. С. 6.

тиці у різних штатах. Тому в деяких штатах США система ювенальних судів працює самостійно, в інших – в тісній взаємодії зі службами по роботі з сім'ю та дітьми або службами пробації. У ряді штатів, зокрема в штаті Іллінойс, застосування ювенальних технологій здійснюється вже на рівні поліції штату без передачі справи до суду. Правоохоронці мають значні дискреційні повноваження при спілкуванні з неповнолітніми. Якщо офіцер поліції вважатиме за доцільне, то він має право винести формальне або неформальне попередження, що припускає відмову від кримінального переслідування, за яким неповнолітньому пропонується вчинити або утриматися від певних дій²⁹³. В Англії та Уельсі вік кримінальної відповідальності становить 10 років. Це означає, що діти віком до 10 років не можуть бути заарештовані або обвинувачені у вчиненні злочину. Але є інші заходи впливу, які можуть бути застосовані до дітей цього віку, що порушують закон: а) локальна ювенальна комендантська година; б) дитячий запобіжний припис; в) взяття під нагляд дитину, яка регулярно порушує закон; г) притягнення до відповідальності їх батьків. Якщо дитина неодноразово потрапляє у конфлікт з законом або, якщо її батьки не приймають належних заходів для контролю за їх поведінкою, до них можуть бути застосовані певні заходи впливу: пропозиція пройти батьківську програму; вимога підписати контракт на виховання дітей; видання судом батьківського припису. Ці заходи, як правило, є добровільними, але суд може встановити, що батьки зобов'язані обрати один або декілька з них²⁹⁴. В той час як в країнах англо-саксонської правової системи ювенальні суди стали розглядати справи про вчинення дітьми злочинів лише невеликої та середньої тяжкості, а справи про вчинення тяжких злочинів перебували в компетенції загальних судів, у континен-

²⁹³ Див. Hess, К. М. (2009). Р. 239.

²⁹⁴ Веселов М., Іщенко І. Міжнародна практика діяльності поліції у сфері ювенальної превенції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 2 (107). С. 14.

тальних країнах з самого початку була визначена підсудність справ неповнолітніх спеціалізованим судам незалежно від тяжкості скоєного²⁹⁵.

2. Прикладом *континентальної моделі* може служити система ювенальної юстиції Німеччини. Вона ґрунтується на застосуванні, перш за все, виховно-педагогічних заходів до неповнолітніх правопорушників, і лише за умови їх вичерпання держава вдається до кримінально-правових санкцій. В цілому ж, для неповнолітніх порушників німецькі закони передбачають наступні види правових наслідків: а) заходи виховання для забезпечення його подальшої соціалізації та мінімізації ймовірності рецидиву скоєння злочину у подальшому; б) заходи-приписи – обов'язки та заборони, що регулюють спосіб життя підлітка; в) заходи попередження; г) покладання обов'язку: відшкодувати збитки і особисто вибачитися перед потерпілим, виконати роботу або оплатити грошову суму на користь будь-якої суспільної установи; д) арешт, який може бути призначений у вільний від навчання або роботи час на короткий (кілька днів) або тривалий термін (кілька тижнів); е) заходи виправлення і безпеки: приміщення в психіатричну клініку або в спеціальну установу для примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії, позбавлення права керувати транспортними засобами або ж позбавлення волі, що застосовується, як було зазначено вище, як винятковий захід²⁹⁶.

Французька система ювенальної юстиції, яка так само є прикладом континентальної моделі займається як неповнолітніми правопорушниками, так і дітьми, які перебувають у небезпеці. Тут може матися на увазі якесь фізичне несприятливе ставлення батьків або інших дорослих до підлітка чи проблеми харчування, або проблеми батьківського піклуван-

²⁹⁵ Трунов И. Л. Проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних. URL: https://www.trunov.com/nauchnye_i_uchebno_metodicheskie_trudy/nauchnye_publicacii_advokatov_kolleгии/16144/.

²⁹⁶ Горян Э. В., Забара З. К. Российская модель ювенальной юстиции: проблемы эффективного функционирования и пути их устранения. *Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса*. 2018. Т. 10. № 2. С. 105-106.

ня, інші несприятливі ситуації, скажімо, сексуальні домагання щодо дитини. Система органів ювенальної юстиції також займається тими дітьми які пропускають заняття у школі, тікають з дому, вживають наркотики, займаються проституцією тощо. Система захисту дитинства в цій країні заснована на двох інстанціях. Перша – адміністративна (представлена різними департаментами та службами), яка віддає перевагу превентивним заходам і працює в щільному контакті з родинним оточенням дитини. Так би мовити робочі питання вирішуються в адміністративному позасудовому порядку. Друга – кримінальна, коли потрібно вжити заходів уже до правопорушника. Ці відносини розвиваються за активною участю ювенальних судів та прокурорів, адвокатів, які спеціалізуються на справах неповнолітніх. Як зазначає Н. І. Кудрявцева, завдяки цьому захист неповнолітніх рішуче виходить за межі кримінального права²⁹⁷.

3. Для *скандинавської моделі* ювенальної юстиції характерна відсутність спеціальних ювенальних судів. Їх роль виконують соціальні служби, які беруть безпосередню участь в розслідуванні правопорушень, скоєних як самими неповнолітніми, так і по відношенню до них. А. Сторгард взагалі стверджує, що особливих систем ювенальної юстиції у Скандинавії не існує. Однак існують винятки із загальної системи правосуддя для забезпечення потреб, інтересів та прав неповнолітніх. Характерним для всіх скандинавських країн є переведення неповнолітніх з в'язниці на заходи соціального захисту та заборона поміщати дітей у в'язницю. Крім того, залежно від країни існують індивідуальні риси, наприклад, запровадження безпечних соціальних інститутів як альтерна-

²⁹⁷ Див. Кудрявцева Н. И. 2003. С. 42-43.

тиви ув'язненню у Швеції та Данії; процеси посередництва з дітьми як учасниками провадження у Фінляндії та Норвегії²⁹⁸.

У Швеції поліція і соціальна служба працюють у взаємодії, і при кожному відділенні поліції функціонує спеціальний соціальний відділ по роботі з підлітками. Працівники цього відділу виконують профілактичні функції, а роботу з підлітком починають з моменту його затримання. При цьому вони абсолютно незалежні як від поліції, так і від суду. До їх обов'язків входить проведення соціального розслідування зі складанням спеціального звіту про неповнолітнього правопорушника. Конкретній ситуації дається оцінка, а також висувуються пропозиції про застосування заходів щодо неповнолітнього. Далі з ним взаємодіє соціальний працівник за місцем його проживання. В кожному місцевому шведському суді працює суддя, який спеціалізується на справах неповнолітніх. Також існують спеціальні ювенальні прокурори, що представляють обвинувачення в судовому засіданні. Залежно від тяжкості злочину підліток може бути направлений до соціально-реабілітаційного центру (як альтернатива ув'язненню) на термін від 2 тижнів до 4 років. Особи до 18 років не можуть бути направлені до місць позбавлення волі, максимум до закритого виховного будинку²⁹⁹. Уся шведська система ювенальної юстиції базується на службі соціального захисту дітей, виходить з потреб дитини та необхідних для неї соціальних умов, при цьому враховуються її вік і ступінь зрілості. Особлива увага приділяється тим дітям, у розвитку яких спостерігаються негативні прояви, їм забезпечується захист і підтримка під час навчання в школі. Надання соціальних послуг підліткам відбувається за їх згоди і згоди їх батьків або опікунів³⁰⁰.

²⁹⁸ Storgaard, A. (2005). Juvenile Justice in Scandinavia. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, Vol. 5(2), p. 188-204. DOI.org/10.1080/14043850410028703.

²⁹⁹ Мишота В. М. К вопросу о защите прав и законных интересов несовершеннолетних. *Вестник РГГУ. Серия: Экономика. Управление. Право*. 2014. № 9 (131). С. 117.

³⁰⁰ Див. Горян Э. В., Забара З. К. 2018. С. 106-107.

4. Ще одна модель ювенальної юстиції – *азіатська*. Основні засади концепції ювенальної юстиції Японія запозичила з США після Другої світової війни. Як і в багатьох західних державах, правові норми щодо неповнолітніх тут орієнтовані на реабілітацію правопорушника, повернення його в соціум і не мають на меті його покарати. В цій країні діють сімейні суди, які розглядають питання, пов'язані з забезпеченням прав дітей або про вчинені ними правопорушення. Японському суспільству притаманна ідея «боротьби за майбутнє молодих людей», а також таке поняття, як «групізм» – соціальна орієнтація, особиста відданість колективу, групові методи прийняття рішень і, відповідно, групова відповідальність. У разі скоєння делікту дитина оточується увагою з боку правоохоронних органів (поліції, прокуратури), які працюють у щільному контакті з батьками, соціальними службами, психологами та органами пробації. Кожний з них вивчає особистість дитини, умови його соціального оточення. У зв'язку з розвинутими сімейними традиціями на стадії попереднього розслідування інтереси неповнолітнього підлітка представляє не адвокат, а батьки або особи, які їх замінюють. Адвокати запрошуються у вкрай рідкісних випадках, як правило, ці адвокати спеціалізуються саме на справах неповнолітніх. Всі зібрані дані передаються судді, який в свою чергу вирішує: проводити судовий розгляд або ж закрити справу. Також суддя може обрати один з наступних заходів: направити дитину до піклувального чи виховного закладу; встановити за нею захисний нагляд; направити до виправного центру для неповнолітніх³⁰¹.

Таким чином, міжнародний досвід показує, що ювенальна юстиція являє собою спеціалізовану систему правосуддя для неповнолітніх об'єднану в тих чи інших варіаціях з низкою адміністративних, соціаль-

³⁰¹ Там само. С. 107.

них і реабілітаційно-виховних установ (органів, закладів), засновану на комплексі заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих або втрачених дитиною громадських зв'язків і відносин внаслідок зміни соціального статусу і девіантної поведінки особистості, націлених на подолання наслідків правопорушення чи негативного асоціального середовища і відновлення комунікативних зв'язків неповнолітнього девіанта з суспільством.

Водночас, ознайомлення з законодавством та практикою забезпечення прав дітей в державах пострадянського простору дозволяють доповнити приведену у роботі Е. В. Горян та З. К. Забари класифікацію ще однією моделлю ювенальної юстиції. Історично так склалося, що політичні та соціально-культурні фактори на значний часовий період обумовили функціонування на території цих країн, умовно кажучи, *радянської моделі ювенальної юстиції*, для якої було характерним: квазісудове провадження та відсутність чіткої спеціалізації судів при розгляді справ щодо неповнолітніх правопорушників, каральна спрямованість заходів впливу на неповнолітніх осіб і т. ін. (про що, на прикладі України, мова велася раніше у попередньому параграфі). Особливості цієї системи тривалий час наслідувало законодавство колишніх радянських республік – вже суверенних держав і після розпаду СРСР. Наприклад, в Росії, Білорусі, Азербайджані дотепер функціонують комісії у справах неповнолітніх та захисту їх прав. Серед іншого до компетенції цих комісій належить розгляд справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх. У Таджикистані комісії у справах неповнолітніх були ліквідовані Постановою Уряду «Про забезпечення захисту прав дитини»³⁰² лише у

³⁰² Об обеспечении защиты прав ребенка: Постановление Правительства Республики Таджикистан от 01.08.2008 г. № 377. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=24249.

2008 році, а їх функції і повноваження передані комісіям з прав дитини, до речі Положення про які було затверджено тільки у 2017 році³⁰³.

Втім, під впливом міжнародного права та світової практики прототи-пи систем ювенальної юстиції в цих країнах починають набувати загальних ознак системи забезпечення прав дітей. Так, реальні зрушення у цій сфері в Казахстані почалися з ухвалення Концепції розвитку системи ювенальної юстиції в Республіці Казахстан на 2009-2011 роки; у Киргизстані пов'язані з затвердженням Державної програми з розвитку юстиції для дітей в Киргизській Республіці на 2014-2018 роки. У жовтні 2009 року комісією при Уряді Республіки Таджикистан з прав дитини був прийнятий Національний план дій з реформування системи ювенальної юстиції на період 2010-2015 роки. Серед завдань План дій включав розробку ефективних програм реабілітації та реінтеграції неповнолітніх правопорушників у суспільстві; підвищення ефективності реабілітаційних послуг в закритих установах тощо. Однак, незважаючи на досягнення в сфері здійснення правосуддя щодо дітей, деякі позиції очікуваної реформи не були виконано відповідним чином. Однією з причин невиконання пунктів Плану була відсутність ефективного механізму координації³⁰⁴, що в цілому є характерним недоліком для багатьох пострадянських країн, які знаходяться на шляху реформування національних систем ювенальної юстиції. У червні 2017 року в цій країні було затверджено нову Програму реформування системи здійснення правосуддя щодо дітей на 2017-2021 роки³⁰⁵ і План дій до неї. Серед недоліків Програми доцільно підкреслити те, що до неї не включена така категорія

³⁰³ О Положении о комиссиях по правам ребёнка: Постановление Правительства Республики Таджикистан от 25.01.2017 г. № 29. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=94041.

³⁰⁴ Усманова М. Ситуационный обзор «Правосудие в отношении несовершеннолетних: ювенальная юстиция в Республике Таджикистан». *Общественный фонд «Ташаббучи хукуки»*. URL: http://notorturetj.org/sites/default/files/articles/2018/files/yuvenalnaya_yusticiya_analiz_2017_14.11.pdf.

³⁰⁵ Програма реформування системи правосуддя в отношении детей на 2017-2021 годы: утвержд. Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29.06.2017 г. № 322. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38125315#pos=0;100.

дітей, як діти-правопорушники, які вчинили адміністративні правопорушення.

У Грузії з 2015 року діє Кодекс про правосуддя щодо неповнолітніх. Цей Кодекс встановлює особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх, порядок провадження у справі про адміністративне правопорушення та кримінального процесу за участю неповнолітніх, спеціальні правила виконання покарань та інших заходів. Кодекс Республіки Киргизстан про дітей також передбачає створення спеціалізованого суду у справах неповнолітніх. Крім того, всі співробітники, що працюють з дітьми, які перебувають у конфлікті з законом, повинні пройти спеціальну підготовку з питань в галузі ювенальної юстиції (ст. 88).

Україна також проходить шлях реформування засад ювенальної юстиції, наближаючись до вимог міжнародного права у сфері забезпечення прав дітей. Серед правових заходів можна згадати Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, схвалену Указом Президента України; від 24.05.2011 р. № 597/2011. Важливим кроком стало запровадження нових підходів до здійснення судочинства у провадженнях щодо злочинів, вчинених неповнолітніми, зокрема шляхом прийняття нового КПК України, яким передбачено особливості кримінального провадження щодо неповнолітніх, а також ЗУ «Про пробацію», де особливої уваги заслуговують положення про обов'язкове складення досудової доповіді для забезпечення суду інформацією, що характеризує неповнолітніх обвинувачених з метою прийняття рішення про міру відповідальності. Слід зазначити, що розгляд справ про адміністративні правопорушення скоєні неповнолітніми належить до виключної компетенції суду (ст. 221 КУпАП). А відповідно до ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» у місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціа-

лізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх (ст. 18).

Зараз українську модель кримінального судочинства щодо неповнолітніх можна охарактеризувати як: інтегровану в галузеву систему судочинства (тобто існує правове визначення та виділення в окрему главу КПК України) функціонально-спеціалізовану (спеціальна підготовка органів та осіб, що мають справу із неповнолітніми в ході здійснення кримінального провадження та судочинства) замкнуту модель обмеженого циклу впливу (адже не взаємодіє із громадянським суспільством та приватними особами) карального типу, врегульовану галузевою нормативною базою³⁰⁶. Характеризуючи адміністративно-правовий аспект правового регулювання української моделі ювенальної юстиції, слід звернути увагу на відсутність: дієвих програм профілактики і корекційних програм поведінки, надання послуг дітям та їх сім'ям, спрямованих на зменшення впливу факторів ризику, які зумовлюють протиправну поведінку дітей і враховують особливості окремо хлопців і дівчат; механізму координації та моніторингу діяльності державних органів, установ та закладів, недержавних організацій, що здійснюють заходи з профілактики правопорушень серед дітей; дезагрегованої статистика за ознакою статі, що негативно впливає на здійснення профілактики правопорушень та реабілітацію дітей; процедура притягнення до адміністративної відповідальності неповнолітніх є значною мірою застарілою тощо. На сьогодні Уряд України втілює Національну стратегію реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року, прийняття якої зумовлене необхідністю вдосконалення механізмів юстиції щодо дітей на засадах забезпечення їх прав шляхом виконання програм профілактики правопору-

³⁰⁶ Веселов М. Ю., Коваленко П. О., Устименко А. В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: порівняльний аналіз міжнародного і національного (українського) правового регулювання. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2016. № 3 (14). С. 84.

шень серед дітей, здійснення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом.

Таким чином, слід визнати, що національні системи ювенальної юстиції пострадянських країн можна включити до окремої самостійної моделі – «*перехідної*» чи «*транзитної*» (від лат. «*transitus*» – «проходження, перехід»). У свою чергу у складі цієї моделі можна виділити дві підгрупи: а) *транзитно-адміністративну* (Росія, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан) – спеціалізація судів чи суддів у справах неповнолітніх законодавчо не визначено (можуть мати місце пілотні проекти запровадження ювенальних судів в окремих регіонах), функціонують квазісудові (адміністративні) органи; б) *транзитно-судовоцентричну* (Україна, Казахстан, Грузія, Киргизстан тощо) – передбачена спеціалізація судів чи суддів, прокурорів, слідчих щодо розгляду справ неповнолітніх.

Тож, за результатами нашого дослідження пропонуємо більш розширену *класифікацію сучасних основних моделей ювенальної юстиції*: 1) англо-американська, 2) континентальна, 3) скандинавська, 4) азійська, 5) перехідна чи транзитна (транзитно-адміністративна та транзитно-судовоцентрична) [с. 154-155]³⁰⁷.

На завершення цієї частини дослідження слід зазначити, що ювенальна юстиція як міжнародний та комплексний інститут забезпечення прав дітей утворилася не відразу, а пройшла певний шлях становлення та формування у сучасні світові моделі функціонування, які, залежно від країни, мають свої характерні особливості. Певні загальні риси історичної генези властиві кожній сучасній національній моделі, оскільки цей інститут має спільні витоки, а подальший хід трансформації залежав від таких чинників як правова система країни, національні (культурні) традиції, ідейний підхід (парадигма), який покладено до основи побудови

³⁰⁷ Веселов М. Ю. Сучасні парадигми та моделі ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 149–157. DOI: 10.21564/2414-990x.146.174553.

системи ювенальної юстиції, рівень політичної та соціально-економічної стабільності, активність громадської спільноти тощо.

§ 2.4. Принципи ювенальної юстиції

2.4.1. Загальна система принципів ювенальної юстиції

У попередньому підрозділі було з'ясовано, що сучасна українська система ювенальної юстиції належить до так званої перехідної (транзитно-судовоцентричної) моделі. Цим підкреслюється, що ця система функціонує, але вимагає подальшого розвитку з метою більш якісного та ефективного забезпечення прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, а також мінімізації ювенальної деліктності.

Функціонування та розвиток – дві сторони одного процесу існування системи. Іноді важко провести між ними межу, оскільки одночасно з повсякденним функціонуванням системи може відбуватися поетапний розвиток її окремих компонентів. Разом з тим, це два відносно самостійних режими єдиного процесу. Деякі вчені (І. В. Блауберг, Е. Г. Юдін) процеси функціонування та розвитку розглядають як обов'язкові ознаки системності³⁰⁸, – в контексті одного з багатьох підходів до визначення поняття «система» (див. роботу О. А. Єрохіної³⁰⁹). **Функціонування системи ювенальної юстиції** – це поточна робота певних її суб'єктів, виконання ними традиційних (обов'язкових) функцій задля яких вони були утворені чи наділені певними повноваженнями у цій сфері. Функція в перекладі з лат. означає «виконання» – це спосіб прояву активності системи, стійкі активні взаємини речей, при яких зміни одних об'єктів

³⁰⁸ Див. Блауберг І. В., Юдин Э. Г. 1973. С. 61-63.

³⁰⁹ Ерохина Е. А. Теория экономического развития: (системно-самоорганизационный подход). Томск: Изд-во Том. ун-та, 1999. С. 11.

призводять до змін інших. Поняття вживається в самих різних значеннях. Воно може означати здатність до діяльності і саму діяльність тощо. Функції виражають поведінку системи, причому така поведінка при визначенні її функцією стає впорядкованою, закономірною та організованою. Тому, на думку Ю. П. Сурміна, функції являють собою напрями активності системи, яка взаємодіє із середовищем³¹⁰. Нагадаємо, що до функцій ювенальної юстиції відносять: *охоронну; реститутивну; пацифікаційну (примирну); реабілітаційну; соціально-профілактичну; освітньо-виховну* тощо. При цьому під функцією можна розуміти: дію системи, її реакцію на середовище; властивість системи, яка розгортається в динаміці; процес досягнення мети системою і т. ін.³¹¹. З запропонованої В. Г. Афанасьєвим дефініції випливає, що крім виразу певної стійкої реакції системи на вплив ззовні (зміну зовнішнього середовища) до змісту поняття «функція» також входить реакція на зміни зсередини, тобто – підтримання внутрішнього стану діяльності об'єктів системи³¹². Таким чином, поняття функціонування охоплює не лише процеси виконання зовнішніх функцій системи, а й різноманітні внутрішні процеси підтримання цієї системи в активному стані.

Фактично *функціонування системи ювенальної юстиції* полягає у виконанні стандартних операцій правового, організаційного чи технічного характеру, спрямованих на виконання функцій цієї системи (обумовлених зовнішніми чинниками) та забезпечення повсякденних потреб компонентів цієї системи у відносно незмінних умовах. Така робота чи діяльність відбувається без зміни (головної) мети системи. В процесі функціонування система досягає певного результату – ефекту. Ефективність або результативність системи слід розглядати як ступінь досягнен-

³¹⁰ Див. Сурмин Ю. П. 2003. 368 с.

³¹¹ Там само.

³¹² Афанасьев В. Г. Системность и общество. М.: Политиздат, 1980. С. 133.

ня результату, заданого її функцією, як ступінь відповідності дійсного результату тому, який повинен мати місце при всій повноті виконання системою своїх функцій в середовищі³¹³.

У свою чергу *розвитком* вважається діяльність системи ювенальної юстиції з трансформацією її мети, зміною змісту основних завдань чи принципово новий підхід до їх якісного наповнення. В такому режимі відбувається формування нових рис системи, становлення її нових структурних та (або) якісних характеристик. Іноді розвиток означає стійкі зміни спрямованості діяльності системи, з метою підвищення рівня ефективності і якості роботи окремих її компонентів чи системи в цілому.

Як функціонування, так і розвиток системи ювенальної юстиції має відбуватися за певними принципами. За ствердженням Е. Б. Мельникової це ті принципи, які визначають особливості ювенальної юстиції та відрізняють її від юстиції загальної (загальнокримінальної, загальноцивільної)³¹⁴. *Принципи ювенальної юстиції* – це керівні засади, ідеї-ідеали, які визначають сутність, зміст, спрямованість і форми можливого здійснення правосуддя щодо неповнолітніх³¹⁵. Це основоположні засади, керівні ідеї, що відбивають сутність і специфіку провадження щодо неповнолітніх правопорушників, які закріплені у відповідних міжнародних правових актах, конкретизуються та використовуються в національному законодавстві і правозастосовній практиці під час розгляду справ даної категорії³¹⁶. Втім, як було встановлено раніше, правосуддя, а тим більш провадження щодо неповнолітніх – це, хоча і основна, але все ж таки лише частина ювенальної юстиції. Тому більш уні-

³¹³ Див. Ерохіна Е. А. 1999. С. 23.

³¹⁴ Див. Мельникова Э. Б. 2001. С. 10.

³¹⁵ Гусак А. П. Основні принципи ювенальної юстиції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 25. С. 192–194. С. 193.

³¹⁶ Ярмоц Е. Н. Проект Концепции ювенальной юстиции в Республике Беларусь. *Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. Д. Экономические и юридические науки: научно-теоретический журнал*. Новополоцк: ПГУ, 2012. № 13. С. 205.

версальним виявляється визначення *принципів ювенальної юстиції* Н. М. Крестовської – це основні, фундаментальні засади її організації та функціонування. Вчена не безпідставно зауважує, що у формулюванні системи принципів ювенальної юстиції досі немає єдності думок, як і у формулюванні визначення ювенальної юстиції. Різні вчені спрямовують увагу на різні підвалини ювенальної юстиції, що зайвий раз підкреслює багатобічність цього інституту держави та громадянського суспільства³¹⁷.

В Настанові Генерального Секретаріату ООН щодо правосуддя для дітей визначено дев'ять важливих керівних принципів, якими повинні керуватися всі держави у ювенальних правовідносинах, від розробки державної політики до безпосередньої роботи з дітьми: 1) першочергове врахування найкращих інтересів дитини; 2) справедливе та однакове ставлення до кожної дитини без будь-якої дискримінації; 3) вільне висловлювання дитиною своїх поглядів та можливість бути почутою; 4) захист кожної дитини від жорстокого поводження, експлуатації та насильства; 5) ставлення до кожної дитини з гідністю та співчуттям; 6) належні правові гарантії в усіх видах юридичних проваджень; 7) запобігання конфлікту дитини із законом як найважливіший елемент будь-якої політики щодо ювенальної юстиції; 8) застосування позбавлення волі дітей лише як виключний захід і на необхідно найкоротший термін; 9) врахування верховенства права у всіх заходах щодо вирішення проблем дітей³¹⁸.

У своєму дослідженні К. Гамільтон виокремлює чотири принципи, які закріплені в Конвенції ООН про права дитини і стосуються будь-якого аспекту забезпечення прав дітей. Ними є: найкращі інтереси дити-

³¹⁷ Див. Ювенальна юстиція / За заг. ред. Н. М. Крестовської. 2006. С. 10.

³¹⁸ UN. (2008). Guidance note of the Secretary-General. UN Approach to Justice for Children. 6 p. URL: https://www.unicef.org/protection/RoL_Guidance_Note_UN_Approach_Justice_for_Children_FINAL.pdf.

ни (ст. 3); недискримінація (ст. 2); право на життя, виживання та здоровий розвиток (ст. 6); можливість бути заслуханою, (а відповідно почутою. – *Прим. авт.*) (ст. 12). Так само ці принципи повинні знайти свій відбиток і у функціонуванні ювенальній юстиції³¹⁹. Виокремленні К. Гамільтон та наведені в Настанові Генерального Секретаріату ООН принципи щільно пов'язані із засадами забезпечення прав дітей в цілому, тому знаходять втілення у нормах низки міжнародних правових актів з прав людини.

Аналіз представленою нижче у цьому підрозділі матеріалу підкреслює достатню увагу науковців до принципів ювенальної юстиції, водночас демонструє відсутність чіткої картини щодо їх належного упорядкування, систематизації та ієрархічності. Одночасно в теорії існує розподіл принципів на основні та специфічні, загальні та спеціальні, ключові, міжгалузеві, галузеві тощо. Крім того міжнародне право оперує такими термінами як керівні засади, мінімальні стандарти. Деякі принципи згадуються в переважній більшості досліджень, разом з тим, залежно від позиції того чи іншого автора в представлених систематизаціях вони можуть бути включені до різних груп. При цьому, слід наголосити, що визначення системи та змісту принципів має не лише теоретичне значення (знання про принципи створює методологічну базу дослідження), а й прикладне, оскільки вони є *«наріжним каменем побудови будь-якого правового механізму розв'язання правових конфліктів»* (див. публікацію Ю. Д. Притики³²⁰. – *Прим. авт.*). А. М. Колодій до найсуттєвіших ознак принципів відносить, насамперед, їх регулятивність. Принципи, зафіксовані у праві, набувають значення загальних правил поведінки учасників правовідносин, які мають загальнообов'язковий, владний характер. При

³¹⁹ Hamilton, C. (2011). *Guidance for Legislative Reform on Juvenile Justice*. New York: Children's Legal Centre and United Nations Children's Fund (UNICEF). P. 24.

³²⁰ Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 87.

цьому, такий характер стає притаманним як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які виводяться з норм³²¹. Подальше функціонування та реформування ювенальної юстиції в Україні має ґрунтуватися на узгодженому, уніфікованому розумінні змісту, значення, системи принципів, що має знаходити відображення у відповідних законах, концепціях (стратегіях) розвитку цього комплексного соціально-правового інституту та забезпечення прав дітей взагалі. Поділ принципів дозволяє уніфікувати їх назви, черговість розташування, з'ясувати реальний ресурс кожного з них та всієї системи ювенальної юстиції в цілому³²².

Оскільки функціонування та розвиток системи ювенальної юстиції має соціально-правову природу то підґрунтям систематизації їх принципів має стати знання про принципи права. В теорії права (так само як і на рівні галузевих наук) склалися дві основні точки зору щодо *системи правових принципів (їх класифікації)*. У першому випадку правові засади поділяють на *загальні* (властиві всій системі права), *міжгалузеві* (властиві галузям права єдиного циклу: кримінального, цивільного і т.п.) і *галузеві* (характерні для окремої галузі, наприклад законодавства про адміністративні правопорушення). Ця наукова позиція знаходить відображення у працях О. В. Кузьменко, О. Ф. Скакун, В. І. Тертишнікова, М. Й. Штефана та низки інших науковців. Розглядаючи проблеми класифікації принципів адміністративного процесу, С. В. Потапенко, підтримуючи вищевказану точку зору вчених щодо даної систематизації, підкреслює її практичну та базову значимість і для окремо взятого напря-

³²¹ Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 43.

³²² Баранчик П. О. Принципи адміністративного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2012. С. 13.

му правого дослідження³²³. У другому випадку такого поділу не проводять, а галузеві принципи «виводять» з загальноправових, наділяючи останні деякою «галузевою» специфікою. На погляд, О. В. Сумачева остання точка зору видається більш справедливою з декількох причин. По-перше, трьохланкова класифікація принципів права не має яскраво вираженої практичної значущості (а надмірна теоретизація наукової проблеми не завжди є обґрунтованою). По-друге, набагато важливіше виділити принципи, що відображають природу законодавства у конкретній галузі чи сфері правовідносин³²⁴.

А. М. Колодій, розглядаючи питання про класифікацію принципів системи права, її критерії та види, наведений ланцюг (загальноправові (основні), міжгалузеві, галузеві) доповнює ще одним рівнем – принципи інститутів права³²⁵. У свою чергу П. О. Баранчик принципи окремої галузі права (адміністративного) поділяє на загальні, принципи його підгалузей та інститутів³²⁶. Є. В. Сердюк серед принципів сучасного адміністративного права виділяє загальні та спеціальногалузеві. Загальні принципи виявляються і деталізуються в галузевих принципах, які в свою чергу поділяються на основні принципи та принципи формування й функціонування його окремих інститутів (наприклад, принципи державної служби, принципи адміністративної відповідальності, принципи адміністративної процедури тощо)³²⁷.

Подібний підхід щодо систематизації принципів ювенальної юстиції пропонує О. С. Автономов, який умовно поділяє їх на три рівні: *принци-*

³²³ Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. С. 405.

³²⁴ Сумачев А. В. Принципы законодательства об административных правонарушениях: понятие, классификация и характеристика. *Вестник Тюменского государственного университета*. 2012. № 3. С. 63.

³²⁵ Див. Колодій А. М. 2012. С. 44.

³²⁶ Див. Баранчик П. О. 2012. С. 13.

³²⁷ Сердюк Є. В. Принципи адміністративно-правового забезпечення виборчих прав громадян України. *Інформація і право*. 2014. № 2(11). С. 73.

ни першого рівня «широкі» мають загальний характер і за своїм значенням виходять далеко за рамки ювенальної юстиції, наприклад, принципи конституційності, законності (можна сказати, що ці принципи притаманні всім правовідносинам. – Прим. авт.); *принципи другого рівня* – це фактично принципи окремих галузей судочинства (кримінального чи цивільного) або комплексних інститутів (протидія злочинності), які стосовно ювенальної юстиції мають деякі особливості реалізації, але аж ніяк не обмежуються винятково цим інститутом; *третій рівень* утворюють так звані *специфічні принципи*, які властиві саме ювенальній юстиції³²⁸.

Присутній в приведених випадках *методологічний принцип ізоморфізму* (від грец. «*isos*» однаковий, подібний і «*morphe*» форма) підкреслює наявність загальних системних закономірностей між принципами, що діють в різних галузях права, діяльності щодо забезпечення прав дітей та принципами ювенальної юстиції, що водночас не виключає і їх специфіки функціонування та розвитку.

Оскільки ювенальна юстиція базується на здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх, то і принципи ювенальної юстиції не можливо розглядати відірвано від цієї галузі державної діяльності. З загальним правосуддям ювенальна юстиція має ряд спільних принципів побудови і функціонування, при цьому щільність зв'язку обумовлена ступенем автономності ювенального судочинства у тій чи іншій країні. Разом з тим, принципи і норми, яких немає в загальному правосудді і які створювалися додатково для підвищення рівня правового захисту неповнолітніх обумовлюють специфіку ювенальної юстиції. Специфічні ознаки цього

³²⁸ Див. Автономов А. С. 2009. С. 6.

інституту відносяться як до організації спеціальної судової (квасісудової) системи, так і до процесу здійснення правосуддя³²⁹.

М. Фріас Армента та Л. Гомес Мартінес згадують про принципи права, що встановлюють інтегровану систему правосуддя для неповнолітніх: найкращі інтереси дитини; законність; вилучення дитини з правосуддя (можливість застосування позасудових заходів); належні процесуальні права та інші процедурні гарантії; застосування «некаральних» заходів; пропорційність заходів; спеціалізація суб'єктів юстиції та допоміжних суб'єктів³³⁰. *Інтегрована система* – це сукупність кількох стандартів у рамках однієї системи або система, яка об'єднує дві або більше адаптованих системи (див. визначення «інтегрована система управління» (п. 1.3 Наказу Мінтрансв'язку України від 23.03.2007 р. № 233). – *Прим. авт.*). Риса інтегрованості беззаперечно властива системі ювенальної юстиції, а відповідно це знаходить втілення і в її принципах, які одночасно наслідують засади, наприклад, того ж кримінального провадження і засади забезпечення прав дитини, що у сукупності інтегрує специфічні принципи властиві саме ювенальній юстиції.

Проте обмежувати розгляд спеціальних принципів лише колом правовідносин з приводу судочинства чи правосуддя також буде не правильним, оскільки специфіка ювенальної юстиції проявляється за всіма основними напрямми цього інституту: превенція та профілактика порушень прав дитини; правосуддя; реабілітація дітей. Так Л. Чжан і Ц. Лю, аналізуючи китайський Закон про запобігання правопорушенням серед неповнолітніх (1999 року), акцентують увагу на принципах, які стосуються не лише профілактики відповідних правопорушень, а й судочинства та

³²⁹ Див. Ювенальная юстиция / Под ред. Е. М. Никитиной. (Б. д.). С. 4-5.

³³⁰ Frías Armenta, M. & Gómez Martínez, L. (2014). Juvenile Justice in Mexico. *Laws*, 3. P. 584-593.

реабілітації цієї категорії правопорушників³³¹. Аналізуючи наукову працю Дж. Баттса та Д. Мірса можна припустити, що реабілітацію, профілактику та раннє втручання (складають окремі частини їх публікації) автори взагалі ототожнюють з засадами ювенальної юстиції³³².

Враховуючи міжнародні та європейські стандарти ювенальної юстиції, Н. М. Крестовська систему принципів юстиції щодо дітей в її національному українському вимірі пропонує як поєднання принципів ювенального права (принципів Конвенції прав дітей) та принципів справедливого правосуддя. Відповідно, на думку вченої, система принципів, які мають бути покладені в основу реформування ювенальної юстиції України, має виглядати так: 1) принцип забезпечення найкращих інтересів дитини; 2) принцип поваги до людської гідності дитини; 3) принцип недопущення дискримінації дитини в контактi із законом; 4) принцип участі дитини у вирішенні справ, які її стосуються; 5) принцип верховенства права, а саме законність, юридична визначеність, заборона свавілля в рішеннях державних органів щодо дитини в контактi із законом, доступність правосуддя для дитини, дотримання прав дитини, заборона дискримінації та рівність перед законом мають бути застосовані у справах дітей і контактi із законом так само, як і для дорослих, і не можуть бути зменшені або скасовані під приводом кращих інтересів дитини; 6) принцип спеціалізації юстиції щодо дітей (втілюється у наявності спеціальної мети, яка полягає в превенції та профілактиці правопорушень дітей і проти дітей, ресоціалізації та реабілітації дітей у конфлікті із законом; системи спеціалізованих органів і установ; спеціальних юридичних процедур, відмінних від процедур загального правосуддя, а також передбачає спеціалізовану підготовку персоналу); 7) принцип дос-

³³¹ Zhang, L. & Liu, J. (2007). China's Juvenile Delinquency Prevention Law: The Law and the Philosophy. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. Vol. 51, No 5. P. 545-549.

³³² Див. Butts, J. A., & Mears, D. P. (2001). P. 172-183.

тупності та оперативності юстиції щодо дітей; 8) принцип участі суспільства в протидії правопорушенням дітей; 9) принцип проактивності у функціонуванні юстиції щодо дітей (превентивний підхід); 10) принцип пріоритету альтернативних засобів реагування на правопорушення дітей (відновний підхід) у функціонуванні юстиції щодо дітей; 11) принцип індивідуалізації підходу до дитини в контакт з законом; 12) принцип співрозмірності (пропорційності) у застосуванні заходів юридичної відповідальності дитини в конфлікті з законом³³³.

Як бачимо, приведена системи принципів не містить їх поділу, але демонструє так би мовити «галузеву» специфіку правосуддя щодо та для дітей. У згадуваних нижче дослідженнях принципи ювенальної юстиції представлені з урахуванням їх виділення чи поділу на окремі групи (основні, специфічні чи спеціальні і т. ін.).

Т. Ю. Новикова *основними принципами* побудови і функціонування системи ювенального правосуддя вважає: верховенство інтересів неповнолітнього; пріоритет відновного (не карального) підходу при здійсненні правосуддя щодо неповнолітніх; рівність уваги системи правосуддя до інтересів неповнолітнього в небезпеці, неповнолітнього-жертви і неповнолітнього-правопорушника; визнання державою сім'ї як найбільш прийнятної та природного середовища для проживання неповнолітнього; сталість зусиль держави щодо пошуку і впровадження перспективних соціально-правових технологій та методів захисту та охорони прав неповнолітніх³³⁴. Ж. Зерматтен вважає, що *основними принципами* ювенальної юстиції є: недискримінація; принцип інтересів дитини; принцип, який виключає смертну кару; принцип, який дає дитині право бути по-

³³³ Крестовська Н. М. Система принципів ювенальної юстиції України (роздуми щодо законопроекту). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: збірник*. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2018. Вип. 28. С. 24-26.

³³⁴ Див. Новикова Т. Ю. 2003. 191 с.

чутою³³⁵. К. Манфреді, розглядаючи *основоположні принципи* ювенальної юстиції, виокремлював так званий реабілітаційний ідеал, що лежить в основі правосуддя для неповнолітніх, але перебуває у стані занепаду³³⁶. Дж. Мансі *основними принципами* ювенальної юстиції називає: «найкращі інтереси» дитини; арешт як крайній захід; відмежування від дорослих; процеси, що поважають гідність дитини³³⁷.

Е. Б. Мельникова до *специфічних принципів* відносить: 1) переважно охоронну орієнтацію ювенальної юстиції; 2) соціальну насиченість ювенальної юстиції; 3) максимальну індивідуалізацію судового процесу в рамках ювенальної юстиції³³⁸. О. С. Автономов до *специфічних принципів*, притаманних саме ювенальній юстиції відносить: 1) спрямованість на соціалізацію неповнолітнього; 2) деформалізація, наскільки це можливо, судового процесу; 3) широке застосування позаюрідичних знань і методів³³⁹.

В. О. Левченко принципи побудови та функціонування ювенальної юстиції поділяє на *загальні* та *спеціальні*³⁴⁰. До загальних принципів вона включає ті ж самі принципи, які Т. Ю. Новікова називає основними (за виключенням принципу пріоритету відновного підходу при здійсненні правосуддя), а до спеціальних – ті ж самі принципи, які Е. Б. Мельникова, М. П. Мелешко та О. М. Нікітіна називали специфічними.

Дж. Гілберт, Р. Грім та Дж. Парнхем, розглядаючи прикладні аспекти сімейно-орієнтованої моделі ювенальної юстиції (запобігання пра-

³³⁵ Зерматтен Ж. Ювенальна юстиція – це дієвий інструмент захисту прав дітей. За матеріалами Міжнародної конференції «Творимо безпечну громаду разом» (м. Київ, 19–20 березн. 2012 р.). *Щоквартальний бюлетень «Відновне правосуддя в Україні»*. 2012. № 1–4(18). С. 25.

³³⁶ Manfredi, C. (1998). *The Supreme Court and Juvenile Justice*. Lawrence, KS: University Press of Kansas. 271 p.

³³⁷ Muncie, J. (2008). The «punitive» turn in juvenile justice: cultures of control and rights compliance in western Europe and the USA. *Youth Justice*, 8(2). P. 111.

³³⁸ Див. Мельникова Э. Б. 2001. С. 10-12.

³³⁹ Див. Автономов А. С. 2009. С. 6-8.

³⁴⁰ Див. Левченко В. О. 2011. С. 52-55.

вопорушенням), зосереджують увагу на таких *керівних принципах*: громадська безпека; належна процесуальна процедура; розширення можливостей (за цим принципом суд та соціальні служби враховують особливості психологічного клімату в сім'ї та інші соціальні фактори, їх здатність впливати на поведінку та реабілітацію дитини); співпраця та «команда» (орієнтація на сім'ю, яка взаємодіє з громадою, правоохоронними та правозахисними інституціями, де кожен учасник повинен бути готовий взяти на себе додаткові вимоги та сумлінно виконує свою роль); диференціація судових засідань (існує три типи судових засідань, в яких буде задіяна сім'я: диспозиційне слухання (неповнолітньому призначається на випробувальний термін), судові статутні слухання (щотижневі відвідування суду неповнолітньою особою та членами сім'ї для співбесід з суддею про хід виконання умов випробування) і проміжні судові засідання (оперативне вирішення поточних питань виконання чи невиконання вимог випробування, розгляд скарг щодо порушення прав дитини)); багатопрофільний персонал служб ювенальної юстиції; наслідки та стимули для неповнолітніх; підзвітність системи (через усвідомлення цілей та заходів, механізмів оцінювання та систем обміну інформацією суд може контролювати ефективність системи та визначати області системних збоїв)³⁴¹.

Для подальшої власної систематизації принципів ювенальної юстиції розумним буде додатково визначитися з лексичним значенням систематизуючих назв. За словниковим тлумаченням поняття «загальний» має декілька близьких за змістом значень: «спільний», «такий, що охоплює, стосується всіх», а також «основний, головний, без деталей», «без спеціалізації». Слово «керівний» тлумачиться як такий, яким слід керуватися, що містить настанову, вказівки як діяти; друге значення – найважливі-

³⁴¹ Gilbert, J. Grimm R., Parnham J.(2001). Applying Therapeutic Principles to a Family-Focused Juvenile Justice Model (Delinquency). *Alabama Law Review*, 52. P. 1181-1185.

ший, чільний. Отже слова «загальний», «основний» та «керівний» близькі за значенням, втім кожне з них робить свій особливий наголос у лексичному змісті терміну (словосполучення), в якому те чи інше слово застосовується. Як уже зазначалося, загальні принципи є спільними для всіх правовідносин. Якщо порівнювати керівні та основні принципи, то спільним між ними є те, що обидві групи містять визначальні засади та гарантії правовідносин у певній сфері (тієї ж ювенальної юстиції), а різниця полягає у тому, що перша категорія (керівні принципи) становить вихідні ідеї, які мають більш орієнтуюче значення, а друга категорія – прикладне (функціональне). У свою чергу прикметник «спеціальний» підкреслює таке відношення речей, їх значення, коли вони призначаються виключно для кого-, чого-небудь або мають особливе призначення. Прикметник «специфічний» фактично є синонімом слову «спеціальний» – він так само означає, що предмет чи явище має відмінні особливості. Стосовно систематизації принципів ювенальної юстиції термін «специфічні», за нашим переконанням, доцільно використовувати в тих випадках, коли розглядаються принципи функціонування особливих (нестандартних чи пробачійних) проявів інституту ювенальної юстиції.

Наприклад, План змін «Комплексна модель виявлення та лікування молоді з психічними захворюваннями, що має контакт з системою ювенальної юстиції» (розроблений Національним центром психічного здоров'я та ювенальної юстиції США) містить певний перелік перспективних принципів. Одна група принципів стосується загальних засад діяльності ювенальної юстиції зі всіма категоріями дітей. Інша група враховує специфіку роботи у системі ювенальної юстиції зі згаданою «нестандартною» категорією неповнолітніх девіантів (осіб, що мають так звані «психічні потреби») та визначає ключові перспективи змін у цьому напрямку. До цієї групи належать такі специфічні принципи як:

«дітей не слід вводити до системи ювенальної юстиції для отримання доступу до психічно-медичного обслуговування»; «якщо уникнути впливу системи ювенальної юстиції неможливо, дітей слід помістити в найменш обмежуваче середовище з доступом до лікування» і т. ін.³⁴².

Для зручності сприйняття та упорядкування усього масиву принципів, на яких засновано функціонування та подальший розвиток ювенальної юстиції їх доцільно поділити на два основні блоки (групи): загальні та спеціальні. Крім того, до групи спеціальних принципів (які втілюють ідеї особливого статусу дітей та поведіння з ними) пропонуємо ввести таку категорію як *«конкретно-функціональні принципи»* (функціональний – пов’язаний з виконанням певної функції, залежний від діяльності, призначення, а не від структури, будови), які поєднують вихідні засади ювенальної юстиції, актуальні для окремих її напрямів чи форм здійснення (забезпечення окремих процесів).

Отже, за нашим переконанням *система принципів функціонування та розвитку ювенальної юстиції* повинна мати наступний вигляд:

1) *група загальних принципів:*

1.1) *загальноправові принципи* (як-то: верховенство права, законність, справедливість, гуманізм, охорона інтересів держави і особи тощо);

1.2) *міжгалузеві принципи* (як-то: доступ до правосуддя та обов’язковість судових рішень, право на правову допомогу, принцип національної мови, змагальність, диспозитивність, контроль тощо);

1.3) *галузеві принципи* (як-то: презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, неприпустимість зловживання процесуальними правами, пропозиції про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню адміністративних правопорушень тощо);

³⁴² Mental Health America. (2015). Position Statement 51: Children With Emotional Disorders In The Juvenile Justice System. URL: <http://www.mentalhealthamerica.net/positions/juvenile-justice>.

2) *група спеціальних принципів* (створюють відповідний правовий режим цієї діяльності):

2.1) *основні (керівні) принципи* (як-то: першочергове врахування найкращих інтересів дитини; справедливе та однакове ставлення до кожної дитини без будь-якої дискримінації; вільне висловлювання дитиною своїх поглядів та можливість бути почутою, заборона тортур, жорстокого чи принизливого поводження або покарання, диференціація ювенальних проступків, пріоритет виховного, а не карального впливу щодо дитини правопорушника, пріоритет альтернативних засобів реагування на правопорушення дітей, рівність уваги системи правосуддя до інтересів неповнолітнього в небезпеці, індивідуалізація підходу до дитини в контакті та в конфлікті із законом, організаційно-функціональна спеціалізація органів і установ ювенальної юстиції тощо);

2.2) *конкретно-функціональні принципи* (як-то: участь дитини у вирішенні справ, які її стосуються, активна участь суспільства в протидії правопорушенням дітей, співрозмірність та пропорційність заходів впливу щодо неповнолітніх, раннє запобігання та втручання, узгодження зусиль різних соціальних секторів, визнання державою сім'ї як найбільш прийнятної та природного середовища для проживання неповнолітнього, з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, спеціальна підготовка суддів щодо справ неповнолітніх тощо);

2.3) *специфічні принципи* (як-то: забезпечення освіти дітей, що відбувають покарання, пов'язаного з позбавленням волі, адміністративна відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють за вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які пе-

редбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність тощо)³⁴³.

2.4.2. Принципи адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції

Необхідність вдосконалення правових механізмів ювенальної юстиції на засадах паритету публічної безпеки та забезпечення прав дітей шляхом здійснення правосуддя, виконання програм профілактики правопорушень серед неповнолітніх, реалізації ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах обумовлюють доцільність аналізу принципів цього інституту на рівні окремих галузей права. Забезпечення функціонування системи ювенальної юстиції в межах різних галузей права накладає свій особливий відбиток на зміст та прояв багатьох принципів, а деякі принципи стають актуальними виключно в межах відносин, які регулюються нормами конкретної галузі права. Виходячи з цього, можна виділити принципи кримінально-правового, цивільно-правового та адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції. З огляду на об'єкт нашого дослідження науковий інтерес становить саме остання сукупність принципів.

В переважній більшості випадків дослідження принципів ювенальної юстиції зводиться до аналізу загальноправових принципів і принципів здійснення правосуддя та застосування юридичної відповідальності. По цей час поза належної уваги науковців залишаються принципи публічного адміністрування та інших проявів адміністративно-правової діяль-

³⁴³ Веселов Н. Ю. Систематизация принципов функционирования и развития ювенальной юстиции. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2019. № 4(44). С. 38–47.

ності у сфері ювенальної юстиції, які забезпечують значну частину її функціонування.

На сьогодні адміністративно-правова наука містить декілька цілісних досліджень, присвячених проблемам організації та функціонування системи ювенальної юстиції, в яких окремим питанням розглядалися принципи цього інституту. Наприклад, дисертації Т. Ю. Новікової «Адміністративно-правова організація захисту прав неповнолітніх органами ювенальної юстиції», В. О. Левченко «Адміністративно-правові передумови створення органів ювенальної юстиції в Україні» містять відповідні підрозділи. Але, ані зміст цих частин, ані отримані висновки обох наукових робіт не зосереджують уваги на ознаках їхньої галузевої приналежності та ступеня поширеності на правові відносини адміністративно-правового характеру. Водночас значення адміністративно-правового компоненту у функціонуванні та подальшому розвитку інституту ювенальної юстиції в нашій країні також вимагає доктринального підходу, заснованого на певних галузевих принципах.

Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей в Україні на період до 2023 року окреслює принципи реалізації цієї Стратегії. Ними є: пріоритет захисту прав та свобод дитини; забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей; недискримінація; економія кримінальної репресії; відновлювальний підхід у здійсненні правосуддя за участю дітей; різнобічність та комплексність заходів; системність та наступність; забезпечення професійного підходу осіб, уповноважених на роботу із дітьми; підтримка сімей у вихованні дітей та забезпечення їх повноцінного розвитку; співпраця між державними органами і громадськими організаціями, впровадження найкращих практик та методів захисту прав і свобод дітей. Практичне втілення багатьох з цих засад пов'язано з публічним адмініструванням, внутрішньо систе-

мною адміністративною діяльністю органів судової системи, прокуратури, органів досудового розслідування, уповноваженого з прав людини, впровадженням і розвитком заходів некримінального характеру щодо неповнолітніх делінквентів.

Цілком логічним буде припустити, що запропонована нами модель системи принципів ювенальної юстиції буде актуальною і при розгляді принципів адміністративно-правового забезпечення функціонування розглянутого нами інституту. Група загальних (загальноправових, міжгалузевих та галузевих) принципів закладає спільні для всіх правовідносин ідеї, які потім знаходять відбиток у спеціальних (основних (керівних), конкретно-функціональних та специфічних) принципах. Ці домінанти достатньо широко розкриті в адміністративно-правовій науці у доктринальних працях В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, А. І. Берлача, Л. Р. Білої-Тіунової, Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, С. В. Ківалова, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, О. Є. Користіна, О. В. Кузьменко, А. А. Пухтецької та інших відомих та молодих науковців.

В одній з наших публікацій була розглянута певна частина основних (керівних) принципів ювенальної юстиції, де було звернуто увагу на окремі прояви їх адміністративно-правового забезпечення. Зміст та характер основних (керівних) принципів ювенальної юстиції вказує на те, що називати їх кримінально-правовими чи адміністративно-правовими, штучно прив'язуючи їх до тієї чи іншої галузі права, видається нам не зовсім правильним. Наприклад, можна казати про принципи кримінальної ювенальної юстиції, але і в цьому випадку залишатимуться такі аспекти, які вимагатимуть адміністративно-правового забезпечення. Отже, щодо основних (керівних) принципів ювенальної юстиції в цілому, то

правильнішим буде казати про ті чи інші галузеві аспекти забезпечення їх реалізації, тобто їх практичного втілення³⁴⁴.

Принципи ж адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції слід віднести до груп конкретно-функціональних та (або) специфічних принципів. Ці принципи наслідують основні ознаки, притаманні принципам адміністративного права та обумовлені аксіологією цієї галузі права. Займаючи ключове положення у фундаменті правової системи України, виконуючи провідну роль у процесах регулювання владно-управлінських відносин, адміністративне право забезпечує процес повної та своєчасної реалізації значної частини конституційних положень у сфері прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, діяльності органів виконавчої влади, відправлення окремого виду судочинства, функціонування виконавчих утворень органів місцевого самоврядування та їх взаємодії зі структурами державної виконавчої влади. На думку Є. В. Курінного, стратегічна мета адміністративного права досягається виконанням його головних завдань, формування яких відбувається згідно з двома основними функціями цієї галузі права: охоронною та регулятивною³⁴⁵.

П. О. Баранчик принципи адміністративного права визначає як загальновизнані, універсальні, імперативні, закріплені в адміністративно-правових нормах положення, які окреслюють правила поведінки суб'єктів публічного управління, правові засади діяльності органів, посадових осіб державної влади та місцевого самоврядування, проходження публічної служби, вирішення спорів адміністративними судами та за-

³⁴⁴ Веселов М. Ю. Принципи адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 189.

³⁴⁵ Курінний Є. В. Предмет і об'єкт адміністративного права України: характеристика категорій в умовах системного реформування: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / НАВСУ. К., 2004. С. 11-12.

стосування заходів адміністративного примусу³⁴⁶. Є. В. Курінний наголошує, що адміністративне право є найбільш динамічним і в нормативному плані нестабільним правовим інструментарієм регулювання суспільних відносин³⁴⁷, що безумовно має враховуватися і при окресленні принципів цієї галузі права. Водночас риса динамічності знаходить своє місце серед переваг адміністративно-правового регулювання ювенально-правових відносин, дозволяючи більш оперативно реагувати на об'єктивні зміни у країні, суспільстві, що також підкреслюється у принципах адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції.

Проаналізувавши наявні наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних авторів у галузі адміністративного права та у сфері ювенальної юстиції (М. А. Бояринцевої, Т. М. Кравцової та А. В. Солонар, С. П. Погребняка, В. Ф. Пузирного, А. А. Пухтецької, К. А. Сергієнко, О. М. Соловйової ми виділили низку **принципів адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку системи ювенальної юстиції**, які розподілили на три групи.

До названої *категорії принципів* доцільно віднести:

1) **організаційно-забезпечувальні принципи**:

– *професійна компетентність* – функції та завдання органів (посадових осіб) публічного адміністрування, а також судових органів (при чому не лише щодо розгляду адміністративних справ, а й кримінальних і цивільних, які стосуються прав та законних інтересів дітей) мають виконувати належним чином професійно підготовлені фахівці;

– *плановість* – визначення певних конкретних спільних завдань, виконавців, необхідних матеріальних та фінансових ресурсів, планів діяль-

³⁴⁶ Див. Баранчик П. О. 2012. С. 13.

³⁴⁷ Див. Курінний Є. В. 2004. С. 12.

ності, виконання яких покладено на цих суб'єктів системи ювенальної юстиції;

– *науковість*, що полягає в необхідності привести систему та адміністративно-правові механізми взаємодії складових елементів системи ювенальної юстиції у відповідність до рівня розвитку суспільних відносин та світової практики забезпечення прав дитини;

– *злагодженість* – адміністративно-правові відносини є фактично тим умовним середовищем, на рині якого відбувається узгодженість основних та додаткових (проміжних) рішень і дій різних гілок та підрозділів влади, а також взаємодія влади та неурядових організацій з приводу здійснення превенції, правосуддя, ресоціалізація та інших форм забезпечення прав дітей. Цей принцип також включає взаємне доповнення та (або) послідовне чергування заходів кримінально- та адміністративно-правового впливу на дітей, інших фізичних та юридичних осіб;

– *системність* та *наступність* – даний принцип розглядає адміністративно-правовий механізм забезпечення функціонування ювенальної юстиції як складної динамічної системи. Сукупність елементів цього механізму та системи знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності один від одного і утворюють певну цілісність, певну єдність, що має враховуватися при правовому регулюванні та скоординованості їх роботи. У свою чергу принцип наступності відображає закономірність, згідно з якою подальший розвиток системи ювенальної юстиції здійснюється з урахуванням набутого національного та перевіреного міжнародного досвіду через удосконалення вже існуючої структури та зв'язків;

– *принцип програмування* – реалізація політики в сфері ювенальної юстиції на основі стратегії як на центральному, так і на регіональному рівнях. Саме завдяки адміністративно-правовим актам, таким як державні (регіональні) програми, концепції, національні стратегії відбувається

узагальнення та нормативне закріплення перспективних цілей щодо підтримання належного функціонування та подальшого розвитку системи ювенальної юстиції, окреслюються практичні шляхи їх досягнення протягом певного періоду. При цьому ці програмні правові акти здатні поєднувати заходи в різних сферах державного управління та галузевої спрямованості;

– *сбір статистичної інформації, моніторинг та аналіз тенденцій, проблем і причин правопорушень і злочинності серед неповнолітніх, а також різних конкретних потреб дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.* Ця аналітично-дослідницька робота, організація якої базується на нормах адміністративного характеру є основою обґрунтованого планування та програмування в системі ювенальної юстиції, а також оцінювання ефективності управлінських та судових рішень і заходів;

– *ефективність та результативність* – принцип, з якого випливає обов'язок публічної адміністрації забезпечувати досягнення необхідних результатів у вирішенні покладених на неї завдань у сфері ювенальної юстиції при оптимальному використанні публічних ресурсів;

– *належне фінансування, а також забезпечення матеріальними та людськими ресурсами* – цей принцип має допоміжний характер, втім саме від виконання цих умов залежатиме дієвість та ефективність більшості заходів та взагалі функціонування суб'єктів системи ювенальної юстиції;

– *підконтрольність і підзвітність* – підкреслює обов'язковість внутрішнього та зовнішнього контролю за діяльністю публічної адміністрації, в тому числі з боку судової системи. Через усвідомлення цілей та заходів, механізмів оцінювання та систем обміну інформацією суд може

контролювати ефективність системи та визначати області системних збоїв;

2) функціональні принципи:

– *юридична визначеність* – один із фундаментальних принципів європейського права, відповідно до якого всі суб'єкти права повинні керуватися у своїх діях правовими приписами (нормами). Цей принцип гарантує захист особи від свавільного втручання органів державної влади;

– *дискреційність повноважень адміністративних органів* (посадових осіб). З огляду на різні особливі потреби дітей, а також розмаїття наявних адміністративно-правових заходів, слід передбачати відповідний обсяг дискреційних повноважень для судів та інших адміністративних органів системи ювенальної юстиції на всіх етапах здійснення правосуддя, виконання судових рішень, ресоціалізації та превентивної діяльності щодо неповнолітніх. Разом з тим слід докладати зусиль для забезпечення відповідної звітності на всіх етапах і рівнях при здійсненні будь-яких дискреційних правочинів (п. 6.1 «Пекінських правил»);

– *принцип належного управління* – містить у собі поєднання вимог щодо справедливого розгляду та використання найкращого досвіду (методів) в управлінні, а також запровадження інституту ювенального омбудсмена для розгляду скарг про факти неналежного адміністрування щодо забезпечення прав дитини, що мали місце в діяльності органів публічного адміністрування;

– *різномісність та комплексність заходів* – передбачає поєднання на платформі адміністративно-правового регулювання заходів виховного, педагогічного, психологічного, медичного та соціального характеру, широке використання можливостей цих гуманітарних сфер суспільного життя у превенції правопорушень, здійсненні правосуддя та ресоціалізації неповнолітніх правопорушників;

– *принцип субсидіарності* – рішення повинні прийматися на найнижчих рівнях організації, забезпечувати ефективність запропонованих заходів, що, у свою чергу, призводить до деволуції (передачі) владних повноважень у середині системи ювенальної юстиції від центральних до місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування та громади. Крім того, цей принцип передбачає диференціацію допустимого втручання органів публічного адміністрування у справи дітей і сім'ї (не залежно від їх власного бажання) залежно від віку, стану психічного розвитку та рівня соціалізації останніх з метою забезпечення їх прав та законних інтересів;

– *принцип пропорційності*, відповідно до якої в реалізації повноважень установ та організацій мають використовуватися такі засоби, які відповідають цілям отримання відповідного результату та, які не повинні виходити за межі необхідного для досягнення поставленого завдання (мети). Пропорційність у вузькому сенсі нерідко іменують *принципом балансування* (наприклад, Й. Крістофферсен)³⁴⁸. Балансування обумовлює кореляційна залежність забезпечення прав дитини з одного боку та охорони публічної (громадської) безпеки, інтересів держави і особи – з іншого. С. П. Погребняк до змісту цього принципу також включає судову перевірку актів на їх доречність та необхідність³⁴⁹;

– *принцип прозорості* – в європейському праві переважно вживається щодо доступу до офіційних документів, що містять у собі прийняті рішення, роз'яснення їх юридичного значення та наслідків, а також надання публічної інформації на вимогу громадян;

³⁴⁸ Christoffersen, J. (2009). Fair Balance: A Study of Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights. Leiden – Boston: Martinus Nijhoff Publishers. P. 33.

³⁴⁹ Див. Погребняк С. 2012. С. 54.

– збереження конфіденційності інформації про дітей, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики;

– позитивні зобов'язання органів (посадових осіб) публічного адміністрування, притаманні ефективній «повазі» до сімейного життя – цей принцип також згадується у практиці ЄСПЛ (Справа «М.Р. та Д.Р. проти України» (п. 55))³⁵⁰. Ер-Рядські керівні принципи втручання офіційних органів розглядають як одну із засад попередження злочинності серед неповнолітніх, однак таке втручання повинно здійснюватися в першу чергу з урахуванням спільних інтересів неповнолітнього і на основі неупередженого і справедливого підходу. Уряду слід вживати заходів щодо сприяння зміцненню єдності і гармонії в родині і перешкоджати відділенню дітей від їхніх батьків, за винятком тих випадків, коли обставини, що негативним чином впливають на благополуччя і майбутнє дитини, не залишають іншого розумного вибору (п. 17);

– участь громадськості в прийнятті управлінських рішень та їх реалізації. Для попередження злочинності серед неповнолітніх, особливо в тих місцях, де ще не створено жодних установ, необхідно розробляти общинні служби і програми. Офіційні установи соціального контролю повинні використовуватися лише в крайніх випадках (п. 6 Ер-Рядських керівних принципів);

– принцип відповідальності публічної адміністрації – обумовлює обов'язок публічної адміністрації нести юридичну відповідальність за прийняті рішення, дії та бездіяльність, що можуть негативно вплинути на права та становище дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, права інших фізичних та юридичних осіб;

3) адміністративно-юрисдикційні принципи:

³⁵⁰ Справа «М.Р. та Д.Р. проти України» (Заява № 63551/13). Рішення Європейського суду з прав людини від 22.05.2018 р. [автентичний переклад]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c87.

– *економія кримінальної репресії* – цей принцип можна розглядати як заклик до подальшого удосконалення заходів адміністративно-правового характеру (включаючи застосування адміністративної відповідальності, як менш репресивного виду юридичної відповідальності за правопорушення), пріоритет досудового вирішення конфлікту інтересів за участю неповнолітніх осіб. Відповідно цей принцип створює передумови для можливості звільнення неповнолітніх від відповідальності до розгляду справи судом та обумовлює необхідність розробки адміністративної процедури покладення на них певних обов’язків (відвідування корекційних програм, закладу освіти тощо);

– *диференційований підхід* – врахування як загальних особливостей детермінантів (об’єктивних факторів та умов) адміністративних деліктів, так і індивідуальних властивостей неповнолітніх правопорушників;

– *пріоритет та адекватність заходів впливу*, що застосовуються до осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення деліктній ситуації – зміст цього принципу закладено та деталізується у ст. 13 КУпАП;

– *принцип самостійності в ухваленні рішень* – полягає у самостійному здійсненні юрисдикційної процедури органом (посадовою особою) адміністративної юрисдикції, а також винесенні в межах визначеної законом компетенції рішень без втручання інших органів і посадових осіб;

– *принцип змагальності* – полягає у наданні особам, що притягаються до адміністративної відповідальності, потерпілим, їх представникам, адвокату рівних процесуальних прав, що дає змогу активно захищати свої інтереси, подавати докази, заявляти клопотання, заперечувати пред’явленні докази у вчиненні адміністративного правопорушення;

– *презумпція невинуватості в провадженнях у справах про адміністративні правопорушення та дисциплінарних провадженнях щодо дітей*

– особа вважається невинуватою у вчиненні адміністративного проступку, доки її вина не буде доведена у передбаченому законом порядку і зафіксована постановою, що набула чинності чи рішенням у справі. Ця визначальна засада не має належного визначення у нашому національному законодавстві про адміністративні правопорушення;

– *позитивна дискримінація* – принцип під яким Н. М. Крестовська розуміє встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до юридичної відповідальності (у нашому випадку – до адміністративної. – *Прим. авт.*), пом'якшені форми юридичної відповідальності і, по можливості – звільнення від неї із застосуванням виховних заходів³⁵¹. Чинна редакція КУпАП на відміну від КК України не містить будь-яких виключень (особливостей) щодо застосування адміністративних стягнень до неповнолітніх правопорушників, але вважаємо, що це питання потребує обговоренню;

– *своєчасність та розумний строк здійснення адміністративної процедури* – адміністративна справа вирішується своєчасно, тобто до настання обставин, за яких втрачається сенс у прийнятті адміністративного акту. Це стосується не лише прийняття рішень під час судового процесу, а й в інших видах адміністративних проваджень, що впливають з завдань органів публічного адміністрування у сфері ювенальної юстиції;

– *мінімальна формалізація прийняття, оформлення та виконання рішення органу (посадової особи) публічного адміністрування* – цей принцип фактично втілює умови реалізації таких принципів як ефективність публічного адміністрування та розумний строк здійснення адміністративної процедури, завдяки якому остання позбавляється надмірної формалізації. У сфері ювенально-правових відносин вказана засада набуває особливого значення при виникненні чи виявленні ситуації, що за-

³⁵¹ Див. Крестовська Н. М. 2008. С. 18.

грожує життю чи здоров'ю дитини та спрямовується на максимальне скорочення часу між формальним моментом прийняття рішення посадовою особою та практичним вжиттям превентивних чи протекційних заходів щодо дитини. Як зазначено у рішенні ЄСПЛ (Справа «М.Р. та Д.Р. проти України») у справах, коли питання часу є суттєвим, адекватність заходів має оцінюватися оперативністю їхнього вжиття (п. 55))³⁵²;

– *принцип презумпції правомірності дій і вимог особи*, який полягає у припущенні, що особа, звертаючись до адміністративного органу з вимогою, діє правомірно. Під час вирішення питання адміністративно-правового характеру орган (посадова особа) визнає дії та вимоги особи правомірними, поки інше не буде доведено в результаті розгляду адміністративної справи. О. М. Соловійова зазначає, що вказана презумпція є важливою гарантією реалізації прав учасниками адміністративної процедури³⁵³;

– *можливість скасування (або відкликання) незаконного адміністративного акту* тощо.

Отже, нами було наведено понад тридцять принципів, які містять визначальні засади адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку системи ювенальної юстиції. А як слушно каже В. Ф. Пузирний, принципи – одна з ідентифікаційних ознак, яка дає змогу говорити про самодостатність і самостійність окремого явища³⁵⁴.

Враховуючи наведене, під ***принципами адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції*** пропонуємо розуміти закріплені в адміністративно-правових нормах основоположні засади, керівні ідеї, що відбивають сутність і специфіку публічного адміністрування та правосуддя у справах про адміні-

³⁵² Див. Справа «М.Р. та Д.Р. проти України».

³⁵³ Див. Соловійова О. М. 2011. С. 151-153.

³⁵⁴ Див. Пузирний В. 2017. С. 120.

стративні правопорушення у вказаній сфері правовідносин. Ці принципи спрямовані на забезпечення сучасних завдань діяльності органів публічної адміністрації у системі ювенальної юстиції, пронизують її внутрішню структуру та забезпечують дієвість механізму зв'язків і взаємодії з іншими соціальними системами та видами діяльності (процесами виховання, навчання дітей, психологічної підтримки, медичної допомоги, фінансування тощо), тобто виконують роль інтегруючої складової у комплексній міжгалузевій структурі названої системи³⁵⁵.

³⁵⁵ Див. Веселов М. Ю. Принципи адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції. 2019. С. 190-193.

ГЛАВА 3. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ

§ 3.1. Загальна характеристика адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції

Багато нормативно-правових актів містять таку статтю як «сфера дії закону або законодавства». Зазвичай ці норми визначають, які саме правовідносини є предметом регулювання цього закону, або на яких осіб поширюється дія законодавства. Також, в цих нормах може бути підкреслено пріоритетність забезпечення цих правовідносин за для національної безпеки та інтересів України (наприклад, преамбула до ЗУ «Про охорону дитинства»). Якщо казати про сферу діяльності, то це той різновид робіт, послуг, взаємовідносин, в яких приймають участь фізичні, юридичні особи, зокрема держава. Впорядковуючи ці відносини за допомогою норм права і правових засобів, наділяючи їх учасників взаємними правами та обов'язками (правовим статусом або компетенцією), держава створює певну сферу *правового забезпечення*. При цьому до вказаної сфери можуть належати лише відносини, що піддаються правовому регулюванню³⁵⁶.

Сфера забезпечення прав дітей органічно поєднує визнання прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні, визначення основних засад і гарантій створення належних умов для фактичної реалізації і захисту цих прав з боку сім'ї, громади та держави. Оптимальний варіант розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні тери-

³⁵⁶ Общая теория государства и права: Академический курс: В 2-х т. / под ред. М. Н. Марченко. М.: Зерцало, 1998. Т. 2. Теория права. 1998. С. 457.

торіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини на сьогодні вбачається у реформування існуючої системи захисту прав та інтересів дитини шляхом запровадження у цій сфері партнерських відносин між органами публічного адміністрування, судами та громадянським суспільством, в яких державою формуються основні пріоритети та гарантується забезпечення прав кожної дитини. Такий варіант передбачає: реформування та розвиток системи соціальних, медичних та освітніх послуг в Україні; формування нових взаємовідносин і зв'язків між різними уповноваженими суб'єктами забезпечення прав дітей та громадянським суспільством; створення ефективної системи ювенальної юстиції (правосуддя, дружнього до дитини), шляхом запровадження та реалізації нових правових механізмів та технологій³⁵⁷. Тож ефективність забезпечення прав дітей знаходить своє практичне втілення через функціонування відповідного державно-правового механізму.

В юридичному аспекті під терміном «механізм», на думку О. І. Безпалової, слід розуміти сукупність методів, форм, прийомів, способів, завдяки правильному використанню яких можливо буде досягти оптимальної організації всіх елементів системи, їх ефективного функціонування, що в результаті повинно привести до отримання бажаного результату³⁵⁸. У свою чергу, *державно-правовий механізм* являє собою впорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів реалізації функцій

³⁵⁷ Див. Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року.

³⁵⁸ Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: монографія. Х.: ХНУВС, 2014. С. 37-38.

держави у певній сфері, що утворюють його структуру і орієнтовані на досягнення основної мети функціонування держави³⁵⁹.

Щодо *механізму забезпечення прав та свобод дитини*, Н. М. Опольська визначає його як систему взаємодіючих факторів, засобів і заходів, які створюють належні юридичні і фактичні обставини для реалізації, охорони, захисту прав та свобод дитини. До його складових частин вчена відносить: суб'єктів, об'єкти, нормативно-правову базу, форми, методи, гарантії, мету, правове виховання і правову соціалізацію дитини³⁶⁰. На думку С. В. Несинової, *державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх* – це єдина злагоджена система державних органів та громадських організацій, які на основі чинного законодавства з метою захисту прав неповнолітніх контролюють, координують та безпосередньо беруть участь у створенні належних умов життєдіяльності неповнолітніх, протидії посяганням на їх права та обов'язки, притягненні до юридичної відповідальності винних осіб³⁶¹. Від так, цілком логічним виглядає виділення М. М. Ребкалом у складі цього механізму двох компонентів: юридичної складової (наявність та зміст необхідної нормативно-правової бази у сфері забезпечення прав. – *Прим. авт.*) та організаційної (стан та напрямки діяльності органів державного управління, які реалізують засади державної політики у зазначеній сфері)³⁶². Дуже спрощена структура, але зручна для того, щоб на її основі дослідити особливості державно-правового механізму в конкретній сфері та виділити інші його складові. Правовий компонент забезпечення прав дітей становлять правові норми, що містяться в різних галузях права, що обу-

³⁵⁹ Лекарь С. І. Місце адміністративно-правового механізму забезпечення економічної безпеки держави у системі державно-правового механізму. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 16.

³⁶⁰ Див. Опольська Н. М. 2010. С. 15.

³⁶¹ Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАВСУ. К., 2005. С. 15.

³⁶² Ребкало М. М. Організаційно-правовий аналіз механізму державного управління у сфері захисту прав дітей. *Вісник Чернігівського держ. технологічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2013. № 4 (70). С. 492.

мовлює гетерогенність таких механізмів: міжнародно-правовий, конституційно-правовий, кримінально-правовий, цивільно-правовий, адміністративно-правовий тощо, для яких характерні свої методи правового регулювання, форми реалізації такого забезпечення, склад та стосунки між учасниками таких правовідносин.

Наприклад, сукупність принципів, норм, правил та процедур, які встановлені на рівні міжнародного права і дотримуються державами в процесі їхньої внутрішньої та зовнішньої діяльності у галузі прав дитини, стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх, а також системи міжнародних інститутів, покликаних сприяти контролю за дотриманням прав дитини, їх захисту та забезпеченню становлять міжнародний механізм забезпечення прав дитини (див. роботу О. В. Пушкіної³⁶³. – *Прим. авт.*). Особливістю таких норм є те, що реалізація міжнародних установлень у сфері забезпечення прав дітей, зокрема і ювенальної юстиції забезпечується через ратифікацію та імплементацію (шляхом інкорпорації, трансформації тощо) таких положень до норм відповідних галузей національного законодавства.

Дієвість ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей теж знаходить своє практичне втілення через функціонування державно-правового механізму. І в цьому випадку також слід виходити з міжнародних вимог забезпечення прав дітей, що перебувають у «конфлікті» чи «контакті» з законом. Міжнародні стандарти, базуючись на загальновищому рівні поводження з дітьми, пропонують певний формат для проведення національних реформ у секторі ювенальної юстиції. Вони встановлюють рамки, в межах яких держава та суспільство окремої країни самостійно визначає власну реакцію на правопорушення з боку та

³⁶³ Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. С. 28.

щодо дітей та формує правові технології втручання в життя неповнолітніх з урахуванням оптимального поєднання публічних інтересів та дотримання прав дітей. Водночас, навіть якщо міжнародно-правовий акт ратифіковано державою, ці стандарти не дають конкретної програмної моделі чи конкретних вказівок про те, яким чином слід розробляти національні програми, створювати правові механізми функціонування ювенальної юстиції з метою приведення у відповідність існуючої в країні практики з принципами, що лежать в основі цих міжнародних стандартів. Як зауважує І. Дандуранд, з часу прийняття Конвенції ООН про права дитини у 1989 році, незважаючи на безліч існуючих реформаторських зусиль, в усьому світі є лише незначний та нерівномірний прогрес у цьому питанні – соціальні та інституційно-правові «відповіді» в окремих країнах не завжди зорієнтовані на забезпечення прав дітей, як того вимагає дана Конвенція, і вони не завжди зосереджені на реабілітації та реінтеграції неповнолітніх правопорушників, а також превенції ювенальних правопорушень³⁶⁴.

Щоб у повній мірі досягнути, що розуміється під механізмом забезпечення функціонування ювенальної юстиції, потрібно чітко уявляти, що таке правове забезпечення та сфера його застосування, *Правове забезпечення* – це цілеспрямована дія на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою певних правових (юридичних) засобів, насамперед норм тієї чи іншої галузі права³⁶⁵. На сьогодні, принципово необхідною є трансформація самого формату бачення ювенальної юстиції. Слід казати не про технології забезпечення прав дитини під час здійснення правосуддя щодо дітей, а про те, що вся система ювенальної юстиції має вибудову-

³⁶⁴ Interagency Panel on Juvenile Justice. United Nations Office on Drugs and Crime. (2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York: Publishing and Library Section, United Nations Office at Vienna. P. 4.

³⁶⁵ Загальна теорія держави і права: підручн. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников; М. В. Цвік (ред.). Х.: Право, 2002. С. 327.

ватися як одна з провідних форм забезпечення прав дитини. Тобто потрібно згадати, що ювенальна юстиція утворюється та функціонує для забезпечення прав дитини, а не навпаки. Від так, при формуванні правового механізму функціонування системи ювенальної юстиції неможливо обійтися без визначення необхідного і достатнього рівня адміністративно-правового втручання держави в цю сферу суспільних відносин.

Головне навантаження публічно-правового регулювання управлінської діяльності несе адміністративне право, яке водночас виступає основним засобом юридичного супроводження процесу низки правових та соціальних реформ, як-от «реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року». За переконанням О. І. Харитонової, на противагу колишній доктринальній традиції, сучасне адміністративне право має стати галуззю законодавства, спрямованою на забезпечення й захист прав людини (в контексті нашого дослідження – прав дитини. – *Прим. авт.*)³⁶⁶. Від так, на сучасному етапі реформування правового механізму ювенальної юстиції адміністративно-правові засоби повинні зайняти в ньому не останнє місце. За для цього необхідно визначити саме ті адміністративно-правові форми і засоби, які забезпечать ефективну реалізацію функцій публічного адміністрування в цій галузі.

Предметне з'ясування загальної характеристики *адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції* доцільно поділити на дві частини:

- 1) визначення основних рис та структури адміністративно-правового механізму взагалі;
- 2) виділення у функціонуванні системи ювенальної юстиції адміністративно-правового компоненту.

³⁶⁶ Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2004. С. 3.

Подальший синтез цих частин дозволить окреслити уніфіковану структуру адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції, побачити його характерні властивості та зв'язок з іншими компонентами державно-правового механізму забезпечення прав дітей.

Загальні чи характерні для певних сфер публічного адміністрування риси адміністративно-правового механізму представлені у багатьох наукових роботах. Зокрема, на основі наукових публікацій С. М. Алфьорової, В. М. Бевзенка, О. І. Беспалової, О. І. Дубенка, Я. В. Лазура, А. Й. Присяжнюка, Н. П. Тиндик) можна виділити такі *загальновизнані риси цього механізму*: походить від держави; опосередковується через процес діяльності органів публічного адміністрування; через його складові здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають у процесі державного управління; спрямований на забезпечення досягнення суспільно-державного результату; правовий вплив на суспільні відносини, що виникають у процесі публічного адміністрування у певній сфері здійснюється за допомогою адміністративно-правової форми; має певну структуру. Як зазначає Н. П. Тиндик структурованість адміністративно-правового механізму – це його універсальна ознака, адже кожний соціальний механізм має певну структуру, що складається із сукупності елементів, які є взаємообумовленими та взаємозалежними³⁶⁷.

Втім, перш ніж перейти до окреслення структури адміністративно-правового механізму, необхідно з'ясувати на скільки такий механізм співвідноситься з поняттям «механізм адміністративно-правового регулювання». На думку О. Ф. Скакун, *механізм правового регулювання* – це взята в єдності система правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних

³⁶⁷ Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т держ. податкової служби України. Ірпінь, 2009. С. 29.

відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок. Він є складовою частиною механізму соціального регулювання, збирає воедино всі явища правової дійсності³⁶⁸. Порівняно з приведеною (загальною) дефініцією механізм адміністративно-правового регулювання характеризує система саме адміністративно-правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини, пов'язані з адміністративно-процедурною та адміністративно-юрисдикційною діяльністю органів публічного адміністрування³⁶⁹. В такому розумінні адміністративно-правове регулювання можна зіставити з адміністративно-правовим забезпеченням, яке на думку І. О. Ієрусалімової передбачає, насамперед, регулювання за допомогою норм адміністративного права суспільних відносин, що виникають у процесі реалізації прав і свобод людини та громадянина (або інших адміністративних зобов'язань публічної адміністрації – див. В. М. Дорогих³⁷⁰. – *Прим. авт.*), вплив на них з допомогою передбачених у законодавстві елементів³⁷¹. До структури механізму адміністративно-правового регулювання багато вчених (І. П. Голосніченко, В. М. Дорогих, С. Г. Стеценко, І. М. Шопіна, О. М. Юнусова та ін.) відносить *сукупність таких елементів (засобів)* як: адміністративно-правові норми, адміністративно-правові відносини; акти реалізації норм права, акти тлумачення норм адміністративного права, принципи діяльності публічної адміністрації, юридичні факти, правова свідомість, правова культура і режим законності. При цьому в деяких публікаціях їх поділяють на основні (органічні) та додаткові (фу-

³⁶⁸ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. С. 499.

³⁶⁹ Фатеев П. П. Понятие и структура механизма административно-правового регулирования. *Научный вестник Уральского академии государственной службы*. 2010. № 3 (12). С. 24–30.

³⁷⁰ Курс адміністративного права України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. 3-тє вид. допов. К.: Юрінком Інтер, 2018. С. 96.

³⁷¹ Ієрусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. транспорт. ун-т. К., 2006. С. 83.

нкціональні) елементи. С. Г. Стеценко, О. І. Безпалова у своїх роботах підкреслюють, що на першому плані механізму правового регулювання знаходиться його статична складова – відповідні норми адміністративного права, які приводяться в рух за допомогою інших елементів механізму адміністративно-правового регулювання. Що ж стосується адміністративно-правового механізму реалізації функцій держави, то його особливістю є поєднання статичної та динамічної (наявність певних організаційних структур та реалізація ними покладених на них функцій через відповідні форми та методи діяльності) складових^{372,373}. Таким чином, механізм адміністративно-правового регулювання виступає обов'язковою передумовою і частиною, в нашому випадку, адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції.

Відповідно *адміністративно-правовий механізм забезпечення будь-якої публічної діяльності* включає: систему суб'єктів (інституційна складова); адміністративно-правові норми, які регламентують правила поведінки та специфіку реалізації суб'єктами своїх повноважень (нормативна складова); правові принципи та правові гарантії такої діяльності; адміністративно-правові форми та методи реалізації функцій держави у певній сфері; правовідносини, в яких відбувається переведення приписів, що містяться в нормативно-правових актах, у практичну площину. В роботах деяких авторів до елементів цього механізму включаються також стадії забезпечення, юридичні факти, акти застосування норм права³⁷⁴, ресурсна складова (кадрове, інформаційне, матеріальне, технічне забез-

³⁷² Стеценко С. Г. Механізм адміністративно-правового регулювання: сучасні проблемні питання. *Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць*. 2007. Вип. 35. С. 32.

³⁷³ Див. Безпалова О. І. 2014. С. 48.

³⁷⁴ Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2011. С. 402-403.

печення тощо)³⁷⁵, адміністративна відповідальність, як складова адміністративного примусу, що застосовується у випадку порушення норм чинного законодавства³⁷⁶ тощо. Я. В. Лазур вважає, що так звані функціональні складові частини адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у публічному управлінні, до яких належать правова свідомість та правова культура, юридичні факти, законність, акти тлумачення та акти застосування норм права, не є обов'язковими елементами зазначеного механізму, однак значним чином впливають на його ефективність³⁷⁷.

Наведені вище властивості та структура будуть характерними і для *адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції*, який відповідно являтиме собою впорядковану сукупність взаємопов'язаних елементів реалізації функцій держави щодо забезпечення прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах та превенції девіантних проявів серед неповнолітніх, що утворюють його структуру і орієнтовані на досягнення зазначених завдань інституту ювенальної юстиції. Такий *механізм* є структурним елементом державно-правового механізму в частині реалізації управлінської функції держави щодо забезпечення прав дитини та протидії ювенальним правопорушенням одночасно.

Більш складним завданням видається виділити у *механізмі забезпечення функціонування системи ювенальної юстиції* саме *адміністративно-правового компоненту*. Знову ж таки, якщо переглянути положення Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінських правил»), то може склас-

³⁷⁵ Див. Безпалова О. І. 2014. С. 50.

³⁷⁶ Лисенко С. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин серед дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / МАУП. К., 2013. С. 64-65.

³⁷⁷ Див. Лазур Я. В. 2011. С. 405.

тися не зовсім повне уявлення про те, що функціонування ювенальної юстиції забезпечується винятково за рахунок кримінально-правового механізму. Проте, проведений нами у попередніх частинах цієї роботи поглиблений аналіз поняття та завдань ювенальної юстиції у системі забезпечення прав дітей, дає підстави говорити про наявність й інших галузево-правових аспектів у складі такого державно-правового механізму.

Приймаючи до уваги вже наявні дослідження інших авторів (Я. В. Лазура³⁷⁸, О. І. Безпалової³⁷⁹), доцільно наголосити, що саме завдяки адміністративно-правовій складовій механізму правового регулювання здійснюється правовий вплив держави на відносини, що виникають у процесі реалізації публічного адміністрування у певній сфері. Такий вплив доцільно увиразнити й у сфері функціонування ювенальної юстиції. Адміністративно-правовий механізм забезпечення функціонування ювенальної юстиції зумовлює насамперед регулювання суспільних відносин за участю норм адміністративного права, які містяться у законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах. Таким чином, утворюються *адміністративні правовідносини*, які в механізмі правового забезпечення прав дітей є засобом «переведення» загальних розпоряджень юридичних норм у площину суб'єктивних прав і обов'язків для учасників даних відносин.

Категорія адміністративно-правових відносин є однією з ключових в теорії адміністративного права та відіграє провідну роль у визначенні адміністративно-правового механізму. За класичним визначенням В. К. Колпакова – це врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, в яких їх сторони (суб'єкти) взаємопов'язані й взає-

³⁷⁸ Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 395.

³⁷⁹ Див. Безпалова О. І. 2014. С. 39.

модіють шляхом здійснення суб'єктивних прав і обов'язків, встановлених і гарантованих відповідними адміністративно-правовими нормами. Вирішальною особливістю таких відносин є те, що однією зі сторін завжди є носій юридично-владних повноважень (що надає їм характеру публічного управління. – *Прим. авт.*) щодо інших суб'єктів³⁸⁰. Наприклад, провідні науковці у галузі дослідження адміністративно-правових відносин – Ю. П. Битяк, І. П. Голосніченко, В. К. Колпаков, О. Є. Користін, О. В. Кузьменко, М. М. Тищенко та інші – під адміністративним процесом розуміють діяльність виконавчих органів щодо реалізації не лише адміністративного, а й інших галузей права. До адміністративних проваджень належать нормотворчі, установчі, дисциплінарні, виконавчі, контрольні провадження та провадження з діловодства тощо³⁸¹. Тож, відносини адміністративно-правового характеру невід'ємно будуть супроводжувати та забезпечувати реалізацію будь-якого компоненту ювенальної юстиції, зокрема і в межах кримінального провадження.

Визначаючи у структурі публічного права адміністративне право як одну з головних галузей права регулятивного, вчені підкреслюють його імперативний характер впливу (за допомогою приписів) на суспільні відносини за участю держави, а також між суб'єктами, що є фігурантами держави, або знаходяться у взаєминах влади та підпорядкування³⁸². Водночас, при дослідженні предмета публічного права О. І. Харитонова робить висновок про те, що його не можна зводити лише до владних відносин, тому що зараз держава виконує низку соціальних функцій, зосереджується на гарантуванні та захисті прав людини і громадянина, що зумовлює зміни у предметі публічного права, і як і у методі публічного

³⁸⁰ Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: у 2-х т.: / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). К.: Вид-во «Юридична думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. С. 177-178.

³⁸¹ Адміністративне процесуальне право: навч. посібник / кол. авт.; за заг. ред. Т. П. Мінки. Дніпро: ДДУВС, 2017. С. 13.

³⁸² Харитонова О. І., Харитонов С. О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 10.

права, більш глибоке проникнення у сферу приватного права та перетворення деяких його інститутів, появи нових об'єктів, що потребують публічно-правового регулювання³⁸³. Подібно до цього В. К. Колпаков каже, що адміністративно-правові відносини повинні бути переважно публічно-сервісними відносинами, тобто відносинами, у межах яких і завдяки яким держава обслуговує правомірні потреби й інтереси приватних осіб³⁸⁴. Від себе доповнимо, що публічно-сервісна спрямованість адміністративно-правових відносин реалізується не лише у сфері приватного права, а й в інших галузях публічного права, так би мовити «обслуговуючи» також потреби й інтереси діяльності інших державних органів, в тому числі судів, прокуратури, органів пенітенціарної системи. Звідси в адміністративно-правовій науці за виконуваними функціями виділяють регулятивні та правоохоронні адміністративно-правові відносини³⁸⁵.

Перші (регулятивні) адміністративно-правові відносини пов'язані з реалізацією, умовно кажучи, «позитивної» функції адміністративного права у зазначеній сфері. В межах *адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції* до таких відносин належить:

- визначення захисних механізмів щодо дітей;
- встановлення правил поведінки з певними категоріями дітей, окремих видів проваджень;
- організація та реалізація соціально-психологічного супроводження дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- збір, перевірка, узагальнення та накопичення інформації що становить публічний інтерес для забезпечення прав дітей;

³⁸³ Див. Харитонова О. І. 2004. С. 20.

³⁸⁴ Див. Адміністративне право України. Академічний курс / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). 2004. Т. 1. Загальна частина. С. 175.

³⁸⁵ Там само. С. 182

- реєстраційна діяльність, а також організація та ведення статистичних, аналітичних та інших обліків у сфері ювенальної юстиції;
- організаційне та формальне втілення вимоги до спеціалізації та підготовки кадрів для органів (їх посадових осіб), які взаємодіють з дітьми, що перебувають у «конфлікті» з законом;
- організація роботи апарату управління державних органів – суб'єктів ювенальної юстиції;
- керівництво нижчими структурами в ієрархії одного відомства та організація взаємодії між незалежними одна від одної інституціями ювенальної юстиції;
- робота зі зверненнями фізичних та юридичних осіб;
- документообіг;
- організація системного наукового та експериментального забезпечення функціонування системи ювенальної юстиції;
- організація фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності суб'єктів ювенальної юстиції тощо.

До речі, заходи подібні до тих, які наведені в останній половині приведеного переліку В. М. Бевзенко називає здійсненням допоміжних функцій публічного характеру, спрямованих на забезпечення нормального виконання органами державної влади та місцевого самоврядування основних завдань, передбачених нормами чинного законодавства³⁸⁶.

Адміністративними формами визначення захисних механізмів щодо дітей є:

- по-перше, *видання правових актів*, що регулюють діяльність системи органів ювенальної юстиції, завдання та компетенцію органів публічного адміністрування, що входять до цієї системи, а також *удосконалення чинних редакцій адміністративно-правових актів* в частині запро-

³⁸⁶ Бевзенко В. М. Суб'єкти владних повноважень в адміністративному судочинстві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / ХНУВС. Х., 2010. С. 27.

вадження або апробації нових ювенальних технологій до діючої моделі ювенальної юстиції (наприклад, механізмів чи окремих процедур поза-судового вирішення справ щодо неповнолітніх тощо);

– по-друге, *підбір і реалізація методів індивідуальної соціально-профілактичної роботи* з даною віковою групою населення та їх найближчим соціальним оточенням (в тому числі за допомогою активного залучення соціальних структур та інституцій), *орієнтування органів, які здійснюють діяльність щодо неповнолітніх, на виховні та реабілітаційні процедури*;

– по-третє, *забезпечення механізму доступу до реалізації дітьми своїх прав і законних інтересів, отримання безоплатної правової допомоги та підтримки фахівців у галузі психології, медицини*;

– по-четверте, *моніторинг проблем дитинства, створення єдиної автоматизованої бази даних* за різними категоріями неповнолітніх в рамках формування централізованої системи інформаційного простору;

– по-п'яте, *вдосконалення контрольних функцій публічного адміністрування* в цій сфері, зокрема шляхом введення інституту уповноваженого з прав дитини;

– по-шосте, *поширення механізмів активного залучення та участі громадськості* в організаційно-правових заходах ювенальної юстиції.

Як слушно наголошує Т. Ю. Новікова, дані положення повинні реалізовуватися за допомогою вдосконалення правового регулювання діяльності суб'єктів системи ювенальної юстиції, шляхом чіткого визначення завдань і функцій кожного з них, а також створення ефективної системи взаємодії³⁸⁷.

Цінність адміністративно-правового механізму і його змісту полягає у виникненні під його впливом необхідних реальних умов для реалізації

³⁸⁷ Див. Новікова Т. Ю. 2003. 191 с.

деяких інших видів компетенції державних органів (їх посадових осіб), зокрема у кримінально-правових, кримінально-процесуальних правовідносинах. Тобто, у сфері ювенальної юстиції завдяки певним *адміністративно-правовим формам* можуть бути реалізовані не лише адміністративні нормативи, а й окремі положення та гарантії кримінального правосуддя щодо дітей чи на захист дітей. Наприклад, вимоги щодо спеціалізації суддів та слідчих у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх осіб (ч. 14 ст. 31, ч. 2 ст. 484, ч. 1 ст. 499 КПК України) є однією з юридичних гарантій найкращого забезпечення прав та інтересів останніх у сфері ювенальної юстиції. Втім фактичне забезпечення функціонування цих вимог у конкретних кримінальних провадженнях здійснюється через *форми публічного адміністрування* правого та організаційного характеру (детальніше про це див. у § 4.2. цієї роботи. – *Прим. авт.*).

Так само, можна навести приклади адміністративно-правового забезпечення функціонування і деяких інших правовідносин, які виникають під час здійснення правосуддя щодо або для дітей, зокрема у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. Це можуть бути так звані процедурні правила, які фактично знаходяться на межі норм адміністративного та кримінально-процесуального (кримінально-виконавчого) права (наприклад, підготовка сектором ювенальної пробації досудової доповіді про обвинуваченого неповнолітнього або реалізація пробаційних програм щодо неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням) або мають загальне поширення, не залежно від сфери конкретного застосування (як-от Правила організації діловодства та архівного зберігання документів у державних органах, органах місцевого самоврядування ..., здійснення та забезпечення права кожного на

доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень тощо).

Варто згадати, що певна частина науковців ототожнює ювенальну юстицію з будь-яким видом судочинства відносно дітей. Так, О. І. Карпенко в межах цивільного судочинства пропонує створення додаткових механізмів правового захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування³⁸⁸. З цивільним судочинством, пов'язані питання опіки та піклування, позбавлення батьківських прав, захисту майнових та немайнових (наприклад, усиновлення) прав та інтересів неповнолітніх осіб, тощо. Часто необхідність вирішення цих питань виникає і у ході здійснення кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, або кримінальних проваджень за фактом діянь, в яких законом України про кримінальну відповідальність окремо передбачено захист прав і свобод неповнолітньої особи. Так, усиновлення дітей проводиться на підставі рішення суду (відповідно до норм гл. 5 ЦПК України), але передбачає ретельну попередню підготовчу процедуру (ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, обстеження соціальних умов потенційних усиновителів, підготовка документів для подання до суду і т. ін.), яка здійснюється підрозділами служби у справах дітей місцевих держадміністрацій за нормами адміністративного права (Порядок провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей).

Отже, механізм адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції представляє собою систему засобів, які є складовою впливу елементів як адміністративної галузі права так й інших (кримінального, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального) на суспільні відносини та встановлювані їх нормами га-

³⁸⁸ Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / НУВС. Х., 2002. С. 20.

рантії реалізації, охорони та захисту прав та найкращих інтересів дитини.

Навіть в контексті реагування держави на суспільно-небезпечні прояви з боку дітей, у загальному механізмі ювенальної юстиції (пов'язаного з правосуддям), який заснований на нормах кримінального, кримінально-процесуального права, обов'язково присутні елементи адміністративно-правового механізму, які виконують *забезпечувальну (сервісну) або комунікативну* ролі. Прояви забезпечувальної функції адміністративно-правового механізму можна навести на прикладі спеціалізації суб'єктів кримінального провадження і т. ін. Комунікативна роль адміністративно-правового механізму полягає у налагодженні внутрішньосистемних зв'язків між суб'єктами системи ювенальної юстиції. Наприклад, з метою визначення основних напрямів запобігання і протидії злочинності серед неповнолітніх, розробки, узгодження і виконання спільних заходів з метою своєчасного виявлення, розкриття, припинення та попередження злочинних і корупційних проявів у сфері охорони дитинства, усунення причин та умов, що їм сприяли, ГПУ вимагає від підпорядкованих органів прокуратури активно застосовувати координаційні повноваження – на відповідних нарадах заслуховувати інформації керівників правоохоронних та інших державних органів, органів місцевого самоврядування (п. 6)³⁸⁹. Або прокурор Київської області наказує підлеглим територіальним прокурорам забезпечувати невідкладне інформування письмовими повідомленнями першого заступника, заступника прокурора області, який відповідно до розподілу обов'язків відповідає за організацію роботи у сфері ювенальної юстиції про: вчинення неповнолітніми та за їх участі кримінальних правопорушень, а також причет-

³⁸⁹ Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей Наказ Генеральної прокуратури України від 06.12.2014 р. № 16гн. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0016900-14>.

ність дітей до вчинення злочину... (п. 1.1)³⁹⁰. У першому прикладі взаємодія відбувається у формі координації дій незалежних суб'єктів системи ювенальної юстиції об'єднаних єдиною метою, у другому – у формі субординації, заснованої на принципі підпорядкованості.

Функції адміністративного права спрямовуються не лише на адміністративно-правові відносини теперішнього часу, а й на оптимальні рамки функціонування й розвитку правовідносин як адміністративно-правових, так й інших галузей права в майбутньому, що обумовлює *сучасно-перспективну спрямованість адміністративно-правового механізму*. Ефективне функціонування системи ювенальної юстиції за всіма її напрямками вимагає належного та регулярного фінансування, матеріально-технічного і кадрового забезпечення, яке має завчасно плануватися. При наявності загальних орієнтирів для подальшого реформування ювенальної юстиції (мінімізація карального впливу, надання правосуддю виховного і ресоціалізуючого характеру, взаємодія суду з новим колом фахівців і організацій) докладне вивчення експериментальних ювенальних технологій та форм роботи з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах (наприклад, застосування до неповнолітніх правопорушників відновлювальних процедур, впровадження медіації у адміністративно-деліктне провадження, проведення виховно-корекційної роботи з дітьми і т. ін.) щодо доцільності та можливості їх впровадження до українського законодавства, необхідний налагоджений механізм поєднання наукового та практичного потенціалів. Ці питання знаходять відображення в *концептуально-програмних правових документах* і забезпечуються завдяки адміністративно-правовому регулюван-

³⁹⁰ Про організацію діяльності ювенальних прокурорів під час проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях: Наказ прокурора Київської області від 31.05.19 р. № 105. URL: <https://data.gov.ua/dataset/6214436f-9978-4700-814e-7b76da836a20/resource/ace2032f-97a0-45e0-8b7d-ff94b301df96>.

ню, втілюючись у державних планах та інших підзаконних нормативно-правових актах.

Правоохоронні адміністративно-правові правовідносини пов'язані з реалізацією правоохоронної функції адміністративного права та спрямовані на охорону, захист публічних інтересів держави, суспільства, окремих юридичних та фізичних осіб від протиправних посягань з боку неповнолітніх делінквентів, а також охорону, захист і відновлення порушених прав самих дітей, запобігання таким проявам шляхом застосування адміністративно-правових засобів. До їх числа вчені відносять *адміністративно-деліктні* та *превентивні* відносини. Це цілком характерно і для правоохоронних правовідносин у сфері ювенальної юстиції.

До сфери дії ювенальної юстиції, з урахуванням особливостей українського законодавства, автоматично мають бути включені ситуації: здійснення *розгляду справ про адміністративні правопорушення щодо дітей*, а також інші аспекти, що регулюються відповідним законодавством, наприклад, можливість перекладення юридичної відповідальності («трансмисії») за протиправні дії неповнолітніх на інших осіб (батьків або осіб, що їх замінюють) – ч.ч. 2 та 3 ст. 184 КУпАП; *адміністративно-правові та дисциплінарні заходи реагування на так звані «статусні порушення»*, а також *прояви «нестандартної» поведінки з боку неповнолітніх девіантів* (осіб, що мають так звані «психічні потреби») ³⁹¹.

Значний масив ювенальної юстиції (у широкому її розумінні) – це профілактика причин та умов девіації дітей. Зазначимо, що весь комплекс превентивних заходів реалізується в межах адміністративно-правового механізму. Крім превенції, правоохоронні адміністративно-правові відносини у сфері ювенальної юстиції включають ще комплекс

³⁹¹ Веселов М. Інститут адміністративної відповідальності у системі ювенальної юстиції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2019. № 5 (106). С. 52.

заходів з виконання примусових заходів виховного характеру, проведення реабілітації неповнолітніх правопорушників. Поглибленому вивченню цих питань присвячені окремі підрозділи цієї роботи.

Слід зазначити, що у правовій науці і серед функцій кримінального права (яке також входить до структури публічного права) виділяють охоронну та регулятивну функції. Окреслюючи у законі про кримінальну відповідальність перелік та склади злочинів, кримінальне право охороняє відносини, які регулюються іншими галузями права від злочинних посягань на них. Регулятивна ж функція кримінального права полягає у встановленні державою заборон щодо вчинення суспільно небезпечних діянь (дії чи бездіяльності), вимагаючи в такий спосіб певної правомірної поведінки від осіб³⁹². З моменту досягнення одинадцятирічного віку такі заборони та, передбачувані законом наслідки реагування на кримінальні правопорушення (суспільно-небезпечні діяння), розповсюджуються і на неповнолітніх осіб. В цьому випадку разом з нормами кримінального права починають діяти елементи кримінального процесуального механізму забезпечення прав дитини. Проте, на відміну від адміністративно-правових відносин, виникнення кримінально-правових відносин у сфері ювенальної юстиції завжди пов'язано з фактом кримінального правопорушення (навіть у випадку готування до його вчинення чи його завчасного припинення). Щодо запобіжних кримінальних правовідносин, то, посилаючись на погляди інших вчених, Є. В. Скулиш та І. І. Митрофанов підсумовують, що запобіжна роль норм кримінального права полягає в породженні правовідносин з їх обов'язкового дотримання. Але врегульованість фактичних відносин правом надає цим відноси-

³⁹² Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2015. С. 16-17.

нам юридичної форми, але не перетворює їх у правові без відповідних юридичних фактів (конкретних кримінальних правопорушень)³⁹³.

Вважаємо, що з окресленими раніше видами адміністративно-правових відносин корелюються й основні **функції адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції**, до яких вочевидь слід віднести:

а) *регулятивну функцію*, у складі якої додатково можна виділити: *забезпечувальну, комунікативну та перспективну підфункції*;

б) *правоохоронну*, у складі якої додатково можна виділити: *адміністративно-деліктну; превентивну та ресоціалізаційну (реінтеграційну) підфункції*³⁹⁴.

Отже, охарактеризувати предмет або явище означає визначити його відмінні риси з числа подібних чи характерні особливості, які властиві саме цьому предмету чи явищу. Надати загальну характеристику – значить з'ясувати основні (головні) властивості явища, ті ознаки, які будуть властиві цьому явищу у будь-яких проявах. Відповідно, проведений у цій частині дослідження науковий аналіз дає підстави звернути увагу на такі **властивості адміністративно-правового механізму у сфері функціонування ювенальної юстиції**:

1) *походить від держави* та обумовлений необхідністю реалізації її функцій з публічного адміністрування у сфері ювенальної юстиції;

2) *опосередковується через процеси публічного адміністрування та адміністративно-деліктної діяльності* органів суду, прокуратури, досудового розслідування інших органів публічного адміністрування щодо реалізації завдань забезпечення прав дитини в межах адміністративно-

³⁹³ Скулиш С. В. та Митрофанов І. І. Кримінально-правові відносини в механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 102.

³⁹⁴ Веселов М. Ю. Функції адміністративно-правового механізму функціонування ювенальної юстиції. *Захист прав людини в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції: проблеми, здобутки, перспективи*: матер. кругл. столу, (м. Маріуполь, 13 груд. 2019 р.). Маріуполь: ДонДУУ, 2019. С. 25.

процедурної та адміністративно-юрисдикційної компетенції цих суб'єктів;

3) через його *складові здійснюється правовий вплив на відносини*, що виникають у процесі реалізації не лише виконавчої влади в державі, а й правосуддя у справах про адміністративні правопорушення у сфері превенції та правової реакції держави на протиправну поведінку неповнолітніх, інші прояви негативної девіації з їх боку, а також забезпечення прав дітей, які опинилися (перебувають) у складних життєвих обставинах (у сфері ювенальної юстиції);

4) у процесі здійснення правосуддя щодо дітей (кримінального) чи для дітей (цивільного) адміністративно-правовий механізм *виконує допоміжні ролі* (забезпечувальну та комунікативну);

5) спрямований на забезпечення *досягнення конкретного суспільно-державного результату* (сприяння в здійсненні та захисті суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів дітей, урахування під час здійснення правосуддя щодо них чи для них найкращих законних інтересів останніх; організація ефективної зовнішньої взаємодії та внутрішньої діяльності з виконання покладених на конкретного суб'єкта системи ювенальної юстиції завдань і функцій тощо);

6) існує у вигляді *взаємопов'язаної сукупності матеріальних і процесуальних юридичних засобів та способів* (юридичних технологій), які мають адміністративно-правову форму опосередкування;

7) система цих правових засобів організована таким чином, що дозволяє уповноваженим суб'єктам послідовно та ефективно здійснювати свою діяльність щодо виконання завдань ювенальної юстиції за допомогою *заходів організаційно-правового характеру та заходів адміністративного примусу*;

8) на відміну від кримінально-правового механізму *не обов'язково обумовлений фактом* кримінального чи іншого протиправного діяння, відтак має не лише ретроспективний, а й превентивний характер функціонування;

9) на відміну від цивільно-правового механізму *не завжди обумовлений захистом* прав та інтересів дітей у судовому порядку, а передбачає й інші позасудові форми забезпечення їх прав;

10) характеризується *сучасно-перспективною* спрямованістю правового впливу;

11) має певну *структуру*.

До *структури адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції* входять такі складові:

– *інституційна*: система суб'єктів ювенальної юстиції;

– *нормативна*: адміністративно-правові норми, які регламентують правила поведінки та специфіку реалізації суб'єктами ювенальної юстиції своїх повноважень; правові принципи та правові гарантії такої діяльності;

– *функціональна*: адміністративно-правові форми та методи реалізації функцій держави у сфері ювенальної юстиції; акти застосування норм права у сфері ювенальної юстиції; ювенальні технології; правовідносини, в яких відбувається переведення приписів, що містяться в нормативно-правових актах, у практичну площину; юридичні факти; права свідомість та правова культура; адміністративна відповідальність, як складова адміністративного примусу, що застосовується у випадку порушення норм чинного законодавства;

– *ресурсна*: кадрове, інформаційно-аналітичне, науково-інноваційне, матеріально-технічне забезпечення діяльності суб'єктів ювенальної юстиції³⁹⁵.

Основні складові та прояви цього механізму докладніше будуть розглянуті в наступних частинах дослідження.

§ 3.2. Адміністративно-правове регулювання функціонування ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей

В сучасному уявленні ювенальна юстиція є найкращою формою забезпечення прав дитини, яка має мультидисциплінарний та міжгалузевий характер функціонування. Правове регулювання є невід'ємним компонентом адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції, завдяки якому в державі здійснюється упорядкування відповідних суспільних відносин за допомогою права і сукупності правових засобів, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток. Адміністративно-правове регулювання у сфері ювенальної юстиції виконує як самостійні функції, пов'язані з публічним адмініструванням, адміністративно-деліктним провадженням, так і допоміжні (забезпечувальні), щільно переплітаючись з кримінальним правосуддям щодо дітей, їх реабілітацією.

Увага науковців до проблем удосконалення правового регулювання у сфері правосуддя щодо дітей та профілактики ювенальних правопорушень виникла не раптово. Концептуальне вирішення цих питань в Україні вчені вбачали в удосконаленні чинних чи прийнятті нових законодавчих актів: законів «Про основи системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх» і «Про ювенальні суди» (Я. М. Квітка,

³⁹⁵ Веселов М. Ю. Адміністративно-правовий механізм забезпечення функціонування ювенальної юстиції. *Наука і правоохорона*. 2020. № 1 (43). С. 91–99.

2002 р.³⁹⁶); законів «Про ювенальну юстицію» і «Про Уповноваженого з прав дитини» (В. О. Левченко, 2011 р.³⁹⁷); Ювенального кодексу України (О. В. Максименко, 2011 р.³⁹⁸); закону «Про профілактику правопорушень в Україні» (Н. В. Лесько, 2013 р.³⁹⁹); закону «Про ювенальну превенцію» (І. В. Іщенко, 2017 р.⁴⁰⁰); закону «Про Державного уповноваженого з прав дитини» та внесення змін до Закону України «Про охорону дитинства» (О. О. Навроцький, 2018 р.⁴⁰¹). Наукові здобутки вказаних авторів містять багато корисної інформації для подальших наукових розвідок в цьому напрямі, але в практичному сенсі загальною вадою всіх цих проектів є їх, так би мовити, «локальність», відірваність від низки інших правових актів, які у паралельному часі регулюють відносини кримінально-правового (процесуального) характеру, створюють інші умови забезпечення прав дітей.

Правові засади роботи з дітьми, охорони їх прав та соціального захисту в Україні одночасно визначає низка законів: «Про соціальні послуги», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про протидію торгівлі людьми», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» і т. ін. Базовим серед цих правових актів, як слушно вважає О. О. Навроцький, зараз є Закон України «Про охорону дитинства», який передбачає зміст більшості прав дитини⁴⁰².

³⁹⁶ Квітка Я. М. Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / НАВСУ. К., 2002. С. 6.

³⁹⁷ Див. Левченко В. О. 2011. С. 173-174.

³⁹⁸ Див. Максименко О. В. 2011. С. 181.

³⁹⁹ Див. Лесько Н. В. 2013. С. 11.

⁴⁰⁰ Ищенко И. В. Ювенальная превенция как новая парадигма профилактики правонарушений среди детей. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2017. № 4(36). С. 115-116.

⁴⁰¹ Див. Навроцький О. О. 2018. С. 28-29.

⁴⁰² Там само. С. 23.

Але, ознайомлення з деякими більш вдалимими аналоговими правовими актами інших держав та аналіз сучасних соціально-економічних процесів, що відбуваються в нашій країні переконливо свідчать, що цей закон вже не здатен ефективно виконувати покладені на нього стратегічні завдання всебічного забезпечення прав дітей. Навіть у сукупності з іншими законами багато питань, які вимагають належної уваги з боку держави фактично залишаються без відповідного правового урегулювання. І хоча, періодично до вітчизняного законодавства вносяться окремі зміни та доповнення, як наприклад, Закон України 2018 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», – держава все одно продовжує програвати викликам сьогодення у сфері забезпечення прав дітей на концептуальному рівні. Поряд з приведеними правовими актами, особливості реагування держави на протиправну поведінку з боку дітей в Україні визначають КК України, КПК України, Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК України), КУпАП, Закони «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про пробацію», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про безоплатну правову допомогу», «Про психіатричну допомогу». За словами О. Сукманової: *«сьогодні всі норми, які стосуються дітей в контексті адміністративного чи кримінального провадження, хаотично розкидані по різних законодавчих актах і немає єдиної системи і нормальної роботи з такою дитиною»*⁴⁰³. Це обумовлює пошуки оптимальних шляхів реформування ювенального права.

Сьогодні, для дослідження іноземного досвіду впровадження ювенальної юстиції та розробки ефективної правової платформи для функціо-

⁴⁰³ У Міністерстві юстиції презентовано проект закону «Про юстицію щодо дітей»: новини за 15.10.2018 р. URL: <https://dejure.foundation/news/u-minyusti-prezentovano-proekt-zakonu-pro-yustyciu-schodo-ditey>.

нування цього інституту в Україні створена та працює при Міністерстві України Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя щодо неповнолітніх (далі – МКР). Зараз, серед нагальних питань порядку денного роботи МКР першим стоїть підготовка *законопроекту «Про правосуддя щодо дітей»* («Про ювенальну юстицію»). Цей законопроект покликаний: а) створити умови для організації та ефективного функціонування системи юстиції щодо дітей; б) стати законодавчою основою для забезпечення профілактики правопорушень у дитячому середовищі, правосуддя щодо дітей у конфлікті із законом з урахуванням вікових особливостей їх розвитку, соціальної реабілітації дітей у конфлікті із законом; в) максимально наблизити українську юстицію щодо дітей до міжнародних стандартів⁴⁰⁴. Однією з новацій цього законодавчого проекту має стати створення єдиної системи збору ювенальної статистики, де б узагальнювалась інформація від різних органів влади. За заявою членів робочої групи з питань розробки проекту закону про юстицію для дітей, на даний час законопроект містить фундаментальні норми про принципи діяльності правової системи щодо неповнолітніх у контакті з законом, норми про відновне правосуддя, види альтернативних позасудових заходів щодо дітей різних категорій, передбачається запровадження на законодавчому рівні норм про єдині стандарти підготовки фахівців у сфері ювенальної юстиції. Є намір створити мультидисциплінарні команди на різних рівнях для забезпечення координації та співробітництва суб'єктів системи ювенальної юстиції. Розглядається питання альтернатив чинним закладам соціальної реабілітації – створення спеціальних центрів, які будуть працювати для забезпечення ефективного виховання дітей, що потрапили у конфлікт із законом. Важливим напря-

⁴⁰⁴ Сукманова О. Профілактика дитячої злочинності повинна стати ключовою у законі про юстицію щодо дітей. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-sukmanova-profilaktika-dityachoi-zlochinnosti-povinna-stati-klyuchovoyu-u-zakoni-pro-yustitsiyu-schodo-ditey>.

мком є удосконалення положень адміністративного законодавства (адміністративно-деліктного. – *Прим. авт.*)⁴⁰⁵.

Аналіз законодавства інших країн (Великої Британії, Франції, Австрії, Німеччини, Швеції, Хорватії, Польщі, Литви, Білорусі, Росії, США, Канади, Індії, Нової Зеландії, Китаю, Казахстану, Киргизстану, Грузії) вказує на те, що існує декілька умовних моделей правового регулювання особливостей забезпечення прав дитини під час здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, ювенальної превенції, реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт із законом, забезпечення належних умов їх життєдіяльності та виховання. Такий аналіз дозволяє намітити найбільш підходящі шляхи для подальшого реформування національного законодавства.

Зміст основних прав дитини та їх процедурне забезпечення в окремих «судах у сімейних справах» в *Об'єднаному Королівстві* (Англія, Північна Ірландія, Уельс) регулюється Законом про дітей 1989 року⁴⁰⁶. Зокрема цим законом регламентуються заходи щодо захисту дітей: оцінювання їх стану, термінове втручання поліції, соціальних служб у разі наявності загрози для дитини; обов'язок органів влади проводити з'ясування причин таких ситуацій тощо. У 1998 році було прийнято Закон про злочинність та безладдя, який ефективно відокремив справи про догляд, освіту або соціальне забезпечення дітей в цілому від справ неповнолітніх правопорушників або правосуддя в кримінальному процесі. Від тоді ювенальні суди стали розглядати лише справи щодо протиправної поведінки неповнолітніх. Це чітко розподілило установи та умови тримання (розміщення) дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах від неповнолітніх правопорушників⁴⁰⁷. Крім суто кримінально-

⁴⁰⁵ Лобач В. Законопроект «Правосуддя дружне до дитини». Що має змінитись і коли? URL: <https://rubryka.com/article/pravosuddya-druzhnye-do-dytyny/>.

⁴⁰⁶ Children Act 1989. UK Public General Acts 1989.

⁴⁰⁷ O'Mahony, D. & Deazley, R. (2000). Juvenile crime and justice Northern Ireland. Belfast, Northern Ireland Office. P. 59.

процесуальних аспектів Закон про злочинність та безладдя 1998 року включає низку питань адміністративного характеру: обов'язок органів публічного адміністрування проводити консультивання та формувати плани надання послуг у сфері ювенальної юстиції, фінансування заходів; правовий статус та порядок функціонування Ради ювенальної юстиції, команд роботи з неповнолітніми правопорушниками. Деякі запобіжні приписи для законних представників дітей, які потрапили у конфлікт із законом також вимагають адміністративного порядку їх виконання⁴⁰⁸.

У *Шотландії* вік кримінальної відповідальності становить 8 років, а вік кримінального переслідування – 12 років. Це означає, що дитина віком від 8 років може бути заарештована або звинувачена у кримінальному правопорушенні, але справу щодо особи віком до 12 років не можна розглядати у кримінальному суді. Дітей у віці від 12 до 16 років можна доставити до суду лише за тяжкі злочини. Більшість правопорушень, вчинених дітьми цього віку, розглядаються шляхом раннього втручання (наприклад, попередження або надання допомоги організацією підтримки) або через систему «слухань дітей». Останній захід є некримінальною позасудовою формою надання певних психологічних, соціальних та превентивних (правових) послуг дитині, яка має певні проблеми, наприклад, за нею відсутній належний догляд чи вона має поведінкові проблеми з поліцією чи в школі. Слухання у справах дітей є зустріччю, де група підготовлених людей, обраних громадою вислуховує проблеми цієї дитини і вирішує, як чином їй краще допомогти, в тому числі виправити свою девіантну поведінку⁴⁰⁹. Засади діяльності, порядок утворення таких команд органами місцевого самоврядування, особливості взаємо-

⁴⁰⁸ Crime and Disorder Act 1998. (1998). UK Public General Acts 1998.

⁴⁰⁹ Scottish Government. (April 2013). The Children's Hearings System in Scotland. Training resource manual: Vol. 1: Legislation and Procedure. Edinburgh: Produced for the Scottish Government by APS Group Scotland, 508.

дії їх з поліцією, прокурором, батьками, адвокатами регулюються Законом Шотландії про слухання дітей 2011 року⁴¹⁰.

Закон *Австрії* про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх 1988 року за своїм змістом та спрямованістю є суто кримінальним. Він встановлює особливості застосування кримінальних покарань до неповнолітніх, враховуючи їх спеціальний правовий статус. Текст Закону містить численні посилання на Кримінальний процесуальний та Кримінальний кодекси Австрії⁴¹¹.

У *Хорватії* забезпечення прав дитини здійснюється на підставі Конвенції ООН про права дитини 1989 року, яка з жовтня 1991 року, відповідно до положень ст. 141 Конституції Республіки Хорватія є частиною внутрішнього права цієї держави. Кримінальний кодекс Хорватії не містить будь-яких згадувань про особливості відповідальності неповнолітніх. Основу законодавства в сфері ювенальної юстиції в цій країні складає Закон про суди у справах неповнолітніх 2011 року, який регулює положення щодо застосування кримінально-правових норм стосовно неповнолітніх правопорушників, а також про кримінальний захист дітей. Разом з тим перехідні та заключні положення закону включають ряд завдань управлінського характеру для центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення належного функціонування правосуддя для неповнолітніх (як-от: утворення комісій з контролю та удосконалення діяльності органів кримінального судочинства, професійної підготовки та спеціалізації фахівців, що працюють з дітьми тощо)⁴¹². Цікавою є ситуація, яка склалася у цій державі з Законом про омбудсмена для дітей. Цей Закон був прийнятий парламентом Хорватії та набув чинності у 2003 році. Введення Інституту омбудсмена у справах дітей впливає з

⁴¹⁰ Children's Hearings (Scotland) Act 2011. (2011).

⁴¹¹ Малишев Б. Правосуддя для неповнолітніх: міжнародний досвід та концепція закону для України. Київ: ГО «Фундація DEJURE», (6. д.) С. 9.

⁴¹² Zakon HR o sudovima za mladež. (2020). NN 84/11, 143/12, 148/13, 56/15, 126/19.

положень Конвенції ООН про права дитини, а також Рекомендації Парламентської асамблеї Ради Європи № 1460-2000 р. Протягом певного часу робота Уповноваженого з прав дітей досягла високого рівня захисту прав дитини, і доцільність існування цього інституту не викликала сумнівів. Але Рішенням № UI-4301/2005 від 07.03.2017 р. Конституційний суд Республіки Хорватія скасував Закон про омбудсмена для дітей, офіційно визнавши його таким, що не відповідає Конституції Республіки Хорватія, оскільки формально його було ухвалено з порушенням вимог регламенту парламенту цієї держави⁴¹³. Водночас практика забезпечення прав дітей в інших європейських країнах, наприклад в Швеції, демонструє важливу роль омбудсмена для дітей в окреслених правовідносинах (названий інститут в цій країні був легалізований Законом про омбудсмена для дітей 1993 року). До його основних завдань належить відстоювання прав та представництво інтересів дітей у громадських дебатах, надання пропозицій державним органам щодо удосконалення законодавства та практики забезпечення таких прав, збирання статистичних даних про стан дотримання дітей в країні та представлення звіту Уряду, активна взаємодія з органами публічного адміністрування та реагування на всі відомі факти порушень прав дітей, зокрема й у сфері ювенальної юстиції⁴¹⁴.

Сучасну систему ювенальної юстиції у **Франції** регулює Закон про правопорушення неповнолітніх 1945 року. Слід зазначити, що французька система ювенальної юстиції характеризується перевагою виховних заходів над каральними; вивченням особистості неповнолітнього правопорушника; спеціалізацією суддів, які займаються виключно справами неповнолітніх. Заходи, аналогічні тим, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників, застосовуються також і до дітей, які потрапили у

⁴¹³ Prijedlog Zakona o Pravobranitelju za djecu, s konačnim prijedlogom zakona.

⁴¹⁴ Lag om Barnombudsman (1993:335). Ändrad: t.o.m. SFS 2017:1245.

небезпеку. Суддя може застосувати: кураторство (нагляд) за неповнолітнім в сім'ї; направлення до установи для неповнолітніх; поміщення у в'язницю⁴¹⁵.

У *Польщі* Закон про провадження у справах щодо неповнолітніх 1982 року спрямований на протидію деморалізації та правопорушенням серед неповнолітніх, а також створення умови для повернення до нормального життя дітей, які потрапили у конфлікт із законом або правилами соціального співіснування. Його мета – посилити піклувальну та виховну роль держави та громади у правосудді щодо дітей, почуття відповідальності сімей за виховання неповнолітніх членів суспільства. Положення Закону поширюються на: 1) запобігання та протидію деморалізації осіб віком до 18 років; 2) провадження у справах про кримінальні правопорушення щодо осіб у віці від 13 до 17 років; 3) проведення виховних чи виправних заходів стосовно неповнолітніх осіб. Закон закріплює суспільний обов'язок для будь-яких осіб повідомляти батькам, школам, поліції, судам про відомі факти деморалізації дітей, ухилення від обов'язкової освіти, бродяжництва тощо. У деяких нормах передбачено, що механізм реалізації згаданих положень більш детально має бути окреслено у відповідних правилах та процедурах, схвалених органами публічного адміністрування⁴¹⁶.

У *Литві* основу ювенального права складає Закон про основи захисту прав дитини 1996 року. Метою цього Закону є забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод дитини, посилення обов'язків та можливостей батьків та інших представників дитини щодо піклування про дитину, визначення механізмів такого забезпечення. Закон закріплює права дитини, містить положення щодо захисту дитини від шкідли-

⁴¹⁵ Томіленко В. П. Зарубіжне законодавство про ювенальну юстицію: порівняльно-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 340.

⁴¹⁶ O postępowaniu w sprawach nieletnich: Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 paźdź. 1982 r. Nr 35 poz. 228. (Dz. U. 2018, poz. 969).

вого впливу соціального середовища, шкідливих речовин, негативного впливу публічної інформації, злочинних діянь та насильства, права, обов'язки та відповідальність батьків дитини та інших її законних представників, організації профілактичної та іншої підтримки дитини та сім'ї, оцінювання ситуацій та заходи реагування у разі встановлення загрози для дитини тощо⁴¹⁷. У разі протиправної поведінки з боку дитини, паралельно із заходами, які застосовуються за кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством функціонує Закон про мінімальний та середній догляд за дитиною з поведінковими проблемами 2007 року. Цей Закон встановлює принципи, заходи мінімального та середнього рівня догляду за дитиною, підстави та порядок призначення, продовження, внесення змін та скасування таких заходів, переведення до спеціальних навчальних закладів (захід впливу), ключові положення щодо перебування неповнолітніх осіб у центрах соціалізації дітей. Примітно, що закон містить і заходи комплексної допомоги законним представникам дітей з поведінковими проблемами. Аналіз цього правового акту свідчить, що за своєю природою такі заходи є суто адміністративно-правовими, хоча деякі ситуації вимагають рішення суду⁴¹⁸.

Канадський закон про ювенальну юстицію 2003 року по суті є нормативним актом кримінального процесуального права, який передбачає інший (відмінний від дорослих) підхід до здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Основними завданнями Закону є зменшення частки неповнолітніх, залучених до суду і, засуджених до позбавлення волі. Вирішення першого завдання втілюється за рахунок системи альтернативних заходів, не пов'язаних зі стандартним судочинством, в рамках «Програми позасудових заходів». До законодавства додані нові кодифіковані

⁴¹⁷ Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. Priėmimo data: 14.03.1996, Nr. I-1234. Suvestinė redakcija nuo 01.01.2020.

⁴¹⁸ Lietuvos Respublikos vaiko minimalios ir vidutinės priežiūros įstatymas. Priėmimo data: 28.06.2007, Nr. X-1238. Suvestinė redakcija nuo 01.07.2018.

заходи для застосування поліцією щодо неповнолітніх, які обвинувачуються у кримінальних правопорушення. Ці заходи характеризуються профілактичною спрямованістю, припускають активне використання соціального компоненту. Закон передбачає спеціалізацію ювенальних судів і ювенальних суддів, заснування інституту соціальних працівників, що спеціалізуються на роботі з дітьми-правопорушниками⁴¹⁹. Також слід звернути увагу, що канадський закон включає в себе багато положень, стосовно допомоги в процесі реінтеграції неповнолітніх засуджених до суспільства. За кожним періодом ув'язнення слідує період нагляду та підтримки в громаді, як частина вироку для підлітка. Сюди входять приписи про опіку та нагляд, інтенсивні заходи щодо реабілітаційного ув'язнення та нагляду, план реінтеграції, який визначає програми та заходи, спрямовані на максимізацію шансів молодої людини на успішну реінтеграцію в громаді⁴²⁰. Ці положення обумовлюють наявність значного масиву підзаконних адміністративно-правових актів, завдяки яким знаходить практичне втілення певна частина кримінальних приписів у сфері ювенальної юстиції.

Дещо відмінним від усіх приведених раніше законів про ювенальну юстицію та унікальним за своїм змістом є Закон *США* про ювенальну юстицію та профілактику (превенцію) правопорушень 1974 року (з подальшими змінами). Простежується суто «комерційний» підхід у вирішенні проблем ювенальної делінквентності – американські фахівці розраховували, що потурання залишенню однією дитиною навчання у школі через злочинний спосіб життя та зловживання наркотиками у підсумку коштує суспільству від 1,7 млн. до 2,3 млн. доларів щорічно. А це врази

⁴¹⁹ Лутес Р. Канадская система ювенальной юстиции (и некоторые аспекты, которые могут представлять интерес для Российской Федерации). *Вопросы ювенальной юстиции*. 2006. № 4 (9). URL: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=377>.

⁴²⁰ Department of Justice Canada. (2013). *The Youth Criminal Justice Act: summary and background*. PWGSC. P. 16-17.

більше ніж можна витратити на профілактичні програми, які дозволяють запобігати вчиненню правопорушень серед дітей та повертати до суспільства осіб з девіантною поведінкою. Закон створює перш за все належні фінансові та організаційні передумови для розвитку та впровадження програм, що сприяють притягненню неповнолітніх до відповідальності за свої дії та розвитку компетенції, необхідної для того, щоб стати відповідальними та продуктивними членами їхніх громад, включаючи систему поступових санкцій для реагування на кожен протиправний акт з їх боку. Закон визначає засади публічного адміністрування у сфері ювенальної юстиції. Зокрема, передбачає утворення та функціонування Департаменту ювенальної юстиції та превенції у складі Мініюста під загальним керівництвом Генерального прокурора; Координаційної ради ювенальної юстиції та превенції; визначення пріоритетів та розробку (на підставі наукових знань) довгострокових планів вдосконалення системи ювенальної юстиції у США; отримання та порядок розподілу державних коштів (грантів) на превентивні та реабілітаційні заходи (програми); аналіз та порядок внутрішнього контролю Департаменту ювенальної юстиції та превенції за витрачанням державних коштів, ефективністю превентивних програм тощо⁴²¹.

На доповнення цього закону у сфері забезпечення прав дитини в США діють закони «Про захист втікачів, бездомних і зниклих дітей» (№ 108-096), «Про профілактику і лікування насильства над дітьми» (№ 108-036), «Про захист (№ 108-021), «Про боротьбу зі злочинністю та безпечні вулиці» – гл. I (ч. R, гл. 46, підрозділ XII-F), надає гранти для неповнолітніх та ін. (інформація з веб-сайту Офісу ювенальної юстиції та профілактики правопорушень США).

⁴²¹ Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act USA of 1974: Public Law 93-415; 88 Stat. 1109. As Amended Through P.L. 115-385, Enacted: 21.12.2018. URL: <https://www.ojjdp.gov/about/JJDPJA-of-1974-as-Amended-12-21-18.pdf>.

У *Kumai* Закон про профілактику правопорушень серед неповнолітніх підкреслює пріоритетність в такій роботі виховання і захисту дітей. Норми закону надають рекомендації щодо поведження з неповнолітніми під час здійснення правосуддя. Хоча ці вказівки все ще дуже загальні та абстрактні, вони демонструють зусилля Китаю щодо стандартизації та формалізації практики ювенальної юстиції⁴²². Закон поширює принцип захисту неповнолітніх на відносини щодо профілактики правопорушень, включаючи «статусні», реабілітації неповнолітніх правопорушників та запобігання рецидиву з боку таких осіб. Закон чітко визначає, яким незначним протиправним проявам з боку дітей слід запобігати, які серйозні злочинні діяння заслуговують на реабілітацію та виправлення, а також як неповнолітніх правопорушників слід реабілітувати. Норми закону передбачають освіту як головний захід превенції ювенальних правопорушень⁴²³. Школи визначені як основний заклад, що забезпечує навчальний аспект ювенальної превенції за умови активного сприяння та підтримки з боку батьків, органів кримінальної юстиції. Для неповнолітніх, які причетні до більш серйозних правопорушень закон передбачає застосування неформальних (спільні зусилля батьків та персоналу шкіл щодо забезпечення навчання, та нагляд за дотриманням дисципліни) та офіційних реабілітаційних заходів. Офіційні заходи полягають у направленні «проблемних» дітей до навчально-виховних шкіл. Втім, це залишається адміністративним а не судовим (кримінально-правовим) заходом щодо поведження з неповнолітніми правопорушниками. Неповнолітні мають право повідомляти про зловживання з боку батьків і вимагати захисту. Будь-який орган (посадова особа), який отримав таке звернення повинен вжити ефективних заходів у відповідь. Діти також

⁴²² Див. Zhang, L. & Liu, J. (2007). P. 545.

⁴²³ Bakken, B. (1993). Crime, juvenile delinquency and deterrence policy in China. *Australian Journal of Chinese Affairs*, 30, 29-58. DOI: 10.2307/2949991.

мають право повідомляти про тих, хто їх підбурює або спонукає до протиправної поведінки⁴²⁴.

Положення чинного Закону *Індії* про ювенальну юстицію 2015 року враховують специфіку обох категорій дітей: тих, які потребують допомоги і, які перебувають у конфлікті з законом. З огляду на це, у кожній адміністративно-територіальній одиниці створюються два основних органи для роботи з цими дітьми: ради у справах неповнолітніх і комітети по захисту дітей. У новому законі також передбачається, що діти у віці від 16 до 18 років можуть бути засуджені як дорослі за насильницькі злочини, з урахуванням рівня їх розумового розвитку⁴²⁵.

У *Новій Зеландії* Закон про дітей, молодь та сім'ю 1989 року на сьогодні є основним законодавчим актом у сфері ювенальної юстиції. Разом із Законом про злочини 1961 року він встановлює вік, підстави та порядок кримінального переслідування (що в принципі трапляється не часто), а також заходи відволікання, які спрямовуються на виправлення та реабілітацію неповнолітніх правопорушників⁴²⁶.

У *Киргизькій Республіці* основу законодавств про дітей становить відповідний Кодекс 2012 року, який регулює відносини в сфері забезпечення прав та інтересів дітей, включаючи забезпечення захисту дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації. Закон закріплює права та інтереси дітей, гарантії їх забезпечення, окреслює систему відповідних органів в цій сфері. Основні розділи закону деталізують організаційні засади: захисту дітей, які перебувають у важка життєвою ситуації; захисту дітей, що залишилися без піклування батьків; ювенальної юстиції (що включає особливості захисту дітей, які перебувають у конфлікті з законом, а також дітей, які є жертвою насильства або злочину). Зокрема за-

⁴²⁴ Див. Zhang, L. & Liu, J. (2007). P. 546-548.

⁴²⁵ Gupta, N. (n. d.). Research Paper on Comparitive Study Of Juvenile Delinquency. *Access to justice for all*.

⁴²⁶ Там само.

кон встановлює принципи, систему органів ювенальної юстиції, визначає засади підготовки кадрів, профілактики правопорушень серед неповнолітніх. Характерним є те, що заходи захисту неповнолітнього правопорушника, який не досяг віку кримінальної відповідальності мають адміністративно-превентивний характер (не пов'язані з кримінальним переслідуванням), а до осіб віком до 18 років, які вчинили злочини невеликої тяжкості і менш тяжкі злочини, можуть застосовуватися так звані альтернативні заходи впливу, рішення про які приймаються у позасудовому порядку⁴²⁷.

Цікавим є досвід правового регулювання відносин у сфері ювенальної юстиції в Грузії. У вересні 2019 року у країні було прийнято Кодекс про права дитини. Він закріплює основні права і свободи дитини, правові основи функціонування системи їх захисту та підтримки дитини з боку держави та суспільства. З урахуванням національних традицій, серед іншого, його положення націлені сприяти захисту і підтримці сім'ї як основного осередку суспільства, особливо – оточення, важливого для виховання і благополуччя дитини. Кодекс закладає правове підґрунтя для реалізації програм, що здійснюються органами публічного адміністрування, неурядовими юридичними особами приватного права Грузії для забезпечення функціонування національної системи захисту дитини та підтримки дитини, які спрямовані на вжиття превентивних заходів та заходів реагування з метою зміцнення і захисту дітей, особливо тих, які перебувають у складних життєвих обставинах. Окремо доцільно звернути увагу на приписи Кодексу, які гарантують та створюють умови для захисту дитини від насильства (гл. VIII), від шкідливого впливу різних негативних факторів соціального середовища (гл. IX), забезпечують реалізацію права дитини на правосуддя (гл. X). Стаття 72 Кодексу нормати-

⁴²⁷ Кодекс Кыргызской Республики о детях: Закон Кыргызской Республики от 10.07.2012 г. № 100. Дата обновления: 24.04.2019.

вно закріплює засади так званого «мультидисциплінарного підходу», відповідно до якого адміністративне провадження і судовий процес у цивільних та адміністративних справах, що ведуться за участю дитини повинні здійснюватися з використанням мультидисциплінарного підходу з метою оцінки психологічного, соціального, емоційного та фізичного здоров'я дитини і встановлення його найкращих інтересів. Такий підхід органи публічного адміністрування та суд здійснюють за допомогою процедури формального співробітництва між фахівцями державних відомств, що працюють у справах дітей, запрошеними експертами або (і) організаціями⁴²⁸. Слід наголосити, що Кодекс про права дитини не скасовує інші чинні законодавчі регуляції пов'язані з правами дитини, але закріплює зобов'язання щодо відповідності норм інших законодавчих і підзаконних нормативних актів положенням цього Кодексу, Конституції Грузії, Конвенції про права дитини, іншим міжнародним правовим актам. Особливості притягнення неповнолітніх до відповідальності, причому не лише до кримінальної, а й до адміністративної визначає Кодекс правосуддя для неповнолітніх Грузії 2016 року. Основна частина положень присвячена регламентуванню правового статусу неповнолітніх, що знаходяться у конфлікті з законом, але поряд з цим цей Кодекс приділяє увагу і особливостям неповнолітніх потерпілих і свідків. При визначенні правового статусу неповнолітнього правопорушника, принципів здійснення проваджень, вимоги до спеціалізації інших учасників, межа між адміністративними та кримінальними процесами фактично усувається. Кодекс визнає пріоритетом звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності та позасудовий процес здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, і деталізує це у нормах четвертого розділу. Зокрема згадується про такий захід як переконання, рішення про яке, за згодою не-

⁴²⁸ Code of Rights of the Child. (2019). Law of Georgia, Nr. 5004-Ib. Date of issuing: 20.09.2019.

повнолітнього правопорушника може прийняти прокурор до судового розгляду. Кодекс включає процедурні питання провадження щодо неповнолітніх, призначення та відбуття покарань пов'язаних та непов'язаних з позбавленням волі, заходи ресоціалізації засуджених осіб після відбування покарання⁴²⁹.

З огляду на викладене, можна виділити наступні *транснаціональні варіанти форматів законодавчого регулювання питань ювенальної юстиції*:

1) особливості адміністративної та кримінальної відповідальності у державі знаходять формальне закріплення у нормах (главах чи розділах) відповідних кодексів, а на рівні окремих законів регламентуються адміністративно-правові засади профілактики правопорушень та/чи ресоціалізації неповнолітніх правопорушників, – наприклад, Білорусь, Казахстан, Україна, Російська Федерація;

2) в країні є окремий закон (кодекс), який встановлює загальні засади судового та позасудового, адміністративно-правового забезпечення прав дітей (в тому числі і у сфері ювенальної юстиції), захисту їх від будь-яких проявів насильства, шкідливого впливу негативних чинників соціального середовища, але особливості проваджень (адміністративного чи кримінального) щодо неповнолітніх знаходять формальне закріплення у нормах (главах чи розділах) відповідних кодексів, – наприклад, Німеччина, Литовська Республіка (Закон про основи захисту прав дитини 1996 року), Киргизька Республіка (Кодекс про дітей 2012 року);

3) країна має закон (кодекс), який встановлює загальні засади судового та позасудового, адміністративно-правового забезпечення прав дітей (в тому числі і у сфері ювенальної юстиції), захисту їх від будь-яких

⁴²⁹ Juvenile Justice Code. (2015). Law of Georgia, Nr. 3708-III. Date of issuing: 12.06.2015. Consolidated publications: 29.11.2019.

проявів насильства, шкідливого впливу негативних чинників соціального середовища, але особливості кримінального (а в деяких випадках і адміністративного) провадження щодо неповнолітніх регулюються окремим законом про ювенальну юстицію (здійснення правосуддя щодо дітей), – наприклад, Об'єднане Королівство (Англія, Північна Ірландія, Уельс) (Закон про дітей 1989 року, Закон про злочинність та безладдя 1998 року), Нова Зеландія (Закон про дітей, молодь та сім'ю 1989 року), Індія (Закон про ювенальну юстицію 2015 року), Грузія (Кодекс про права дитини 2019 року та Кодекс правосуддя для неповнолітніх 2016 року);

4) в державі є окремий закон про ювенальну юстицію, який кодифікує усі норми права щодо особливостей здійснення кримінального провадження стосовно дітей, виконання кримінальних покарань. Правове регулювання профілактики (превенції) ювенальної деліктності здійснюється іншими законодавчими актами, – наприклад, Франція (Закон про правопорушення неповнолітніх 1945 року), Канада (Закон про ювенальну юстицію 2003 року), Австрія (Закон про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх 1988 року), Республіка Хорватія (Закон про суди у справах неповнолітніх 2011 року);

5) в країні є закон, який поєднує норми щодо встановлення гарантій забезпечення прав та інтересів дитини під час здійснення кримінального провадження, водночас, є ще інші окремі законодавчі акти, які визначають судові та позасудові адміністративні порядки роботи з дітьми, які скоїли правопорушення (суспільно небезпечне діяння) чи перебувають у групі ризику, – наприклад, Шотландія (Закон про слухання дітей 2011 року), Литовська Республіка (Закон про мінімальний та середній догляд за дитиною з поведінковими проблемами 2007 року);

б) держава має окремий закон про ювенальну юстицію, який, зокрема і через адміністративно-правові норми забезпечує додаткові гарантії дотримання прав та найкращих інтересів неповнолітньої особи під час здійснення правосуддя, створює єдиний континуум превенції, адміністративно- та кримінально-правового впливу та реабілітації дітей, – наприклад, Республіка Польща (Закон про провадження у справах щодо неповнолітніх 1982 року), Швеція;

7) в країні є окремий закон про ювенальну юстицію, який за своїм змістом регулює питання суто публічного адміністрування у цій сфері, – наприклад, США (Закон про ювенальну юстицію та превенцію правопорушень 1974 року);

8) особливості ювенальної юстиції в державі, поряд з кримінальним законодавством знаходять відображення через правове регулювання системи профілактичних (превентивних) заходів, – наприклад, Китай (Закон про превенцію правопорушень серед неповнолітніх)⁴³⁰.

Проведений аналіз дозволяє побачити, декілька *принципових аспектів правового регулювання відносин у сфері ювенальної юстиції*:

– по-перше, витоки такого регулювання беруть початок з законодавства про права дитини та їх забезпечення (що є частиною адміністративного права);

– по-друге, відокремлені закони про ювенальну юстицію мають неоднакову природу: *в одних випадках* вони є спеціальним кодифікованим правовим актом суто кримінального та кримінально-процесуального законодавства але реалізація їх положень, у багатьох ситуаціях, вимагає адміністративно-правового урегулювання на підзаконному рівні; *в других* – такі закони є комбінованим поєднанням норм адміністративного та

⁴³⁰ Веселов Н. Ю. Сравнительно-правовой анализ зарубежного законодательства в сфере ювенальной юстиции. *Юридические науки и образование*. 2020. № 62. С. 50–59.

кримінального права; *в третій* – регулюють відносини виключно у сфері публічного адміністрування.

На сучасному етапі адміністративно-правові норми, які регулюють питання функціонування ювенальної юстиції в Україні включені до низки різноманітних правових актів. Функцію «буферного» закону між кримінально- та адміністративно-правовими відносинами певним чином виконує Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», проте, попри чисельні правки до його змісту, він вже суттєво застарів.

Аналіз законодавчого досвіду інших країн свідчить про те, що закон про ювенальну юстицію в ідеалі повинен являти собою окремий цілісний нормативно-правовий акт, який, в логічній послідовності з законом про забезпечення прав дітей, має забезпечувати регулювання специфічних правовідносин що виникають у зв'язку з профілактикою (превенцією) деморалізації дітей та ювенальних правопорушень, реагуванням на такі події та реабілітацією дітей, які потрапили у конфлікт із законом. Ми підтримуємо позицію тих фахівців, які вважають, що намагання зосередити абсолютно всі норми стосовно правосуддя для дітей в одному законодавчому акті, зруйнує наявну стійку структуру законодавства, створить колізійність, і потягне за собою значні складнощі юридично-технічного та правозастосовчого характеру. Зважаючи на те, що питання кримінальної відповідальності та процедури притягнення до кримінальної відповідальності за наявною традицією та станом розвитку законодавства України мають бути зосереджені лише у КК України та КПК України відповідно, то майбутній Закон про ювенальну юстицію може містити у своїх прикінцевих положеннях лише зміни до вказаних кодексів, але не самостійні положення⁴³¹.

⁴³¹ Див. Малишев Б. (Б. д.). С. 17.

Цей закон має поглинути (в удосконаленому вигляді) норми Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», а в оновленому варіанті включати положення щодо:

- загальних засад функціонування та розвитку ювенальної юстиції (визначення термінів, завдання ювенальної юстиції, сфера дії законодавства про ювенальну юстицію, принципи функціонування та розвитку ювенальної юстиції, зокрема, засади для здійснення правосуддя щодо дитини, а також за участю дитини (потерпілого, свідка));

- системи суб'єктів ювенальної юстиції (включаючи спеціальні установи для дітей), їх завдань, прав та обов'язків;

- вимог та адміністративно-правового механізму забезпечення ювенальної спеціалізації проваджень за участю дітей, соціалізації учасників кримінального провадження, провадження у справах про адміністративні правопорушення щодо дітей;

- формування інформаційних та статистичних ресурсів у цій сфері;

- організації та проведення соціального захисту та підтримки, дітей, сімей з дітьми, запобігання дитячої безпритульності та бездоглядності;

- організації заходів щодо встановлення місцезнаходження дитини, яка безвісти зникла;

- профілактичної роботи з дітьми та їх найближчим оточенням (ювенальної превенції);

- реабілітації дітей, які потрапили у конфлікт із законом, зокрема розроблення та затвердження мультимодальних реабілітаційних програм для таких дітей;

- системи превентивних заходів з догляду (патронажу) за дітьми з поведінковими проблемами та надання комплексної допомоги їх законним представникам;

- джерел та порядку фінансування заходів у сфері ювенальної юстиції;
- критеріїв оцінювання ефективності діяльності суб'єктів ювенальної юстиції;
- форм участі громадськості у заходах функціонування ювенальної юстиції;
- засад, підстав та порядку здійснення контролю за діяльністю суб'єктів ювенальної юстиції тощо.

Враховуючи це, вважаємо, що назва майбутнього закону має відбивати не лише особливості правосуддя (які по суті містяться в галузевих кодексах), а діяльність щодо забезпечення прав дітей в широкому розумінні. Тому законопроект доцільно назвати *«Про ювенальну юстицію»*, а не *«Про правосуддя дружнє до дитини»*.

Крім прийняття самого закону про ювенальну юстицію, у прикінцевих його положеннях слід передбачити внесення змін до низки пов'язаних з цими аспектами законів, зокрема Законів України *«Про судоустрій і статус суддів»*, *«Про прокуратуру»*, *«Про адвокатуру та адвокатську діяльність»*, *«Про пробацію»*, Кодексу України про адміністративні правопорушення⁴³² та деяких ін.

Зокрема, з метою удосконалення системи судочинства у частині притягнення неповнолітніх до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень необхідно удосконалити низку положень КУпАП в частині захисту процесуальних прав неповнолітніх, що притягуються до адміністративної відповідальності; перегляду мінімального віку адміністративної відповідальності; можливості звільнення неповнолітніх від відповідальності до розгляду справи судом; запровадження механізму відстрочки та скасування виконання постанови про

⁴³² Веселов М. Ю. Адміністративно-правове регулювання функціонування ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей. *Правові горизонти*. 2020. № 20 (33). С. 74–78.

накладення штрафу на неповнолітніх та їх батьків або осіб, які їх замінують (так званого «реверсивного штрафу») і т. ін.. Деякі з цих положень більш детально розглянуті в інших частинах нашого дослідження.

Як нами зазначалося, і ЗУ «Про охорону дитинства» так само потребує реформування. Замість нього доцільно розробити більш досконалий закон про забезпечення прав дитини в Україні, який би включав розширений перелік прав дитини (порівняно з редакцією чинного Закону), а також адміністративно правові (судові та позасудові) засоби їх забезпечення. Нарешті, потрібно підтримати пропозиції, які лунали раніше від інших фахівців щодо створення в нашій країні інституту Уповноваженого ВРУ з прав дитини. Його завдання та правовий статус, а також місце у системі забезпечення прав дітей має бути закріплені в спеціальному законі «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав дитини», а особливості реалізації його повноважень під час забезпечення прав дітей, що перебувають у конфлікті з законом, стали свідками чи жертвами правопорушень, – ще і в майбутньому законі «Про ювенальну юстицію».

Наведені пропозиції визначають напрями наших подальших наукових пошуків в частині формування та аналізу системи суб'єктів ювенальної юстиції, адміністративно-правового забезпечення їх діяльності в окремих проявах ювенальної юстиції тощо.

§ 3.3. Система суб'єктів ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей

В уявленні багатьох авторів ювенальна юстиція це, перш за все, система відповідних органів, сфера діяльності яких охоплює: захист прав, свобод і законних інтересів дітей (В. О. Левченко)⁴³³; охоронні правовід-

⁴³³ Див. Левченко В. О. 2011. С. 44.

носини, що виникають у зв'язку з вчиненням правопорушення неповнолітньою особою (О. М. Ярмоц)⁴³⁴; застосування спеціальних правила поведіння з дітьми, які, або відносно яких були вчинені протиправні дії (А. В. Комарницький)⁴³⁵. Інституційний та системний критерії, які покладено в основу ювенальної юстиції відрізняють її від «ювенального судочинства» та інших суміжних понять. При цьому інституційні форми ювенальної юстиції відображають конкретні способи організації її органів і установ – інституційних одиниць. Саме тому формування найбільш досконалих моделей (форм) ювенальної юстиції О. М. Ярмоц вбачає в еволюції її органів і установ⁴³⁶.

У межах суто кримінального провадження щодо неповнолітніх чи застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітніх, які не досягли віку кримінальної відповідальності, серед суб'єктів (учасників такого провадження) закон згадує про суд, прокурора, слідчого органу досудового розслідування, законного представника, захисника та представників служби у справах дітей і уповноваженого підрозділу органів Національної поліції. Статус та діяльність цих суб'єктів у таких провадженнях визначають кримінально-процесуальні засади. Але ювенальна юстиція не обмежується лише кримінальним правосуддям, а тому така система має включати ширше коло суб'єктів. Але навіть у вигляді переліку таких суб'єктів уявлення про систему ювенальної юстиції буде неповним, оскільки крім статичної сукупності певних органів (установ), названа система включає ще динамічну складову, а саме – правотворчу, правореалізаційну (адміністративну (управлінську), юрисдикційну, превентивну чи протекційну (захисну) та реабілітаційну) та організаційну діяльність цих суб'єктів. Як слушно зауважує

⁴³⁴ Див. Ярмоц Е. Н. 2012. С. 5-6.

⁴³⁵ Див. Комарницький А. В. 2011. С. 44.

⁴³⁶ Див. Ярмоц Е. Н. 2012. С. 5-6.

К. І. Смеловцев, ювенальну юстицію доцільно розглядати, не лише виділяючи специфічних для неї дійових осіб (суддів, соціальних працівників, пробаторів), але, припускаючи, що вони своїми діями реалізують особливі («ювенальні») концепції, проекти та схеми роботи. При чому, ці концепції, моделі роботи і схеми не можна розглядати як таке, що утворилося раз і назавжди, – вони були і залишаються предметом спеціального пошуку і вдосконалення. Зміна концепцій і моделей призводить до відповідних змін в системі⁴³⁷. Отже відбувається пошук ефективних та оптимальних моделей структури суб'єктів, впровадження та апробація дієвих практик їх функціонування на всіх рівнях (міжнародному, загальнодержавному, регіональному, локальному) та за всіма напрямками (соціальна підтримка та превенція, правосуддя, реабілітація) ювенальної юстиції.

Нормативно-правового окреслення зведеної системи суб'єктів ювенальної юстиції в нашій країні станом на 1 березня 2020 року немає. Це безумовно є суттєвим недоліком, оскільки за відсутності формально закріпленої структури таких органів та установ (їх посадових осіб) важко робити об'єктивацію суспільних відносин, у яких ці суб'єкти приймають участь щодо забезпечення прав дитини, простежити їх взаємозв'язки та скоординованість дій. Тим більше, що для багатьох суб'єктів системи ювенальної юстиції така діяльність не є основною чи єдиною у переліку їх завдань та функцій. В Україні окремого закону про ювенальну юстицію немає, а «морально застарілі» ЗУ «Про охорону дитинства» та «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» повного уявлення про систему таких суб'єктів не надають.

Проаналізувавши низку різноманітних вітчизняних законів та підзаконних нормативно-правових актів, спробуємо надати найповніший *пе-*

⁴³⁷ Див. Смеловцев К. І. 2005. 36 с.

релік суб'єктів національної системи ювенальної юстиції України: суди; Уповноважений ВРУ з прав людини; Представник Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї; Уповноважений Президента України з прав дитини; КМУ; МКР; прокуратура України; адвокатура; Мін'юст України; Координаційний центр з надання правової допомоги; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги (далі – ЦНБВПД); центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації; органи пробації (сектори ювенальної пробації); спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВСУ); виховні колонії; МВС України; Національна поліція України; приймальники-розподільники для дітей; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань сім'ї та захисту дітей; служби у справах дітей; органи опіки та піклування; притулки для дітей служб у справах дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); центри соціальних служб; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки; загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації; заклади освіти; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; центри медико-соціальної реабілітації; заклади з надання психіатричної допомоги; заклади охорони здоров'я; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв, фізичної культури і спорту, національно-патріотичного виховання, інформаційної безпеки і т.ін.; органи місцевого самоврядування; комісії з питань захисту прав дитини; громадські, в тому числі волонтерські організації; міжнародні та іноземні громадські організації, фонди та асоціації; ЗМІ.

Перелік є максимально наближеним до повного охоплення усіх задіяних на сьогодні в Україні у сфері ювенальної юстиції суб'єктів, але не абсолютним, оскільки процес удосконалення цього соціально-правового інституту триває далі, і створює нові відносини та форми участі додаткових органів чи інстанцій. Наприклад, у Плані заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (п. 17), затвердженому Розпорядженням КМУ від 27.11.2019 р. № 1335-р, передбачається залучити до розроблення законопроекту про внесення змін до КУпАП (щодо можливості звільнення неповнолітніх осіб від адміністративної відповідальності із застосуванням до них інших альтернативних заходів) Верховний Суд (за його згодою) тощо.

Є підстави стверджувати, що останнім часом вирішення проблем забезпечення прав дитини та реформування чинної системи ювенальної юстиції привертає все більше уваги з боку держави та громадськості. Це відбувається за активним сприянням міжнародної спільноти – міжнародних чи іноземних організацій, які взаємодіють з громадськістю та Урядом України, надають фінансову та методологічну підтримку у розвитку внутрішніх національних ресурсів для подальших управлінських та організаційно-правових перетворень. Р. Хастінгс розглядав три чинники, що обумовлюють зміни у діяльності суб'єктів ювенальної юстиції: мінливий характер форм та методів роботи у зазначеній сфері; трансформація функцій та повноважень цих суб'єктів, а також підвищення значущості партнерських відносин і громади у таких процесах⁴³⁸.

⁴³⁸ Хастінгс Р. Профілактика преступлений и молодежь группы риска: проблема сопротивления изменению (работа представлена на 16-ю конференцию Международной ассоциации исследований в области ювенальной криминологии Париж: 10 марта, 2006). *Серия «Работа с детьми группы риска»*. Вып. 16. *Демографические и экономические аспекты ювенальной юстиции*. М: РФФ НАН, 2008. С. 156.

За переконанням О. В. Пушкіної, специфіка ситуації яка склалась в Україні щодо забезпечення прав людини в цілому, передбачає реалізацію двох комплексів заходів, один з яких має на меті реформування окремих органів державної влади, зокрема йдеться про судову реформу, зміну функцій прокуратури, вдосконалення інституту омбудсмана, а інший – забезпечення надійних механізмів взаємодії між цими органами державної влади⁴³⁹. З деякими доповненнями, така позиція знаходить певне втілення і в поглядах фахівців щодо забезпечення прав дитини в сфері ювенальної юстиції (як в Україні, так і в деяких інших пострадянських країнах).

По-перше, на думку К. І. Смеловцева, Л. М. Амджадіна та О. С. Гончарука, І. І. Маркова відтворення ефективної моделі функціонування ювенальної юстиції потребує *перетворення чинних та створення нових елементів*, таких як: ювенальні суди; судові вихователі або соціальні працівники при ювенальних судах (помічники суддів з функціями соціального працівника); незалежні спеціалізовані установи зі збору інформації неюридичного характеру (соціальні та психологічні характеристики неповнолітнього та його найближчого соціального середовища); піклувальні ради при спеціальних установах для неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації^{440,441,442}.

ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» спеціалізацію судді передбачає щодо усіх питань за участю або стосовно інтересів дітей (ст. 6). Але з цією вимогою корелюються лише положення щодо кримінального провадження стосовно неповнолітніх – ст. 18 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» та ч. 14 ст. 31 КПК України.

⁴³⁹ Див. Пушкіна О. В. 2008. С. 30-31.

⁴⁴⁰ Амджадін Л., Гончарук О. Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх. К.: НАН України, Ін-т соціології, Центр соц. експертиз, 2010. С. 42-43.

⁴⁴¹ Див. Смеловцев К. І. 2005. 36 с.

⁴⁴² Марков І. Стенограма парламентських слухань по ювенальній юстиції, ч. 4 от 16.11.2001 г.

Для інших проваджень, наприклад у КУПАП, такі вимоги не згадуються, що безумовно є правовим казусом. Спеціалізації прокурорів закон на сьогодні не передбачає, але і не виключає такої можливості у майбутньому. За чинною редакцією ЗУ «Про прокуратуру» (ч. 2 ст. 7) у разі потреби рішенням Генерального прокурора можуть утворюватися спеціалізовані прокуратури на правах структурного підрозділу. Також Уряд України звертає увагу, що потрібно вирішувати питання щодо існування шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації з одночасним впровадженням дієвої альтернативи таким закладам. В четвертій главі обґрунтовується доцільність доповнення переліку системи спеціалізованих установ для дітей таким суб'єктом як дитячі центри соціалізації. У наукових колах неодноразово порушувалося питання щодо створення в Україні інституту Уповноваженого з прав дитини (наприклад, О. О. Навроцький⁴⁴³). Такий суб'єкт у системі ювенальної юстиції діє, наприклад, у Швеції. Він керує здійсненням і контролює дотримання всіма структурами Конвенції про права дитини (ст. 2 Закону Швеції про Уповноваженого з прав дитини)⁴⁴⁴. Уряд Швеції зазначає, що контакти Омбудсмана з вразливими категоріями дітей зросли, це означає, що влада частіше стикається з різними ситуаціями, які виправдовують розширення повноважень та обов'язків Уповноваженого з прав дитини⁴⁴⁵. Тож і для України запровадження інституту Уповноваженого з прав дитини буде додатковим кроком для удосконалення забезпечення прав неповнолітніх у сфері ювенальної юстиції.

По-друге, забезпечення ефективності ювенальної юстиції вимагає налагодження взаємодії між суб'єктами всієї системи та координації їх діяльності. На необхідності координації дій усіх державних структур

⁴⁴³ Див. Навроцький О. О. 2018. С. 28-29.

⁴⁴⁴ Lag (1993:335) om Barnombudsman. Ändrad: t.o.m. SFS 2017:1245.

⁴⁴⁵ Sveriges Riksdag. (2017). Socialutskottets betänkande 2017/18:SoU12. Barnombudsmannens anmälningsskyldighet.

та створення механізму взаємодії соціальних служб (органів системи профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх) з судом наголошувала Г. М. Цинченко⁴⁴⁶. Литовські фахівці Е. Недзінскас та А. Янушаускас у 2008 році підсумовували, що діюча система запобігання злочинності серед неповнолітніх в їх країні характеризується фрагментарністю, відсутністю взаємодії та координації (і це, не зважаючи на впевнені зрушення у реформуванні системи ювенальної юстиції у Литві на той час. – *Прим. авт.*). Повноваження щодо координації діяльності всієї системи вказані автори пропонували зосередити в одного суб'єкта – на базі органів поліції⁴⁴⁷. І. І. Марков покращення рівня взаємодії бачає у створенні додаткових органів – корекційних рад, міжвідомчих груп тощо⁴⁴⁸. С. Г. Поволоцька пропонувала створити координаційні центри, які б об'єднували зусилля усіх суб'єктів профілактики, узгоджували їх дії, проводили єдину соціальну політику щодо неповнолітніх на базі служб у справах неповнолітніх⁴⁴⁹. Дійсно, відсутність належної взаємодії та координації спільної діяльності між гілками влади та окремими суб'єктами системи ювенальної юстиції дуже часто стає типовою вадою на певному етапі розбудови такої системи. Актуальною ця проблема є і для України.

В травні 2017 року Постановою Уряду № 357 в Україні було створено МКР. Слід зазначити, що наша держава вже має певний досвід у цій сфері публічного адміністрування. На цей час МКР є тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ, утвореним з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку правосуддя щодо неповнолітніх, прийняття

⁴⁴⁶ Цинченко Г. М. Ювенальные технологии: проблемы внедрения. *Управленческое консультирование*. 2014. № 8. С. 152.

⁴⁴⁷ Nedzinskas E., Janušauskas A. (2008). Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos aktualijos Lietuvoje. *Vadyba*, 2(13). P. 109.

⁴⁴⁸ Див. Марков И. Стенограмма парламентских слушаний ... 2011.

⁴⁴⁹ Див. Поволоцька С. Г. 2005. С. 16.

узгоджених рішень, що відповідають інтересам дитини. Посадовий склад МКР затверджує Уряд України, а Головою ради є перший заступник Міністра юстиції.

Відповідно для виконання покладених на МКР завдань Постанова КМУ від 24.05.2017 р. № 357 наділяє цей орган певними правами (див. п. 5 Положення про МКР). Зокрема це стосується отримання необхідної інформації від органів публічного адміністрування; залучення представників цих органів до участі у своїй роботі, а також незалежних експертів, представників громадськості та засобів масової інформації (за згодою); утворення у разі потреби для виконання покладених на неї завдань постійних або тимчасових робочих групи; проведення інших організаційних заходів (конференцій, семінарів, нарад тощо).

Завдання і статус МКР чітко вказують на те, що цей орган є тимчасовим і лише консультативно-дорадчим. Досягнення наміченого результату припинить його існування. Та й само функціонування МКР обмежено лише процесами реформування законодавства у сфері правосуддя щодо неповнолітніх. Завдання безумовно важливе, але не вирішує усіх нагальних проблем публічного адміністрування у сфері ювенальної юстиції на постійній основі та на всіх рівнях (загальнодержавному, місцевому). Результатом діяльності МКР є створення належних засад здійснення правосуддя щодо дітей, проте реальність вимагає запровадження такої системи міжгалузевих адміністративних органів, які б були покликані забезпечувати постійне розв'язання поточних проблем взаємодії судів, поліції, соціальних органів, громадськості.

У США зараз існує ціла низка публічних органів управління, консультування, наукового супроводу та практичної реалізації функцій ювенальної юстиції. Законом про ювенальну юстицію та запобігання правопорушенням 1974 року для підтримки місцевих і державних зусиль що-

до попередження правопорушень і вдосконалення системи ювенальної юстиції було створено Офіс ювенальної юстиції та попередження правопорушень. Діяльність цього федерального органу виконавчої влади, який діє у складі Мін'юста США, спрямована на превенцію правопорушень серед неповнолітніх, поліпшення системи ювенального правосуддя і захист дітей. Через свої підрозділи Офіс спонсорує дослідні, програмні та навчальні ініціативи; розробляє пріоритети і завдання політики, спрямованої на рішення федеральних питань ювенальної юстиції; поширює інформацію про проблеми ювенальної юстиції; і виділяє кошти штатам для підтримки реалізації превентивних та реабілітаційних програм на місцях. До структури Офісу входить: адміністратор, заступник адміністратора, відділ втручання, відділ спеціальних жертв та насильницьких злочинів, відділ державних відносин та допомоги, відділ зв'язків та координації, бюджетний відділ. Крім Офісу на державному рівні діє Координаційна рада з питань правосуддя у справах неповнолітніх та запобігання правопорушень – незалежний орган виконавчої влади федерального уряду, який координує всі федеральні програми та заходи, пов'язані з запобіганням правопорушень серед неповнолітніх, дитячої бездоглядності та безпритульності, розшуку зниклих дітей. Наступним органом у цьому ланцюгу є Федеральний консультативний комітет з питань ювенальної юстиції, до якого входять представники штатів, різних консультативних груп, які здійснюють підтримку Офісу ювенальної юстиції та попередження правопорушень, консультують Президента і Конгрес США⁴⁵⁰. На рівні штатів частиною системи органів виконавчої влади є ювенальні відділи, на які покладаються управлінські функції у сфері надання послуг, розроблення програм та іншої діяльності, що сприяє позитивному розвитку неповнолітніх, а також наданню організаційно-

⁴⁵⁰ Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. (n.d.). About Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP). URL: <https://ojjdp.ojp.gov/about>.

методичної допомоги іншим суб'єктам ювенальної превенції. Вони здійснюють контроль і оцінку роботи «Бюро з надання послуг молоді», що функціонують на рівні графств та муніципалітетів⁴⁵¹.

У Північній Ірландії у 2003 році замість Колегії з питань ювенальної юстиції у складі Департаменту юстиції було утворено Агенцію ювенальної юстиції – виконавчий орган, який покликаний проводити роботу з дітьми (віком від 10 до 17 років), що потрапили у конфлікт з законом чи належать до групи ризику. Агенція виконує як організаційні функції (планування та підзвітність, визначення фінансових та організаційно-штатних потреб, механізми управління персоналом та відносини з іншими урядовими, муніципальними та громадськими інституціями), так і практичні (надання послуг дітям та молоді на підставі оцінки ризиків, потреб та можливостей, притягнення (в межах наявної компетенції) неповнолітніх правопорушників до юридичної відповідальності, проведення досліджень та узагальнення позитивних практик у сфері ювенальної юстиції). Агенція у взаємодії з соціальними службами громади, судами та правоохоронними органами надає цілий спектр послуг, щоб допомогти дітям виправити їхню поведінку, не допустити правопорушень з їх боку, сприяти інтеграції в громаду та проводити реабілітацію тих дітей, які стали жертвами злочинів⁴⁵². Безпосередня практична робота з дітьми та громадою на місцях втілюється через ювенальні територіальні команди (у Північній Ірландії існує п'ять таких команд за територіальним поділом)⁴⁵³. Ювенальні команди Північної Ірландії, так само, як і в Англії та Уельсі є частиною органу місцевого самоврядування та відокремлені від поліції та судів. Вони працюють з: поліцією, персона-

⁴⁵¹ Шостко О. Ю. Суб'єкти діяльності по попередженню злочинності неповнолітніх у США: система і функції. *Проблеми законності*. Харків, 1998. Вип. 34. С. 196.

⁴⁵² Department of Justice. (n.d.). About the Youth Justice Agency. URL: <https://www.justice-ni.gov.uk/articles/about-youth-justice-agency>.

⁴⁵³ Department of Justice. (n.d.). Services delivered within a community setting. URL: <https://www.justice-ni.gov.uk/topics/youth-justice/services-delivered-within-community-setting>.

лом органів пробації, охорони здоров'я, службами у справах дітей, закладами та органами освіти, благодійними та громадськими організаціями. Ювенальна команда залучається, якщо підліток: через свою протиправну поведінку має проблеми з поліцією або виявляється заарештованим; звинувачується у кримінальному правопорушенні; засуджений за злочин і йому призначене покарання⁴⁵⁴. Діяльність ювенальних команд заснована на підході так званого громадського обслуговування (послуг), що передбачає ефективну взаємодію (партнерство) з іншими суб'єктами системи ювенальної юстиції на муніципальному рівні.

Доцільно переглянути і досвід найближчих до України країн (Білорусі, Казахстану, Росії). В даних державах відповідну нішу у системі ювенальної юстиції до тепер (з часів колишнього СРСР) займають комісії у справах неповнолітніх. Так за Законом Республіки Білорусь «Про засади системи профілактики бездоглядності і правопорушень неповнолітніх» такі комісії в межах своєї компетенції: здійснюють заходи, передбачені законодавством, щодо координації діяльності органів, установ та інших організацій, що здійснюють профілактику бездоглядності та правопорушень неповнолітніх; беруть участь в розробці нормативних правових актів з питань захисту прав і законних інтересів неповнолітніх; узагальнюють і поширюють позитивний досвід роботи органів, установ та інших організацій, що здійснюють профілактику бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, надають їм організаційно-методичну допомогу; звертаються до суду щодо поміщення неповнолітніх в спеціальні навчально-виховні установи, спеціальні лікувально-виховні установи, а також з інших питань, передбачених законодавством; вносять подання до державних органів та неурядових організацій з метою усунення порушення прав і законних інтересів неповнолітніх; направляють повідом-

⁴⁵⁴ GOV.UK. (n.d.). Youth offending teams. URL: <https://www.gov.uk/youth-offending-team>.

лення до органів прокуратури у випадках порушення прав і законних інтересів неповнолітніх; застосовують заходи впливу щодо неповнолітніх, їх батьків, опікунів або піклувальників, інших осіб у випадках і порядку, передбачених законодавством і т.ін. (ст. 12)⁴⁵⁵. Комісія у справах неповнолітніх при Раді Міністрів Республіки Білорусь утворюється Урядом Республіки. Організаційно-технічне забезпечення діяльності Комісії покладається на МВС. Обласні, районні, міські комісії у справах неповнолітніх створюються відповідними обласними, районними, міськими виконавчими комітетами (п.п. 3, 4)⁴⁵⁶. Серед недоліків такої форми координаційного органу у сфері ювенальної юстиції вчені називають: відсутність штатного персоналу, який би здійснював професійну діяльність на постійній основі (О. А. Писаревська)⁴⁵⁷; очолюють ці комісії найчастіше посадові особи, які не мають спеціальної професійної підготовки для роботи з неповнолітніми, а через зайнятість за основною посадою не завжди здатні здійснювати ефективне керівництво роботою комісій (О. Ю. Таїбова)⁴⁵⁸. Крім того, на ефективності виконання покладених на ці утворення функцій негативно може позначатися відсутність необхідних юридичних знань членів комісій при здійсненні юрисдикційних повноважень, доволі низька періодичність їх засідань (основна форма діяльності таких органів).

Поряд з наявними вадами, у функціонуванні колегіальних органів на рівні громади можна виділити і позитивні моменти. Ідея використання утворень з представників декількох основних суб'єктів системи ювена-

⁴⁵⁵ Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: Закон Республики Беларусь от 31.05.2003 г. № 200-З.

⁴⁵⁶ Об утверждении Положения о порядке образования и деятельности комиссий по делам несовершеннолетних: Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 10.12.2003 г. № 1599.

⁴⁵⁷ Писаревская Е. А. К вопросу об эффективности деятельности комиссий по делам несовершеннолетних и защите их прав. *Вестник Томского государственного университета. Право.* 2015. № 1 (15). С. 98.

⁴⁵⁸ Таїбова О. Ю. Правовой статус комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав: проблемы и перспективы развития. *Lex Russica.* 2015. № 1. Т. ХСVIII. С. 59–66.

льної юстиції та міжвідомчого співробітництва з поліцією при роботі з неповнолітніми не нова. Такі групи, як зазначають Д. О'Махоні та Р. Дізілі, успішно функціонують у багатьох частинах Англії та Уельсу з 1980-х років. Подібні схеми взаємодії містять низку явних переваг не лише з точки зору спільної відповідальності та контрольованості процесу (в ухваленні рішення, задіяні усі представники відомств, що входять до команди), але й з позиції їх здатності залучати більшу кількість ключових установ до безпосереднього та оперативного втручання у ситуації, що призвели чи здатні призвести до ювенальних правопорушень чи порушень прав дітей. Така форма взаємодії допомагає підвищити ефективність ранньої профілактики девіантної поведінки з боку дітей, аніж просто реагувати заходами правосуддя у відповідь на ювенальні правопорушення⁴⁵⁹.

За нашим переконанням в системі ювенальної юстиції має бути створена структура окремих спеціалізованих органів публічного адміністрування, яка б забезпечувала низку організаційних (управлінських), координуючих та практичних функцій у зазначеній сфері на постійній основі.

На рівні центральних органів виконавчої влади слід залишити Міжвідомчу координаційну раду, але, змінивши її правовий статус та чинну назву («з питань правосуддя щодо неповнолітніх») на більш універсальну – «з питань ювенальної юстиції» (раніше ми обґрунтовували, що термін «ювенальна юстиція» включає і правосуддя щодо неповнолітніх, і ювенальну превенцію з реабілітацією).

Міжвідомча координаційна рада з питань ювенальної юстиції (далі – МКРЮЮ) в подальшому розглядається нами як постійний колегіальний консультативно-дорадчий та координаційний орган при КМУ з пи-

⁴⁵⁹ Див. O'Mahony D. & Deazley R. (2000). P. 40.

тань забезпечення прав дитини у сферах соціального благополуччя, освіти, охорони здоров'я, безпеки та правосуддя, превенції ювенальних правопорушень та реабілітації тих осіб, що потрапили у конфлікт із законом. Посадовий склад МКРЮЮ затверджує КМУ. Як і передбачено чинним Положенням про МКР (затвердженим постановою КМУ від 24.05.2017 р. № 357) Головою ради має залишатися перший заступник Міністра юстиції. Але заступником МКРЮЮ має бути Директор створеного в перспективі Координаційного центру ювенальної юстиції та превенції при Мін'юсті України. Рада формується з представників державних, правоохоронних і судових органів, органів місцевого самоврядування, громадських та міжнародних організацій, що здійснюють діяльність в галузі ювенальної юстиції, з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань ювенальної превенції, розвитку правосуддя щодо неповнолітніх, їх реабілітації, прийняття узгоджених рішень, що відповідають інтересам дитини.

З метою формування та забезпечення узгодженого функціонування в Україні ефективної системи ювенальної юстиції ми також пропонуємо створити *Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції* – державну установу, що належить до сфери управління Мін'юсту.

Основними завданнями Координаційного центру має стати:

- 1) організаційне, експертно-аналітичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення здійснення повноважень МКРЮЮ;
- 2) проведення аналізу практики правозастосування з питань забезпечення прав дітей у сфері ювенальної юстиції;
- 3) внесення на розгляд Міністра юстиції та МКРЮЮ пропозицій щодо формування та реалізації державної політики у зазначеній сфері;

4) проведення експертизи законопроектів і нормативно-правових актів, що підлягають реєстрації в Мін'юсті та надання висновків щодо їх відповідності міжнародним стандартам поведінки з дитиною та забезпечення її найкращих інтересів;

5) забезпечення та контроль виконання рішень КМУ у сфері ювенальної юстиції;

6) методологічне, організаційне та нормативно-правове забезпечення діяльності системи спеціалізованих територіальних органів ювенальної юстиції – мультидисциплінарних ювенальних команд;

7) координація діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських утворень та міжнародних організацій у сфері ювенальної юстиції та ювенальної превенції;

8) забезпечення функціонування та розвитку комплексної інформаційно-аналітичної системи забезпечення прав дитини у сфері ювенальної юстиції;

9) участь у розробці та аналізі єдиних стандартів навчання «ювенальних» спеціалістів;

10) замовлення, фінансування та аналіз наукових досліджень з питань забезпечення прав дитини у сфері ювенальної юстиції;

11) замовлення, фінансування та моніторинг ефективності превентивних та корекційно-реабілітаційних програм роботи з дітьми, батьками, громадою;

12) організація підготовки, підвищення кваліфікації та атестування персоналу територіальних мультидисциплінарних ювенальних команд;

13) організація та проведення конференцій, семінарів, тренінгів з представниками інших суб'єктів системи ювенальної юстиції організація підвищення кваліфікації адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

На місцях, на рівні міст та районів в структурі органів місцевого самоврядування мають бути створені *територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції* (далі – ТКРЮЮ) та *мультидисциплінарні ювенальні команди*. ТКРЮЮ є колегіальним органом, який утворюється на постійній основі при виконавчому органі місцевого самоврядування для координації заходів та об'єднання зусиль місцевих судів, прокуратури, органів поліції, ювенальної пробації, освіти, охорони здоров'я, центрів надання вторинної правової допомоги, соціальних служб та служб у справах дітей, громадськості з питань забезпечення прав дітей у сфері ювенальної юстиції. Крім участі у розробці місцевих програм розвитку пріоритетних напрямів ювенальної юстиції і планів щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх, захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, ці ради мають також приймати рішення про призначення мінімального превентивного догляду за дитиною з проблемами поведінки, пропонувати комплексну допомогу батькам чи іншим представникам дитини (крім установ по догляду за дитиною), коли остання підлягає мінімальному або середньому превентивному догляду, виходити з клопотанням про розгляд у суді доцільності призначення помірною (середнього) превентивного догляд за дитиною. Зазначені у цьому абзаці превентивні заходи є лише проектом, який більш детально було розглянуто у четвертому розділі нашого дослідження. У своїй діяльності ТКРЮЮ повинні активно здійснювати заходи щодо залучення уваги громадськості, у тому числі засобів масової інформації, до здійснення заходів, спрямованих на посилення профілактики правопорушень серед неповнолітніх, усунення умов ювенальної деморалізації та криміналізації, забезпечення захисту неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом; створення системи громадського інформування з проблем ювенальної юстиції. ТКРЮЮ здійснюватиме

свою діяльність у формі планових та позапланових засідань, заслуховувань звітів, направлення інформацій, приписів, отримання відомостей від посадових осіб державних, комунальних та неурядових органів, установ, організацій, призначення комісійних обстежень умов проживання дітей, надання окремих доручень тощо.

У свою чергу, робочими органами ТКРЮЮ мають стати мультидисциплінарні ювенальні команди, які для виконання покладених на них завдань комплектуватимуться постійним службовим персоналом (для здійснення організаційних, управлінських, функцій, технічного та документального забезпечення, звітування), а також залученими фахівцями у галузі психології, педагогіці тощо. Вважаємо, що на фахівців цих команд слід покласти і соціальне супроводження всіх тих питань, пов'язаних з особою дитини, які виникають під час здійснення судочинства.

В межах напрямку «громадська підтримка» слід розвивати нові організаційно-правові форми залучення громадськості до соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками, а відповідно, розглянути доцільність створення *громадсько-профілактичних центрів* – некомерційних організацій на базі місцевих громад, які у взаємодії з органами місцевого самоврядування сприятимуть залученню позабюджетних фінансових та матеріальних ресурсів юридичних та фізичних осіб (безоплатної добровільної допомоги) тощо. Такі центри у взаємодії з мультидисциплінарними ювенальними командами мають розвивати реалізацію превентивних (профілактичних) та мультимодальних реабілітаційних програм для дітей-правопорушників, створювати умови для неофіційних зустрічей сторін конфлікту за участю дитини чи дітей з метою пошуку шляхів позасудового примирення тощо.

Таким чином, *перспективну систему суб'єктів ювенальної юстиції* можна представити у такому вигляді:

1) суди (суддя, що уповноважений здійснювати провадження щодо неповнолітніх – з усіх питань за участю або стосовно захисту інтересів дітей у суді);

2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;

3) *Уповноважений Верховної Ради України з прав дитини*;

4) Уповноважений Президента України з прав дитини;

5) Кабінет Міністрів України;

6) Міжвідомча координаційна рада з питань ювенальної юстиції;

7) прокуратура України (*ювенальна прокуратура*);

8) адвокатура;

9) Міністерство юстиції України;

– *Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції*;

– Координаційний центр з надання правової допомоги;

– центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;

10) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації;

– органи пробації (сектори ювенальної пробації);

– спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України;

– виховні колонії;

11) Міністерство внутрішніх справ України;

12) Національна поліція України;

– приймальники-розподільники для дітей;

13) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань сім'ї та захисту дітей;

– служби у справах дітей;

- органи опіки та піклування;
- притулки для дітей служб у справах дітей;
- центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
- соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка);
- центри соціальних служб;

14) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки;

- заклади освіти;
- *дитячі центри соціалізації*;
- загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації;

15) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

- центри медико-соціальної реабілітації;
- заклади з надання психіатричної допомоги;
- заклади охорони здоров'я;

16) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв, фізичної культури і спорту, національно-патріотичного виховання, інформаційної безпеки і т.ін.;

17) *Державна служба статистики України*;

18) органи місцевого самоврядування;

- комісії з питань захисту прав дитини;
- *територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції*;
- *мультидисциплінарні ювенальні команди*;
- *громадсько-профілактичні центри*;

19) громадські, в тому числі волонтерські організації;

20) міжнародні та іноземні громадські організації, фонди та асоціації;

21) засоби масової інформації.

Створення належних *адміністративно-правових засад* функціонування системи суб'єктів ювенальної юстиції в оновленому вигляді передбачає: прийняття в Україні закону «Про ювенальну юстицію», в якому окремим розділом має бути окреслена ця система суб'єктів та визначені їх основні завдання і повноваження у сфері ювенальної юстиції; прийняття закону «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав дитини»; внесення змін до КУпАП щодо спеціалізації суддів, які розглядають справи про адміністративні правопорушення щодо неповнолітніх; внесення змін до ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»; прийняття постанови КМУ про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань ювенальної юстиції та затвердження Положення про такий орган; затвердження КМУ Положення про Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції, та Типових положень про територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції, мультидисциплінарні ювенальні команди, громадсько-профілактичні центри; затвердження Положення про дитячі центри соціалізації⁴⁶⁰.

§ 3.4. Ювенальна статистика та інформаційне забезпечення функціонування ювенальної юстиції

Згідно українського законодавства, залежно від виду юридичної відповідальності, ювенальні правопорушення поділяються на злочини (кримінальні правопорушення) та адміністративні правопорушення. За-

⁴⁶⁰ Веселов М. Ю. Адміністративно-правові засади функціонування системи суб'єктів ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2 (8). С. 191–198.

ходи протидії ювенальним правопорушенням мають плануватися та проводитися на підставі ґрунтового аналізу стану та динаміки ювенальної деліктності. Крім того, інформаційно-аналітичне забезпечення функціонування механізмів ювенальної юстиції набуває особливого значення під час впровадження та апробації нових ювенальних технологій до кримінального та/чи адміністративного правосуддя, прийняття управлінських і законодавчих ініціатив, аналітичних вивчень та підготовки відкритих обговорень, підготовки звітів для міжнародних інституцій, наприклад, Комітету ООН з прав дитини (див. ст. 44 Конвенції ООН про права дитини 1989 року. – *Прим. авт.*) тощо.

За загальним (енциклопедичним) визначенням «*інформаційно-аналітичне забезпечення*» – це цілеспрямований, специфічний і безперервний процес збирання, аналізу, збереження і представлення суб'єктам інформаційної діяльності інформації, що здійснюється спеціально створеними інститутами, органами, службами суспільства і держави⁴⁶¹.

Експерти МКР цілком виправдано зауважують, що для ефективного функціонування системи ювенальної юстиції в Україні не вистачає належного інформаційно-аналітичного забезпечення в цій сфері. Серед проблем, які були виявлені цими фахівцями в ході дослідження, увага звертається на відсутність централізованої системи збору таких даних про дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, відмінність національних та міжнародних стандартів статистичного дослідження, недосконалість системи збору відомостей про особу неповнолітнього правопорушника і незабезпечення відкритості та доступності статистичної звітності. Вказані експерти переконані, що система збору даних, що

⁴⁶¹ Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К.: НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.

діє на цей час не може задовольнити сучасні запити суспільства⁴⁶². При реалізації цього напрямку забезпечення прав дітей важливою є співпраця з міжнародними експертами ЮНІСЕФ з питань імплементації до сфери національної статистики стандартних індикаторів ООН у сфері ювенальної юстиції та бази даних TransMONEE⁴⁶³ (для довідки: дана база ведеться в рамках проекту MONEE Дослідницького центру ЮНІСЕФ «Інноценті»; у базі даних зібрані і зберігаються дані і статистична інформація про соціально-економічні питання, щодо становища дітей, молоді та жінок в країнах Центральної та Східної Європи⁴⁶⁴. – Прим. авт.).

Світова практика має непоодинокі моделі оцінки стану ювенальної деліктності та їх подальшого використання. Показовим прикладом організації та презентації цілеспрямованого статистичного аналізу є щорічна *Статистика Ювенального суду* – серія звітів, що є одними з багатьох таких, які підтримуються *Архівом Національного Ювенального суду* (далі – Архів). Звіт поєднує інформацію про національні оцінки випадків злочинності. Державні та окружні установи, відповідальні за збір та/або розповсюдження інформації про ювенальні злочини, використовують дані Статистики Ювенального суду, що надаються Архівом. Національні оцінки, представлені в такому звіті, розробляються з використанням сумісної інформації від усіх судів, які можуть надати дані до Архіву⁴⁶⁵. Ці дані є інструментом вивчення потенціалу ефективності функціонування різних елементів ювенальної юстиції, ювенальної превенції. Не так дав-

⁴⁶² Систему збору даних щодо неповнолітніх у контакті із законом буде покращено: інформація від 01.11.2019 р. Сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/sistemu-zboru-danih-schodo-nepovnolitnih-u-kontakti-iz-zakonom-bude-pokrascheno>.

⁴⁶³ Кидисюк О., Старосольська С. Які проблеми є в національній системі збору статистики щодо неповнолітніх у контакті із законом? *Юридична Газета online*. жовт. 2019. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yaki-problemi-e-v-nacionalniy-sistemi-zboru-statistiki-shchodo-nepovnolitnih-u-kontakti-iz-zakonom.html>.

⁴⁶⁴ UNICEF's Office of Research-Innocenti. (n. d.). Data on Children in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States: the TransMONEE Database. URL: https://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/index_rus.html#TransMONEE.

⁴⁶⁵ Hockenberry, S., & Puzanchera, C. (2018). *Juvenile Court Statistics 2016*. Pittsburgh, PA: National Center for Juvenile Justice. URL: <https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/njcda/pdf/jcs2016.pdf>.

но, деякі американські фахівці запропонували до уваги Проект даних щодо ювенальної юстиції. Оцінка включає в себе три секції: інфраструктура, використання даних і розповсюдження інформації, а також показники залучення до системи ювенальної юстиції⁴⁶⁶. Офіційні звіти Федерального Бюро Розслідувань про кількість здійснених арештів дітей віком до 12 років, їх відсоток у загальній кількості усіх ювенальних арештів (тобто, арештів осіб віком до 18 років) становлять основу вивчення факторів ризику і перспектив раннього втручання і превенції ювенальних правопорушень⁴⁶⁷. Повнота та диференціація статистичної інформації дає можливість не лише планувати та оцінювати ефективність системи ювенальної юстиції, але і проводити предметні аналітичні спостереження взаємозв'язків ювенальної деліктності з іншими соціальними процесами, що впливають на дітей.

Статистичний аналіз ювенальної деліктності в Україні ще не має такої системності та організації, як у США чи країнах Європейського Союзу (далі – ЄС). Попередні розвідки цього питання дають підстави припустити, що, по-перше, наявні форми та критерії звітності про кримінальні та адміністративні правопорушення не створюють повної картини процесів ювенальної деліктності в Україні; по-друге, відсутні належні адміністративно-правові та організаційні передумови збору, накопичення та обміну первинної інформації для проведення аналітичної роботи в цій сфері; по-третє, та інформаційно-аналітична робота, яка проводиться в Україні зараз має низку проблем правового, організаційного, та соціально-політичного характеру.

«Продуцентами» *статистичної інформації щодо неповнолітніх є:* прокурора України; Національна поліція України; Державна судова ад-

⁴⁶⁶ Deal, T., Schiller, W., Taylor, M., & Boc, J. (2018). Model Data Project 3D Data Capacity Assessment: Infrastructure. Pittsburgh, PA: National Center for Juvenile Justice. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/grants/252012.pdf>.

⁴⁶⁷ Див. Loeber, R., Farrington, D. P., Petechuk, D. (2003). 19.

міністрація України; Адміністрація ДКВСУ; Державна установа «Центр пробації»; Міністерство соціальної політики України. Дослідження національної системи збору адміністративних даних стосовно дітей, які вступили в конфлікт із законом, та потерпілих засвідчило необхідність її реформування та адаптації до міжнародних вимог⁴⁶⁸.

Експерти МКР (О. В. Кидисюк, С. П. Старосольська) вважають, що на сьогодні, найбільш інформативні щодо рівня та структури вчинених неповнолітніми кримінальних правопорушень в державі є показники злочинності⁴⁶⁹. Аналіз статистичних даних прокурори України свідчить, що за п'ять років (з 2014 до 2018 року) кількість зареєстрованих кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми або за їх участю сягнула понад 29 тис. випадків. Кількість злочинів, вчинених неповнолітніми особами або за їх участю серед усіх облікованих в Україні у 2018 році кримінальних правопорушень становить близько 1%. Але, якщо переглянути цю саму кількість ювенальних злочинів у відношенні на 100 тис. населення відповідного віку (від 14 до 18 років), то можна побачити, що цей показник (4 тис.) вже сягатиме 35% від загальної кількості зареєстрованих в країні злочинів на 100 тис. населення, яка становить 11,4 тис.. В такій інтерпретації стан ювенальної злочинності має викликати небезпідставну стурбованість⁴⁷⁰.

На відміну від злочинів кількість та характер скоєних неповнолітніми особами адміністративних правопорушень визначити набагато складніше, але знання про ці процеси не менш важливі для прийняття управлінських рішень у сфері ювенальної юстиції. Серед даних про адміністративні правопорушення та прийняті за їх розглядом рішення у щорічних статистичних бюлетенях Державна служба статистики Украї-

⁴⁶⁸ Див. Кидисюк О., Старосольська С. 2019.

⁴⁶⁹ Див. Кидисюк О., Старосольська С. 2019.

⁴⁷⁰ Веселов М. Ю., Мураховська Г. А. Сучасні проблеми статистичного аналізу ювенальних правопорушень в Україні. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2019. № 1. С. 20.

ни (далі – ДССУ) дає відокремлені показники лише кількості рішень суду про застосування до неповнолітніх заходів впливу, передбачених ст. 24-1 КУпАП (зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого; попередження; догана тощо). Втім, такі статистичні показники не надають повної картини ювенальної адміністративної деліктності. Необхідно підкреслити, що по-перше, до адміністративної відповідальності можуть бути притягнуті лише особи, які досягли 16 років (отже облік вчинків, що кваліфікуються як адміністративні правопорушення, але скоєні особами, які не досягли віку адміністративної відповідальності взагалі залишаються поза статистикою). По-друге, за деякі адміністративні проступки закон передбачає можливість застосування до неповнолітніх правопорушників і конкретних адміністративних стягнень, а відповідно ці показники увійшли до загальної статистики притягнутих до адміністративної відповідальності осіб і виділити їх з наявних статистичних даних не уявляється можливим. Крім того, статистичні бюлетені, які готуються ДССУ публічно оприлюднюються із значним (фактично річним) запізненням, що зменшує актуальність їх значення для оперативного реагування.

За 2014–2017 роки заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП було застосовано до 66,2 тис. неповнолітніх осіб⁴⁷¹. Навіть приведених даних достатньо для того, щоб побачити більшу ніж двократну різницю у кількості зафіксованих адміністративних проступків та злочинів, вчинених неповнолітніми. До того ж слід додати, що для ювенальних адміністративних проступків властива значно більша (порівняно зі злочинами) латентність.

⁴⁷¹ Судова влада України. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/2017_analytical_report.

За даними ДССУ «Адміністративні правопорушення у 2016 році»⁴⁷² найбільший відсоток серед зафіксованих ювенальних проступків становлять адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку – 50%, а також адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління – 38,9%. Серед них такі склади проступків як «куріння тютюнових виробів у заборонених місцях» (ст. 175-1 КУпАП) – 27,1%, «розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п’яному вигляді» (ст. 178 КУпАП) – 16%, «проживання без паспорта громадянина України або без реєстрації місця проживання» (ст. 197 КУпАП) – 35,68% є лідерами серед усіх інших правопорушень. Крім того, неповнолітні скоюють значну кількість таких правопорушень як «дрібне хуліганство» (ст. 173 КУпАП) – 3,93%, «вчинення домашнього насильства» (ст. 173-2 КУпАП) – 1,5%. Серед інших видів ювенальних адміністративних правопорушень звертають увагу «керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування» (ст. 126 КУпАП) – 3,51%, «керування транспортними засобами у стані сп’яніння» (ст. 130 КУпАП) – 2%; «дрібне викрадення чужого майна» (ст. 51 КУпАП) – 1,11%; «незаконне перетинання або спроба незаконного перетинання державного кордону України» – 0,84% (ст. 204-1 КУпАП), «порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу чи іншого майна» (ст. 124 КУпАП) – 0,84% тощо⁴⁷³.

Проведений за власною вибіркою та підрахунками аналіз, на підставі обліку оформлених патрульною поліцією адміністративних правопорушень за 10 місяців 2019 року, продемонстрував, що найбільший відсоток

⁴⁷² Адміністративні правопорушення у 2016 році: Статистичний бюлетень. К.: Держ. служба статистики України, 2017. 205 с.

⁴⁷³ Veselov M., Chabanenko D. Delictological characteristic of personality of juvenile offender. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 2-2 (36). P. 38.

таких проступків з боку неповнолітніх припадає на адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку – 80%, з яких 43% – це керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки... (ч.ч. 1-2 ст. 126 КУ-пАП), а адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку посідають друге місце – 16,6%⁴⁷⁴.

Недостатня увага органів державної влади та громадськості детермінантам адміністративних правопорушень, вчинених дітьми, у подальшому дуже часто призводить до вчинення подібних за характером, але більш суспільно небезпечних ювенальних злочинів. І навпаки, своєчасне виявлення та превенція суб'єктивних і об'єктивних причин ювенальної адміністративної деліктності, виховання і ресоціалізація правопорушників дозволяє запобігти стійкій деморалізації та криміналізації цих дітей.

Нажаль, ані ДССУ, ані судова влада в Україні не виокремлює обліки ювенальних адміністративних правопорушень за різноманітними показниками, які б давали уявлення про низку характерних ознак цього негативного явища, як-то: вікова періодизація дітей-правопорушників, стать, соціальний стан, час скоєння, повторність тощо. Диференціація облікових критеріїв та поглиблений статистичний аналіз ювенальної деліктності у будь-яких її проявах дозволяє більш об'єктивно вивчати це асоціальне явище, обґрунтовувати на підставі аналітичних оглядів запровадження правових, соціальних, економічних та організаційних заходів на державному та регіональних рівнях, робити висновки їх ефективності.

Водночас єдиної та окремої бази даних, яка б включала інформацію про ювенальні правопорушення в Україні на сьогодні не існує. Наявна практика формування статистичної інформації органами ДССУ та ве-

⁴⁷⁴ Веселов М. Захист прав неповнолітніх під час притягнення до адміністративної відповідальності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2020. № 1 (108). С. 75-76.

дення інформаційно-аналітичних та облікових баз даних правоохоронними органами України включає первинну інформацію про ювенальні правопорушення до різних облікових систем чи щорічних статистичних бюлетенів.

Первинна інформація про кримінальні правопорушення (провадження) та облік прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження вноситься та накопичується в Єдиному реєстрі досудових розслідувань. На підставі цих даних Офіс Генерального прокурора формує статистичну інформацію у вигляді щомісячних та щорічних звітів. У звітах про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування можна отримати інформацію про кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, чи за їх участю, за якими провадження направлені до суду. Крім загальної кількості подій за участю неповнолітніх, за цією позицією можна отримати більш диференційовану інформацію про характер цих злочинів, об'єкт посягання тощо. Втім направлення кримінального провадження щодо неповнолітньої особи до суду констатує лише наявність факту обвинувачення, але ще не означає ухвалення обвинувального вироку, тобто визнання особи злочинцем. До цих статистичних відомостей обов'язково потрапляє той відсоток справ, за якими кримінальні провадження будуть закриті на підставі положень ст. 284 КПК України або ухвалені виправдувальні вироки. Дані ж про кримінальні правопорушення, у яких провадження було закрито надається у звітних даних лише щодо загальної кількості кримінальних проваджень. Отже, наведені вище статистичні дані не можуть бути абсолютними показниками.

У єдиних звітах про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення можна отримати більш детальну інформацію про характеристику вияв-

лених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Зокрема, серед позицій цієї звітності є поділ осіб за віком на час вчинення кримінального правопорушення (до 14 років, 14-15 років, 16-17 років); відомості про зайнятість осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (учні та студенти навчальних закладів); відомості про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в групі, в стані сп'яніння, та повторно, утому числі: за участю неповнолітніх (змішаної групи), тільки неповнолітніми тощо. Попри все, наявна інформація містить лише абсолютні показники якісної характеристики ювенальної злочинності, та самостійно не створює уявлення про динаміку кримінологічних процесів у поєднанні їх з демографічними змінами (в частині неповнолітньої частини населення країни чи регіону). Це ускладнює об'єктивне оцінювання ефективності превентивних заходів, що здійснюються органами державної влади та громадськими формуваннями у сфері боротьби з ювенальною злочинністю та прогнозування подальшої динаміки цього асоціального явища.

Згідно з положеннями ст. 221 КУпАП усі справи про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми особами в Україні розглядаються виключно судами. Враховуючи це, логічним було б вважати, що статистичний аналіз ювенальних адміністративних правопорушень більш зручно здійснювати саме судовій системі. Втім, ознайомлення з Оглядом даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році переконує нас в тому, що цьому питанню не приділяється уваги з боку судів. Єдина інформація, яка має відношення до ювенальної деліктності в цьому аналітичному огляді – це зазначення кількості неповнолітніх осіб, до яких було застосовано заходів впливу, передбачених ст. 24-1 КУпАП порівняно з минулим роком⁴⁷⁵.

⁴⁷⁵ Див. Судова влада України. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році.

Серед даних про чисельність осіб, які знаходяться на обліку в органах кримінально-виконавчої інспекції є графа про неповнолітніх осіб. Так, станом на 01.03.2020 р. серед засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі та осіб, до яких застосовано адміністративне стягнення неповнолітні становлять 1,3% (858 осіб)⁴⁷⁶. Статистичні дані про підготовку органами пробації досудових доповідей надають інформацію про: кількість отриманих ухвал суду щодо складення досудової доповіді стосовно неповнолітніх обвинувачених; кількість підготовлених досудових доповідей та направлених до суду; кількість вироків суду, що надійшло на виконання щодо осіб, стосовно яких складалась досудова доповідь, з них: судом враховано чи не враховано висновок про можливість виправлення обвинуваченого без ізоляції від суспільства тощо⁴⁷⁷. Водночас, статистичні дані про заходи здійснені уповноваженими органами з питань пробації в процесі підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення не виділяють до окремої категорії неповнолітніх засуджених (розподіл ведеться лише на осіб віком до 35 років та старше).

Статистичні спостереження щодо демографічних явищ і процесів в Україні, розподіл населення за статтю, віком та іншими критеріями проводить ДССУ⁴⁷⁸. За її даними спостерігається стала тенденція зменшення чисельності населення України, зокрема і осіб віком до 18 років. Проте наявні статистичні звіти про правопорушення не враховують цієї особливості.

⁴⁷⁶ Пробація України. Статистичні дані про чисельність осіб які знаходяться на обліку УОПП у розрізі областей. Довідка про чисельність осіб, які знаходяться на обліку в органах кримінально-виконавчої інспекції станом на 1 березня 2020 року. URL: http://www.probatation.gov.ua/?page_id=197#1583919685534-02259e62-933b.

⁴⁷⁷ Пробація України. Статистичні дані підготовки досудових доповідей у розрізі областей. Інформація щодо отримання ухвал суду та підготовки досудових доповідей стосовно неповнолітніх обвинувачених уповноваженими органами з питань пробації станом на 01.03.2020. URL: http://www.probatation.gov.ua/?page_id=197#1583919685534-02259e62-933b.

⁴⁷⁸ Про затвердження Положення про Державну службу статистики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2014 р. № 481. Дата оновлення: 24.12.2019.

Ще одним аспектом, який сьогодні впливає на об'єктивність статистики в Україні та статистичного аналізу ювенальної деліктності зокрема є той факт, що інформація в офіційних оглядах та звітах наводиться без урахування тимчасово анексованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини територій Донецької та Луганської областей – зони проведення операції об'єднаних сил (антитерористичної операції).

Слід констатувати, що статистична діяльність в правоохоронній сфері України сьогодні виходить на принципово новий організаційно-правовий рівень. Цьому сприяє активне впровадження до інформаційної системи органів державної статистики та правоохоронних органів технічних, програмних, комунікаційних та інших засобів, які забезпечують процес збирання, накопичення, опрацювання, поширення, збереження, захисту та використання статистичної інформації про різні соціально-правові процеси у суспільстві. В Україні в масштабах держави сьогодні впроваджені та функціонують автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень «Єдиний державний реєстр судових рішень»; автоматизована система (електронна база даних) «Єдиний реєстр досудових розслідувань»; автоматизований облік адміністративних правопорушень, який функціонує в інтегрованій інформаційно-пошуковій системі Національної поліції України тощо. Це безумовно покращує та спрощує облік первинних даних про правопорушення та їх аналітичне опрацювання⁴⁷⁹.

Разом з тим, *статистичний аналіз процесів ювенальної деліктності в Україні на сьогодні не позбавлений низки організаційно-правових проблем.*

⁴⁷⁹ Веселов М. Ю. Статистичний аналіз ювенальної деліктності: поняття, значення та проблеми здійснення. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри*: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., (м. Одеса, 24 травн. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 33–35.

Проблема 1. В країні не існує єдиної автоматизованої інформаційної платформи (системи), яка б забезпечувала цілеспрямоване збирання, зберігання, узагальнення та аналітичне опрацювання статистичної інформації у сфері ювенальної юстиції. Наявна первинна та статистична інформація, яка стосується ювенальних правопорушень розпорошена у низці державних звітів, що готуються різними органами державної влади.

Проблема 2. Досі не склалося сталих методик взаємного статистичного аналізу ювенальних кримінальних правопорушень та адміністративних проступків, враховуючи їх обумовленість та схожі соціальні детермінанти. В більшості випадків ці два соціальні явища, які мають єдину чи схожу природу розглядаються відокремлено в межах кримінологічних та адміністративно-правових досліджень.

Проблема 3. Релевантність офіційної статистичної інформації про адміністративні правопорушення є надто низькою, щоб здійснювати якісний статистичний аналіз ювенальних адміністративних проступків. На відміну від статистичних звітів про злочини інформація про адміністративні правопорушення, яка міститься у базах даних судової статистики чи Державної служби статистики України не передбачає поглибленої диференціації статистичних показників залежно від вікової категорії особи-правопорушника.

Проблема 4. Відсутність серед статистичних даних у сфері правоохоронної діяльності (кількість злочинів та адміністративних правопорушень) відносних показників у поєднанні з демографічними процесами в країні впливає на об'єктивність сприйняття та прогнозування стану деліктності суспільства.

Проблема 5. На сьогодні повнота збору та обліку статистичної інформації в масштабах держави в Україні ускладнюється негативними соці-

ально-політичними процесами на сході країни (збройний конфлікт) та анексію Криму і м. Севастополя.

Актуальність проблематики ювенальної деліктності як для України, так і для інших країн світу вимагає життя дієвих наукових, правових та практичних заходів реагування з боку держави та суспільства. Запровадження будь-яких програмних заходів для впливу на соціальні процеси потребує об'єктивної аналітичної інформації. Це наводить на думку, що статистичну інформацію про ювенальні делікти (кримінальні та адміністративні правопорушення) має бути виокремлено до самостійних форм (таблиць) звітності у відповідних державних статистичних обліках. Вважаємо, що подальшого обговорення потребує статистична методологія правильного та раціонального збору та обробки первинної інформації щодо вивчення соціально-правових процесів ювенальної деліктності⁴⁸⁰.

Фахівці МКР цілком слушно зазначають, що адміністративні дані, що узагальнюються Національною поліцією України та органами виконання покарань, є відомчою статистикою. Тому наступним кроком після розширення переліку відомостей для цих органів є погодження звітної документації та їх методології з ДССУ. В умовах зростання попиту на аналітичні продукти щодо дітей правопорушників та потерпілих, система взаємопов'язаних адміністративних даних, яка виробляється прокуратурою, поліцією, Державною судовою адміністрацією України та ДКВСУ має узгоджуватися між собою. Такий підхід забезпечить відстеження руху кількісних показників на різних стадіях, зокрема від моменту встановлення особи неповнолітнього, яка вчинила кримінальне правопорушення, до її засудження, відбування покарання та подальшої реабілітації. Доцільно забезпечити окреме узагальнення даних про

⁴⁸⁰ Див. Веселов М. Ю., Мураховська Г. А. 2019. С. 23.

неповнолітніх, притягнутих судом до адміністративної відповідальності, а також дітей – клієнтів центрів з надання правової допомоги⁴⁸¹.

Але *інформаційно-аналітичне забезпечення функціонування системи ювенальної юстиції* включає не лише збирання та обробку статистичних звітностей про рівень ювенальної деліктності чи віктимізації, а й накопичення та використання уповноваженими державними органами (посадовими особами) інформації (баз даних) про дітей, їх найближче соціальне оточення на всіх рівнях реалізації владних повноважень. Аналіз певних узагальнених закономірностей сприяє виявленню основних причин і загроз деморалізації та криміналізації дітей, що набуває значення на рівні прийняття управлінських рішень органами публічного адміністрування. Використання розгорнутої інформації про конкретну дитину, умови її утримання та виховання є необхідним елементом під час здійснення ювенального правосуддя, проведення превентивної та реабілітаційної роботи з неповнолітньою особою.

Зараз національне законодавство (ст. 13 ЗУ «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст. 4 ЗУ «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей») покладає обов'язок на службу у справах дітей створити і вести банк даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, інших категорій дітей, які опинились у складних життєвих обставинах. В нашій державі зараз функціонує *Єдина інформаційно-аналітична система «Діти»* – єдина організаційно-технічна, інформаційно-аналітична система, призначена для накопичення, зберігання, обліку, пошуку та використання даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, кандидатів в усиновлювачі,

⁴⁸¹ Див. Кидисюк О., Старосольська С. 2019.

опікуни, піклувальники, прийомні батьки, батьки-вихователі та усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів⁴⁸². У разі необхідності, за ст. 27 ЗУ «Про Національну поліцію» поліція може отримати безпосередній оперативний доступ до інформації та інформаційних ресурсів інших органів державної влади за обов'язковим дотриманням ЗУ «Про захист персональних даних». Але, як слушно зауважує В. Р. Котковський, для формування сучасної інформаційно-аналітичної та програмно-технічної систем підтримки управлінських рішень в усіх сферах і галузях діяльності суспільства (а це є актуальним і для системи ювенальної юстиції в цілому, і для правосуддя щодо дітей зокрема. – *Прим. авт.*) необхідно здійснити інтеграцію вже існуючих інформаційних систем органів державної влади і органів місцевого самоврядування та інформаційних ресурсів, тобто створити єдину інформаційно-телекомунікаційну систему збору, обробки та передачі даних, необхідних для прийняття стратегічно важливих рішень⁴⁸³.

За результатами обговорення експертною групою МКР було визначено ряд необхідних змін, що мають бути впроваджені для покращення системи збору адміністративних даних щодо неповнолітніх у контакт з законом. Представники Департаменту з питань правосуддя та національної безпеки Мін'юст України запропонували розробити Концепцію реформування національної системи збору даних та приведення її до міжнародних стандартів. Однією з новачок цієї Концепції має стати створення єдиної системи збору ювенальної статистики, де б узагальнюва-

⁴⁸² Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів: Наказ Міністерства соціальної політики України від 28.12.2015 р. № 1256. Дата оновлення: 18.03.2018.

⁴⁸³ Котковський В. Р. Інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень у діяльності органів державної влади. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 4(51). С. 6.

лась інформація від різних органів влади⁴⁸⁴. Приведені нами аргументи свідчать про своєчасність та актуальність таких пропозицій. А задля цього необхідно створити адміністративно-правові передумови реформування національної системи збору адміністративних даних, які б включали законодавче врегулювання та визначення органу, на який покладатиметься ведення цієї бази.

На нашу думку, *єдина інформаційно-аналітична система ювенальної юстиції* має включати два інтегрованих блоки: а) базу даних ювенальної статистики, поєднану з інформаційними ресурсами (реєстрами) прокуратури, поліції, судової влади; б) базу адміністративних даних щодо неповнолітніх у контакті з законом. Спільними держателями цієї автоматизованої системи мають стати ДССУ та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань сім'ї та захисту дітей. При цьому, інші уповноважені органи повинні забезпечити уніфікацію статистичних даних стосовно неповнолітніх та передачу їх до цієї інформаційно-аналітичної системи. Основні засади формування інформаційних та статистичних ресурсів у сфері ювенальної юстиції в перспективі мають бути закріплені у спеціальному законі – «Про ювенальну юстицію»⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Систему збору даних щодо неповнолітніх у контакті із законом буде покращено: інформація від 01.11.2019 р. Сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/sistemu-zboru-danih-schodo-nerovnoolitnih-u-kontakti-iz-zakonom-bude-pokrascheno>.

⁴⁸⁵ Веселов М. Ю. Інформаційно-аналітичне забезпечення функціонування ювенальної юстиції. *Інформаційна безпека в діяльності поліції*: матеріали наук.-практ. семінару, (м. Кривий Ріг, 03 квіт. 2020 р.). Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2020. С. 20–22.

ГЛАВА 4. ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДІТЕЙ

§ 4.1. Ювенальна превенція та профілактика порушень прав дитини

Інституціоналізація ювенальної юстиції знаходить об'єктивне вираження в інституційних моделях, формах і одиницях. Інституційні моделі ювенальної юстиції становлять теоретичну конструкцію, яка відбиває загальні напрями її організації. Інституційні форми ювенальної юстиції відображають конкретні способи організації її органів і установ – інституційних одиниць⁴⁸⁶. *Інституційне забезпечення ювенальної юстиції в системі захисту прав дітей* становить систему інституцій та інститутів соціальної, нормативно-правової, економічної спрямованості, а також їх взаємодію. В контексті адміністративно-правового дослідження науковий інтерес викликають такі основні інститути ювенальної юстиції як ювенальна превенція (профілактика правопорушень з боку дітей), адміністративно-правові передумови забезпечення прав та найкращих інтересів дитини у кримінальному ювенальному судочинстві, адміністративно-правова концепція реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт із законом, інститут адміністративної відповідальності у системі забезпечення прав дітей.

У найкращому розумінні запобігання та боротьба з ювенальними правопорушеннями є процесом, що складається з різного ступеня втручання в соціальні відносини, включно із правовою освітою, превентивним вихованням та профілактикою на рівні первинних соціальних інститутів (родини, закладів освіти, громади), а також заходами кримінально-

⁴⁸⁶ Див. Ярмоц Е. Н. 2012. С. 5.

правового реагування та реабілітацією неповнолітніх делінквентів, реінтегруванням їх у суспільному житті⁴⁸⁷. Попередження правопорушень серед дітей має бути загальним соціальним завданням, на якому краще зосереджувати увагу до того, як із ними трапиться лихо⁴⁸⁸. Тому першим серед завдань Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року постає профілактика саме таких правопорушень. Визнання необхідності превенції ювенальних правопорушень відповідає також і міжнародній позиції із цього приводу (див. Ер-Ріадські керівні принципи. – *Прим. авт.*).

Розв'язання проблем превенції (профілактики) правопорушень серед дітей привернуло увагу як закордонних, так і українських дослідників. Поміж них – Р. Дізілі та Д. О'Махоні, Р. Лобер, Д. Фаррінгтон та Д. Петечук, Е. Недзінскас та А. Янушаускас, С. Г. Поволоцька, О. Є. Користін, Н. В. Лесько, – аналізували стан та причини ювенальної злочинності, підкреслювали значення превенції в недопущенні цього негативного явища; Я. В. Костенко – розглядала цю діяльність уже як ювенальну превенцію, І. В. Іщенко – як нову парадигму профілактики ювенальних правопорушень і захисту дітей. До того ж у вітчизняній науці ще не сформовано єдиного уявлення про поняття ювенальної превенції, її змістовне наповнення та співвідношення з інститутом ювенальної юстиції.

Комітет ООН із прав дитини вважає, що політика здійснення правосуддя щодо неповнолітніх без комплексу заходів, спрямованих на превенцію ювенальних порушень, страждає від серйозних недоліків⁴⁸⁹. Дж. Ван Буерен слушно підкреслює: «Утручання установ або закладів у

⁴⁸⁷ United Nations Office on drugs and crime. (June 2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York. P. 2.

⁴⁸⁸ Див. O'Mahony, D. & Deazley, R. (2000). P. 2-3.

⁴⁸⁹ UN Committee on the Rights of the Child (CRC), General comment No 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10.

життя дітей має використовуватися як «засіб останньої надії»⁴⁹⁰. В англійському (Закон про злочин та безладдя 1998 р., (ст. 37)⁴⁹¹), канадському (Закон про кримінальне правосуддя молоді 2002 р., (преамбула)⁴⁹²) законодавствах наголошується, що основною метою ювенального правосуддя є попередження правопорушень із боку дітей та молоді. Отже, будь-яка система ювенальної юстиції таку діяльність, як превенція (профілактика) правопорушень з боку дітей повинна розглядати як один з основних своїх принципів та першочергових напрямів функціонування.

Кілька слів скажемо стосовно основної термінології із цього питання. Ми переконані, терміни «*профілактика*», «*запобігання*», «*попередження*», «*превенція*» за системно-смісловим зв'язком є видовими, деякі з них – навіть синонімічними, але не абсолютно тотожними поняттями. Перші три поняття найчастіше вживаються як синоніми, за виключенням тих випадків, коли слово «попередження» згадується в нормативно-правових актах як акт застереження чи примусового заходу. Порівняно з профілактикою правопорушень серед неповнолітніх, термін «*ювенальна превенція*» є більш широким поняттям, оскільки, крім суто профілактичних заходів, включає і дії із припинення будь-яких негативних проявів з боку або стосовно дитини. Зараз у вітчизняній нормативно-правовій лексиці переважає використання терміна «*профілактика*» (індивідуальна профілактика, соціальна профілактика, профілактичний облік тощо). Водночас ми підтримуємо поширення терміна «*превенція*»: спершу – у науковому обігу, а поступово – і в нормативно-правовій лексиці. Це сприятиме уніфікації національної нормативно-правової термінології до міжнародної (де «*профілактика*» – це англ. «*prevention*»).

⁴⁹⁰ Van Bueren, G. (1998). The International Law on the Rights of the Child. Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers. P. 197.

⁴⁹¹ Crime and Disorder Act 1998 (with all changes known to be in force on or before 26 Jan. 2020). UK Public General Acts.

⁴⁹² Youth Criminal Justice Act. S.C. 2002. Assented to 19.02.2002. Last amended on 18.12.2019.

У широкому баченні ювенальна превенція – це відносно окремий (автономний напрям у системі ювенальної юстиції) вид суспільно-правових відносин, який має свій об’єкт правового впливу і систему суб’єктів, які цей вплив здійснюють у визначених законодавством межах. Крім того, вона одночасно є складовою частиною як соціальної так і антидевіантної політики держави, а тому щільно пов’язана з такими суміжними інститутами як соціальний захист сім’ї, дітей та молоді; превентивне виховання, освіта, які у сукупності вирішують комплекс загальних та спеціальних завдань охорони дитинства, забезпечення їх прав і законних інтересів^{493,494}. У контексті ювенальної юстиції об’єктом превентивного впливу є дуалістичне поєднання суб’єктивно-ювенальних (особистість дитини та її поведінка) та об’єктивно-соціальних факторів (середовище дитини: сім’я, освіта, громада, ЗМІ).

Залежно від функційно-адресної спрямованості в структурі ювенальної превенції можна виділити два блоки: 1) профілактику правопорушень серед дітей – *ювенально-девіантну превенцію* (від лат. «*deviatio*» – «відхилення»); 2) профілактику порушень прав дітей, попередження і усунення небезпеки для них самих – *ювенально-протекційну превенцію* (від лат. «*protection*» – «захист», «заступництво», «підтримка»).

До сфери уваги ювенально-девіантної превенції входить профілактика маргіналізації, деморалізації дітей, адміністративної деліктності, нарешті, ювенальної злочинності. Така послідовність відповідає стадіям формування антисуспільної поведінки дитини (див. формулу Р. Лобера, Д. Фаррінгтона та Д. Петечука. – Прим. авт.)⁴⁹⁵).

⁴⁹³ Див. Ищенко И. В. Ювенальная превенция как новая парадигма профилактики правонарушений среди детей. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2017. № 4(36). С. 115-116.

⁴⁹⁴ Див. Ищенко И. В., Веселов М. Ю. 2017. С. 17-18.

⁴⁹⁵ Див. Loeber, R., Farrington, D. P. & Petechuk, D. (2003). P. 4.

На підставі аналізу національних та деяких іноземних правових актів у цій сфері публічного адміністрування можна виділити такі загальні завдання ювенальної превенції, як-от:

- проведення роботи із соціально-правового захисту дітей, соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих їхніх категорій;

- ужиття заходів стосовно запобігання дитячій бездоглядності, у тому числі здійснення поліцейського піклування щодо неповнолітніх осіб;

- ведення обліку дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу та соціально-реабілітаційних центрів (дитячих містечок);

- забезпечення нормального фізичного й психічного розвитку неповнолітніх осіб, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків;

- профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню дітьми кримінальних і адміністративних правопорушень, виявлення причин і умов, які цьому сприяють, ужиття в межах своєї компетенції заходів для їхнього усунення;

- ведення профілактичного обліку дітей, схильних до вчинення правопорушень та проведення з ними заходів індивідуальної профілактики;

- участь в установленні місцезнаходження дитини в разі її безвісного зникнення чи отриманні даних для цього в межах кримінального провадження, відкритого за фактом її безвісного зникнення;

- ужиття заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству, насильству в навчальних закладах (булінгу), учиненому дітьми та стосовно них, а також жорстокому поводженню з дітьми;

- провадження діяльності, пов'язаної із захистом права дитини на здобуття загальної середньої освіти;

– здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності;

– забезпечення проведення соціально-виховної роботи із засудженими неповнолітніми із залученням батьків або їхніх законних представників;

– дотримання прав дитини при виконанні покарань у спеціальних установах для дітей та покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, а також у процесі здійснення заходів пробації щодо неповнолітніх;

– захист неповнолітніх від шкідливого впливу, пов'язаного з мас-медіа, споживанням і реалізацією алкогольних напоїв, тютюнових виробів та участю в азартних іграх.

Реалізація окреслених завдань ювенальної превенції здійснюється за допомогою: 1) утворення раціональної системи відповідних державних органів; 2) виявлення, оцінки та прогнозування криміногенних факторів соціального характеру; 3) правового регулювання профілактики правопорушень та бездоглядності серед дітей; 4) розробки державних і муніципальних програм в окресленій сфері; 5) вдосконалення механізмів ефективної взаємодії суб'єктів ювенальної превенції з іншими суб'єктами ювенальної юстиції; 6) виявлення та усунення причин і умов, що сприяють маргіналізації, деморалізації дітей та молоді, їх асоціальної поведінки та вчинення ними правопорушень, в тому числі на ґрунті соціальної, расової, національної або релігійної ворожнечі; 7) виявлення неповнолітніх осіб, що входять до так званої «групи ризику», схильних до скоєння правопорушень, мають психологічні потреби; 8) виявлення дітей, які постраждали від протиправної поведінки або перебувають в умовах чи ситуації потенційної загрози їх життю, здоров'ю, іншій важ-

кій життєвій ситуації (в тому числі осіб, які страждають на захворювання наркоманією, алкоголізмом, іншими психічними розладами); 9) використання видів профілактики правопорушень і форм профілактичного впливу, встановлених законодавством; 10) застосування спеціальних заходів профілактики правопорушень адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого та оперативно-розшукової характеру з метою попередження правопорушень та втягнення неповнолітніх до протиправних діянь; 11) підвищення загального рівня правової культури та соціальної толерантності у суспільстві; 12) проведення моніторингу в сфері профілактики правопорушень серед дітей та щодо дітей; 13) здійснення контрольно-наглядових заходів за дотриманням прав дітей та врахуванням їх найкращих інтересів під час реалізації заходів ювенальної превенції.

Багато в чому ювенальна превенція наслідуює ознаки профілактики, а остання переважно є видом соціально-управлінської діяльності. Отже, і ювенальна превенція здебільшого реалізується завдяки адміністративно-правовому механізму. Для найкращого аналізу змісту цього механізму та стратегії його вдосконалення важливе значення має теоретичне уявлення про класифікацію ювенальної превенції.

Залежно від узятого за основу розподілу критерію, виділено такі **види ювенальної превенції**:

1) за функційно-адресною направленістю – *ювенально-девіантну* та *ювенально-протекційну* (про це детальніше йшлося раніше);

2) за характером спрямованості та об'єктом впливу – *загальну* та *спеціальну*;

3) за масштабами та територією здійснення – *загальнодержавну*, *регіональну* (у межах однієї чи декількох областей), *місцеву*, чи *муніципальну*;

льну (у межах району, міста, селища), *локальну* (у межах одного чи декількох органів установ, закладів).

Крім того, залежно від характеру, функціональної та адресної спрямованості, підлягають певній ***диференціації і заходи, які становлять ювенальну превенцію:***

1) залежно від *об'єкту впливу* – заходи спрямовані на: а) дитину безпосередньо (індивідуальна профілактика); б) її соціальне оточення (соціальна профілактика);

2) залежно від *каузальності ювенальних правопорушень* чи порушень прав дітей, виділяють такі підходи до здійснення ювенальної превенції: а) структурний (соціально-економічні перетворення в суспільстві); б) психологічний (психодіагностика та вплив на внутрішній (психологічний) стан неповнолітньої особи, правове інформування та виховання, стримування); в) ситуаційний (вплив на соціальні та фізичні фактори зовнішнього середовища, що впливають на дитину та її поведінку);

3) залежно від *настання правових наслідків*: а) правові заходи (ті, що спричиняють юридичні наслідки); б) неправові, чи організаційно-функціональні заходи (ті, що не спричиняють правових наслідків);

4) залежно від *суб'єктів здійснення* – заходи, що здійснюються: а) державними органами; б) органами місцевого самоврядування; в) неурядовими громадськими організаціями та активно налаштованими представниками місцевих громад; г) міжнародними установами та іноземними громадськими організаціями; ґ) науково-дослідними установами (незалежно від форми власності); д) юридичними та фізичними особами;

5) залежно від *ретро-перспективного відношення до негативного факту чи фактору*, у межах спеціальної ювенальної превенції виділяють заходи: а) первинної профілактики (ранньої превенції) – усунення

негативних факторів зовнішнього середовища, тобто нівелювання соціальних умов, що лежать в основі причин девіантної поведінки; правове виховання; створення або підтримання сприятливого клімату для нормальної соціалізації та розвитку комунікативних зв'язків дітей та молоді; б) вторинної профілактики (у англійських публікаціях та правових актах можна зустріти такий їхній аналог, як «заходи втручання») – запобігання деліктолізації та криміналізації неповнолітніх маргіналів, робота з дітьми «групи ризику», певними категоріями дітей, що перебувають на профілактичному обліку; в) третинної профілактики («заходи відволікання») – попередження рецидиву з боку неповнолітніх, що вже вчинили правопорушення;

б) залежно від *методу та форми впливу* на об'єкт превенції, серед заходів ювенальної превенції можна виділити: а) заходи позитивної профілактики (інформування, виховання, правова пропаганда, заохочення, психокорекція, соціальна допомога, наставництво і т. ін.); б) установлення певних нормативних правил (обмежень, зобов'язань, заборон) і контроль їхнього дотримання фізичними, юридичними, посадовими особами; в) заходи адміністративного попередження, у тому числі превентивні поліцейські заходи; г) припинення ювенальних правопорушень, порушень прав та законних інтересів дітей.

Завдяки сприянню міжнародних (іноземних) інституцій, ювенальна юстиція в уявленні українського суспільства все більше постає як система діагностування та превенції (профілактики) проблем ювенальної девіації. Це зумовлює розширення кола суб'єктів ювенальної юстиції, форм та методів їхньої діяльності, необхідність координації спільних дій. З урахуванням цього, можемо стверджувати, що значну частину такого соціально-правового інституту, як **ювенальна юстиція на сьогодні утворює ювенальна превенція**. Вона розглядається як: а) *вихідна засада*

(принцип) ювенальної юстиції; б) *найкраща форма* забезпечення інтересів дитини, що перебуває в групі ризику чи в конфлікті із законом або потребує державного захисту й підтримки; в) *відносно окремий* (автономний напрям у системі ювенальної юстиції) *вид* суспільно-правових відносин, який має свій об'єкт правового впливу й систему суб'єктів, які цей вплив здійснюють у визначених законодавством межах; г) *мультидисциплінарний вид діяльності* цих суб'єктів, який включає комплекс правових та неправових (соціально-економічних, освітньо-виховних, медичних, психологічних та організаційно-фінансових) заходів⁴⁹⁶.

Представлена в підрозділі класифікація, крім суто теоретичного інтересу, має і прикладне значення, оскільки дозволяє здійснити систематизований аналіз заходів різних рівнів (видів) ювенальної превенції, компетенцію суб'єктів цієї діяльності, їхнє правове врегулювання.

Успіх будь-якої превентивної діяльності залежить від уявлення про детермінанти тих негативних явищ, які слід не допустити. Що відомо про причини ювенальної девіації? У дослідницькій літературі поширюється розуміння того, що коріння ювенальної делінквентності лежать в широкому соціальному і економічному оточенні дитини. При цьому такі фактори практично однаково впливають на характер відхилень у поведінці дитини, будь-то протиправні чи аутодеструктивні дії.

На думку С. Ехімуа одним з основних чинників, що робить істотний вплив на розвиток і формування соціальної чи асоціальної особистості дитини є практика батьківського виховання. У зв'язку з цим виділяються авторитетний стиль (пильне виховання дітей, прищеплення власним прикладом поваги до людини, соціальних цінностей), вважається найбільш підходящим для запобігання правопорушенням серед неповноліт-

⁴⁹⁶ Веселов М. Ю. Ювенальна превенція у системі ювенальної юстиції. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 101-102.

ніх; авторитарний стиль (суворе виховання дітей з використанням примусового впливу і каральних заходів); «дозвільний» стиль (вседозволеність і потурання примхам дітей з боку батьків). Багато в чому, певні відмінності у вихованні дітей залежать від глибоко укорінених культурних традицій або соціальних стандартів суспільства, нації⁴⁹⁷. Ті, хто помилково розглядають інститут ювенальної юстиції виключно як втручання держави у відносини дітей і батьків (вилучення дітей з родинного оточення), вважають, що впровадження його елементів суперечить традиціям сімейного виховання населення країн Східної Європи, Середньої Азії, Кавказу. Але як слушно зауважує Т. Голговські, турбота, виховання, захист дитини від самого початку є обов'язком батьків, і держава може втрутитися у ці відносини, тільки якщо батьки не можуть або не бажають дотримуватися цих обов'язків. Вимушене вилучення дитини з родини є ще однією проблемою. Коли держава або влада забирає дітей з їх родини і поміщає до соціальної установи, – такий спосіб життя також є серйозною небезпекою подальшої девіації для неповнолітніх⁴⁹⁸. Задля правильного розвитку дитини стиль її виховання у будь-якому соціальному оточенні слід зіставляти з її природними потребами. К. Карсаї зазначає, що у тих родинах, де не були адекватно задоволені ані матеріальні ані емоційні потреби дитини, дуже вірогідне виникнення у неї проблем із законом, пов'язаних з корисливими деліктами. У неповнолітніх, які виростили в матеріально забезпеченій сім'ї, але не були забезпечені їх емоційні потреби (нехтування духовним та культурним вихованням ди-

⁴⁹⁷ Ehiemua, S. (2014). Juvenile delinquency: a comparative study between child rearing practices in developed and developing countries. *European Journal of Research in Social Sciences*. Vol. 2, No. 4. P. 63-64.

⁴⁹⁸ Golgowszky, T. (2015). *A személyi szabadság és biztonság*. Miskolc: Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar. P. 32.

тини), девіація таких осіб проявляється, як правило, в їх агресивній поведінці⁴⁹⁹.

Виділені в численних дослідженнях інших науковців так звані фактори ризику девіантної поведінки дитини ми згрупували за суб'єктивно-об'єктивним принципом:

1) *генетично-психологічні фактори*: імпульсивність і гіперактивність дітей; невміння контролювати емоційний стан; надмірна агресія; недостатній розвиток когнітивних навичок; низький інтелект, психологічна травма; неадекватна самооцінка; схильність до бродяжництва, інші проблеми психічного характеру;

2) *суб'єктивно-поведінкові фактори* або *фактори-провісники*: прогули дітьми занять у закладах освіти; відрахування зі школи; зв'язок з однолітками-правопорушниками; зловживання наркотиками, алкоголем, інші прояви адиктивної поведінки і т.ін.;

3) *об'єктивні фактори* (детермінанти соціального мікросередовища): неадекватний батьківський контроль; неповна сім'я або несподівана смерть одного з батьків чи особи, яка підтримувала дитину; зневага до дітей і зловживання з боку батьків; сімейні конфлікти; домашнє насильство; кримінальні батьки; батьки з алкогольною чи наркотичною проблемою; бідність і незадовільні житлові умови; відсутність навчання та зайнятості; постійна зміна оточення в результаті регулярних переїздів; погана соціально-психологічна атмосфера у дитячому будинку, школі і небезпечна девіантна вікова група в безпосередньому оточенні кожного неповнолітнього^{500,501,502}.

⁴⁹⁹ Karsai, K. (2013). Juvenile Justice in Hungary. Report for the academic programme of the Third International Crime and Punishment Film Festival on Juvenile Justice. Istanbul. P. 20.

⁵⁰⁰ Див. O'Mahony D. & Deazley R. (2000). P. 13-15.

⁵⁰¹ Див. Karsai, K. (2013). P. 20.

⁵⁰² Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті з законом: навчально-методичний посібник для практиків, книга перша / За заг. ред. Г. Стідз, Т. Журавель. Київ: Проект «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», 2017. С. 84-94.

Чи можна вважати причиною ювенальних правопорушень та порушень прав дітей неналежний рівень правового механізму протидії цим явищам з боку держави та суспільства? Наприкінці 90-х років минулого століття, Дж. Дженсон та М. Говард, дослідивши циклічні коливання правової практики правосуддя щодо неповнолітніх у США протягом останніх трьох десятиліть, встановили, що загальний рівень ювенальної злочинності залишався відносно стабільним і не залежав від існуючої політики у цій сфері. На їх думку, отримані результати свідчать, що для вирішення зазначеної проблеми необхідні планомірні превентивні заходи, спрямовані на усунення першопричин правопорушень серед дітей⁵⁰³. І. М. Стеценко вважає, що діти, у яких наявні будь-які з генетично-психологічних факторів у поєднанні з детермінантами соціального мікросередовища зазнають ще більшого ризику, якщо школа або громада, в якій вони проживають, не спроможна запропонувати допомогу і підтримку, аби змінити поведінку таких осіб⁵⁰⁴. Разом з тим, аналіз структури ювенальної превенції та заходів, що її утворюють показує, що система превентивного впливу не є повною та достатньою.

Для прикладу, американська система ювенальної юстиції та профілактики (в англ. варіанті – «*prevention*») правопорушень зараз здійснює функціонування в таких сферах як-от: профілактика, втручання, робота з дітьми-жертвами (специфічних форм насильства: сексуального, домашнього, трудової експлуатації, кіднепінгу, булінгу), з дітьми-правопорушниками, регулювання державних відносин та допомоги. Застосування превентивних, когнітивних та соціальних програм загально-го чи індивідуального характеру, на яких ґрунтується така робота, спрямовується на захист дітей та громади, притягнення підлітків до відпові-

⁵⁰³ Jenson, J. M. & Howard, M. O. (1998). Youth Crime, Public Policy, and Practice in the Juvenile Justice System: Recent Trends and Needed Reforms. *Social Work*, 43 (4), 324-334.

⁵⁰⁴ Див. Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті з законом: навчально-методичний посібник для практиків. 2017. С. 79.

дальності за протиправну поведінку та допомогу молодим людям розвинути життєві навички, необхідні для побудови їх успішного майбутнього у суспільстві⁵⁰⁵. Тобто різноманітні превентивні заходи у поєднанні з публічним адмініструванням і кримінально-правовими заходами утворюють сучасну правову доктрину функціонування ювенальної юстиції.

В енциклопедичних виданнях «*превенція*» (лат. «*praeventivus*») визначається як профілактика, запобігання, попередження. В праві превентивними заходами називають профілактичні та інші заходи, спрямовані на запобігання злочинам та іншим правопорушенням⁵⁰⁶. Треба зробити наголос на тих особливих властивостях, які ми вбачаємо у суто профілактичних та превентивних заходах – останні мають більш виражений примусово-владний характер. Фізична чи юридична особа під час застосування таких заходів (не залежно від свого ставлення до них) мусить їм підкорюватися (виконувати), що забезпечує дієвість ефекту. Спрямованість та змістове наповнення превентивних заходів в сфері ювенальної юстиції виходять з забезпечення визнаних суспільством найкращих інтересів дитини. З огляду на це, умови та порядок застосування таких заходів мають бути гранично регламентовані у законі.

Відповідно до вимог міжнародних актів про права людини система юстиції щодо дітей повинна бути спрямована на сприяння виправленню, ресоціалізації та соціальній реінтеграції дитини, включаючи формування в неї почуття гідності та усвідомлення цінності особистості, а також виховання поваги до прав інших людей. Серед принципів реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року згадується про економію кримінальної репресії; різнобічність та комплексність заходів; системність та наступність; підтримку сімей у

⁵⁰⁵ U.S. Department of Justice Office of Justice Programs. (2019). Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention: 2018 Annual Report. Washington, 36.

⁵⁰⁶ Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. Москва, 1999. С. 348.

вихованні дітей та забезпечення їх повноцінного розвитку. З цього виникає питання, яку структуру має система превентивного та постделіктного впливу на неповнолітню особу та її найближче соціальне оточення в Україні зараз і наскільки вона має довершений вигляд?

Перший рівень – заходи первинної ювенальної превенції.

1.1. *Виявлення сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей.* Зазвичай, більшість заходів, спрямованих на дорослих членів родини має рекомендаційний або допоміжний характер, та розраховані на власне бажання членів родини подолати з наданою допомогою ці труднощі, або інформаційний, наприклад, подання до служби у справах дітей інформації про дитину, батьки якої ухиляються від виконання батьківських обов'язків або виконують їх неналежним чином тощо (детальніше див. Постанову КМУ від 21.11.2013 р. № 896. – *Прим. авт.*).

1.2. *Забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю.* Заходи реагування умовно можна поділити на: а) невідкладні (наприклад, негайне відібрання дитини у батьків або осіб, які їх замінюють) та б) подальші (наприклад, соціальний супровід сімей з дітьми з метою відновлення батьківського потенціалу та формування навичок відповідального батьківства) (детальніше див. Постанову КМУ від 03.10.2018 р. № 800. – *Прим. авт.*)

1.3. *Профілактика дитячої безпритульності та бездоглядності.* Цей напрям первинної ювенальної превенції включає виявлення фактів та реагування на будь-які повідомлення про залишення дитини без батьківського піклування, встановлення місцезнаходження дитини, яка безвісти зникла, влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківсь-

кого піклування (див. Постанову КМУ від 24.09.2008 р. № 866. – *Прим. авт.*). Так, закон надає право поліції здійснювати поліцейське піклування щодо неповнолітньої особи віком до 16 років, яка залишилася без догляду (ст. 41 ЗУ «Про Національну поліцію»); затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях дітей, які залишилися без опіки та піклування, – на період до передачі їх законним представникам або до влаштування в установленому порядку, але не більше 8 годин; повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для дітей у термін не більше восьми годин з моменту виявлення дітей, яких було підкинато, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади (ст. 5 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»).

Другий рівень – заходи вторинної ювенальної превенції.

2.1. *Профілактика та припинення «статусних порушень» з боку дитини* (як-от: пропуски навчальних занять без поважних причин, порушення внутрішньої дисципліни в закладах освіти, паління чи поява у стані алкогольного чи іншого сп'яніння в громадських місцях, прояви булінгу тощо).

2.2. *Профілактика та припинення «ризикованої» (небезпечної для себе та/або оточуючих) поведінки дитини.*

2.3. *Діагностування та лікування девіантних проявів у дітей*, включаючи наміри та спроби суїциду, *обумовлених розладами психіки* або залежністю від психоактивних речовин та алкоголю. Крім добровільної госпіталізації діти віком старше 14 років (у випадках передбачених ст.ст. 14 та 15 Закону України «Про психіатричну допомогу») можуть бути госпіталізовані до психіатричного закладу без їх усвідомленої згоди або без згоди їх законних представників (детальніше див. Наказ МОЗ Украї-

ни від 18.05.2013 р. № 400 «Про вдосконалення порядку надання психіатричної допомоги дітям». – *Прим. авт.*).

Третій рівень – заходи третинної ювенальної превенції.

3.1. *Профілактичний облік правопорушників та індивідуальна профілактика з ними.*

3.2. *Ресоціалізація дітей, що потрапили у конфлікт із законом.* Виходячи з аналізу чинних нормативно-правових актів, що забезпечують правове регулювання у цій сфері правовідносин, основними суб'єктами здійснення превентивних заходів на цьому рівні переважно виступають підрозділи поліції та сектори ювенальної пробації. З дітьми, які перебувають на профілактичному обліку поліцейські проводять ознайомлювальні, попереджувальні і виховні бесіди з неповнолітніми їх батьками іншими законними представниками; складають план заходів з індивідуальної профілактики; відвідують дитину за місцем проживання для з'ясування умов проживання тощо (див. Інструкцію з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затверджену Наказом МВС України від 19.12.2017 р. № 1044. – *Прим. авт.*). За наявності підстав перебування дитини на профілактичному обліку ці заходи проводяться не залежно (або, краще сказати, паралельно) від застосування до неповнолітніх заходів впливу за вчинення адміністративних правопорушень; виконання адміністративних стягнень; реалізація пробаційних програм щодо неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо неповнолітніх, засуджених до покарань у виді громадських робіт, виправних робіт; примусових заходів виховного характеру тощо.

Самим дієвим заходом з боку органів та закладів освіти може бути лише офіційне інформування органів поліції та службі у справах дітей

про випадки булінгу, інші правопорушення серед здобувачів освіти (ст. 26 ЗУ «Про освіту»). Інші заходи, які можуть проводити адміністрація та персонал закладів освіти справляють лише профілактичний вплив та розраховані на свідомість дитини, її батьків. Втім, в багатьох ситуаціях цього видається недостатньо для забезпечення нормальної поведінки учнів.

Таким чином, виявляється, що індивідуальна профілактика, яка проводиться з неповнолітніми, що перебувають на профілактичному обліку поліції є фактично єдиним дієвим механізмом в арсеналі вторинної та третинної ювенальної превенції. На сьогодні категорії дітей, які підлягають взяттю на профілактичний облік визначено лише на відомчому рівні (Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України). З семи категорій – чотири, так чи інакше, пов'язані з вчиненням дитиною кримінального правопорушення (суспільно-небезпечного діяння), інші три – з домашнім насильством, неодноразовим адміністративним правопорушенням та залишенням сім'ї. В такому ракурсі, індивідуальною профілактикою не охоплюється ще доволі значна частина дітей, які фактично входять до групи ризику чи є порушниками правових установлень. Досвід інших країн (Білорусі, Грузії, Казахстану, Литви, Росії) переконливо свідчить, що перелік категорій дітей, які підлягають взяттю на профілактичний облік в поліції, має бути суттєво збільшений.

До того ж, можна помітити, що в арсеналі превентивних заходів ювенальної юстиції є певні «провали» на середньому рівні ювенальної превенції – поза належної уваги ювенально-превентивного механізму залишаються численні категорії дітей «групи ризику» (з проблемами поведінки). Крім застосування до неповнолітніх осіб кримінально-правових заходів та заходів адміністративної відповідальності, система

ювенальних технологій має бути доповнена комплексом заходів *превентивного догляду за дитиною з проблемами поведінки* (за основу взято досвід Литовської Республіки – Закон про мінімальний та середній догляд за дитиною⁵⁰⁷. – Прим. авт.), які є поєднанням адміністративно-правового втручання та надання допомоги дитині та її батькам (законним представникам). Цей комплекс включає заходи мінімального та середнього (помірного) превентивного догляду за дитиною, а також комплексу допомогу членам її сім'ї.

Мінімальний превентивний догляд (патронаж) за дитиною включатиме такі заходи: 1) призначення відвідування відповідного фахівця (наприклад, дитячого психолога); 2) відвідування дитячого чи юнацького закладу чи організації, що надає освітні, культурні, спортивні, соціальні чи інші послуги, включаючи неурядові громадські організації; 3) продовження навчання в тому чи іншому загальноосвітньому навчальному закладі чи закладі професійно-технічної освіти згідно з програмами обов'язкового навчання; 4) участь у спортивній, мистецькій або іншій терапії, конкретних програмах неформальної освіти, зміни поведінки, соціальної освіти, профілактики, що здійснюються державними, комунальними та неурядовими організаціями, установами, закладами з метою позитивного впливу на поведінку дитини та формування у неї здорового способу життя; 5) лікування психічних і поведінкових розладів через патологічну залежність від психоактивних речовин, алкоголю, азартних ігор, інших негативних звичок; 6) участь у медіаційному процесі; 7) здійснення корисної для громади або навчального чи іншого закладу чи установи діяльності; 8) утримання від відвідування спортивних секцій, що викликають у дитини надмірну агресію та конфліктність; 9) утримання або обмеження у спілкуванні з деякими членами родини чи

⁵⁰⁷ Див. Lietuvos Respublikos vaiko minimalios ir vidutinės priežiūros įstatymas. Priėmimo data: 28.06.2007, Nr. X-1238.

іншими особами, які ведуть асоціальний спосіб життя; 10) заборона залишати місце мешкання після 20-ї години. Рішення про призначення мінімального превентивного догляду (патронажу) доцільно приймати у позасудовому порядку спеціалізованим колегіальним органом, що здійснює адміністрування у сфері ювенальної юстиції. Передбачається, що це має бути рішення територіальної координаційної ради з питань ювенальної юстиції (систему цих інституцій пропонується утворити в перспективі. – *Прим. авт.*), яке приймається у разі наявності підстав, передбачених для взяття дитини на профілактичний облік. В межах такого догляду дитині може бути призначено один або декілька взаємно узгоджуваних заходів. Організація і забезпечення виконання заходів та контроль їх реалізації пропонується покласти на мультидисциплінарні ювенальні команди (ще одна пропозиція щодо удосконалення системи суб'єктів ювенальної юстиції. – *Прим. авт.*) – робочі органи територіальних координаційних рад з питань ювенальної юстиції, які комплектуються відповідними фахівцями.

Середній (помірний) превентивний догляд за дитиною може бути призначений особі не молодше 11 років і полягатиме у розміщенні її до дитячого центру соціалізації (з перспективою їх утворення у системі спеціальних установ для дітей) на строк від одного до двох місяців. У встановленому порядку цей термін може бути продовжено ще до двох місяців, але у загальній сукупності не більше одного року або до досягнення особою 18 років. Цей рівень превентивного догляду має призначатися лише місцевими судами (при чому суддею, що має відповідну так звану «ювенальну» спеціалізацію) за клопотанням територіальної координаційної ради з питань ювенальної юстиції чи прокурора (слідчого за погодженням з прокурором) лише у виняткових випадках, якщо під час

застосування мінімальних превентивних заходів нагляду не було досягнуто позитивних змін у поведінці дитини.

Батькам чи іншим представникам дитини (крім установ по догляду за дитиною), коли остання підлягає мініальному або середньому превентивному догляду також може бути запропонована *комплексна допомога* у вигляді: 1) відвідування фахівця; 2) проходження курсів для поліпшення спілкування з дитиною; 3) участь у культурних заходах чи інших методах терапії, позитивному вихованні, зміні поведінки, профілактиці, реабілітації, реінтеграції та інших програмах, заходах чи тренінгах; 4) отримання послуг мультидисциплінарної ювенальної команди, що складається з фахівців різних галузей; 5) лікування залежності від алкоголю, наркотиків та інших психотропних речовин, що впливають на психіку людини; 6) інших заходів підтримки, які позитивно впливають на ефективне виконання мінімальних або середніх превентивних заходів по догляду за дитиною та зміні її поведінки.

Держава повинна захищати дитину від вживання алкогольних засобів, наркотичних, психотропних, токсичних речовин, шкідливого впливу суспільної інформації, азартних ігор, масових розважальних закладів, втягнення її до незаконних сект. Задля цього українське законодавство повинно встановлювати обмеження щодо вільного поширення цих негативних факторів, їх активного пропагування та заборони доступу до них дітей (частково такі норми зараз існують, але не у системному вигляді). Має бути створений дієвий інституційно-правовий механізм забезпечення попередження поширенню їх впливу. З цього приводу доцільно проаналізувати правовий досвід Грузії – Закон про захист неповнолітніх від шкідливого впливу⁵⁰⁸; Кодекс про права дитини (гл. IX)⁵⁰⁹; Литовської

⁵⁰⁸ Law of Georgia on Protecting Minors From Bad Influences. Date of issuing: 28.09.2001, Nr. 1081. Consolidated versions: 07.12.2017. Expiration Date: 01.06.2020.

⁵⁰⁹ Code of Rights of the Child (2019): Law of Georgia. Date of issuing: 20.09.2019 r. Nr. 5004-Ib.

Республіки – Закон про захист неповнолітніх від шкідливих наслідків публічної інформації⁵¹⁰. До того ж, слід удосконалити заходи системного спостереження за перебуванням та поведінкою неповнолітніх в громадських місцях, закладах освіти тощо.

Таким чином, для **підвищення рівня ефективності превентивного компоненту ювенальної юстиції** (в частині удосконалення системи адміністративно-правових (превентивних) заходів) **пропонуємо** наступне:

1. Для здійснення заходів індивідуальної профілактики слід **розширити перелік категорій неповнолітніх, які підлягають взяттю на профілактичний облік в поліції**, закріпивши його на законодавчому рівні, та, включивши до нього дітей: 1) яким оголошено повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення чи здійснюється провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру; 2) засуджених судом до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; 3) звільнених за рішенням суду від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки, закінченням строків давності; 4) звільнених за рішенням суду від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру без поміщення до школи або професійного училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання; 5) звільнених зі спеціальної виховної установи; 6) які були притягнуті до адміністративної відповідальності чи до яких за адміністративне правопорушення було застосовано заходи впливу; 7) які самовільно залишали сім'ю, навчально-виховний заклад чи спеціальну установу для дітей; 8) які вчинили діяння, що містять ознаки адміністративних правопорушень, але не досягли на час скоєння таких діянь віку, з якого настає адміністративна відповідальність;

⁵¹⁰ Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas. Priėmimo data: 10.09.2002, Nr. IX-1067. Suvestinė redakcija nuo 05.11.2011.

9) які не досягла 18 років і вчинили домашнє насильство у будь-якій формі (діти-кривдники); 10) які самостійно чи разом з іншими дорослими особами займалися бродяжництвом або жебрацтвом; 11) щодо яких були встановлені відповідно до законодавства факти споживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, токсичних або інших одурманюючих речовин, вживання алкогольних напоїв; 12) які вчинили діяння, що має ознаки кримінального правопорушення, але на момент вчинення такого діяння не досяг одинадцятирічного віку; 13) які є учнями закладів середньої освіти та були відсутні на навчальних заняттях протягом 14 робочих днів поспіль або на третині навчальних занять протягом навчального року без поважних причин; 14) які є неповнолітніми учасниками освітнього процесу та вчинили встановлені відповідно до закону діяння булінг (цькування) щодо інших неповнолітніх учасників освітнього процесу; 15) які впродовж навчального року систематично три і більше разів скоїли грубі порушення (зафіксовані у матеріалах проведених внутрішніх розслідувань) правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, етичних норм, виявили неповагу до інших учасників освітнього процесу.

2. Впровадити до системи ювенальних технологій **комплекс заходів превентивного догляду (патронажу) за дитиною з проблемами поведінки**. Це заходи адміністративно-правового втручання, що включають освітню підтримку, охорону здоров'я, соціальні, психологічні та інші послуги як для дитини, так і для її батьків (осіб, що їх замінюють), для досягнення дитиною позитивних змін у її поведінці, відволікання від асоціальних звичок та схильностей, створення умов її потрібної соціалізації. Цей комплекс включає заходи мінімального превентивного догляду (патронажу) за дитиною та середнього (помірного) превентивного до-

гляду за дитиною, а також комплексну допомогу членам її сім'ї, коли дитині призначено мінімальний превентивний догляд (патронаж).

3. Для здійснення середнього (помірного) превентивного догляду за дитиною створити у системі спеціальних установ для дітей (розд. IV Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», а в перспективі – Закон «Про ювенальну юстицію») **дитячі центри соціалізації** – спеціалізовані навчально-виховні заклади для дітей, які мають стійкі проблеми з поведінкою, в яких навчально-виховний процес поєднуються із корекцією агресивної поведінки неповнолітньої особи та відновлення у неї соціальних комунікаційних зв'язків.

4. Створити в Україні правові гарантії захисту дитини від шкідливого впливу негативних факторів соціального середовища, включивши до українського законодавства норми щодо обмеження вільного поширення цих негативних факторів, їх активного пропагування та заборони доступу до них дітей, а також (в перспективі ці норми мають бути включені до Проекту закону «Про забезпечення прав дитини в Україні»). В межах цього, пропонується закріпити у законодавстві термін **«шкідливий вплив»** – вплив, який вчиняється на свідомість дитини шляхом вільного доступу до інформаційних ресурсів, показом фільмів, споживанням і реалізацією друкованої продукції, алкогольних напоїв і тютюну, участю в азартних іграх, незаконних сектах (групах), в тому числі в режимі віддаленого (дистанційного) спілкування (онлайн), яке може завдати шкоди психічному і (або) фізичному здоров'ю неповнолітнього, його моральному і соціальному розвитку, впливати на його асоціальну (девіантну) поведінку.

5. Створити правові передумови та поглиблювати в Україні **заходи системного спостереження за перебуванням та поведінкою неповнолітніх** в громадських місцях, закладах освіти, закладах, в яких прова-

диться діяльність у сфері розваг, або закладах громадського харчування. З цією метою пропонується: а) вжити заходів щодо обладнання громадських місць, закладів освіти системою зовнішнього відеоспостереження; б) організувати періодичне патрулювання мобільними командами у вечірній час (у складі поліції, фахівця служби у справах дітей, лікаря, психолога, громадських волонтерів) вищеназваних закладів, вокзалів, торговельних центрів інших місць постійного скупчення підлітків та молоді, з метою застереження неповнолітніх від протиправних дій, втручання при виявленні фактів дитячої бездоглядності та безпритульності, жебракування, правопорушень з боку та щодо дітей; в) розвивати серед населення інститут «добровільного інформаторства» про відомі факти порушень як з боку, так і щодо дітей тощо⁵¹¹.

§ 4.2. Адміністративно-правові передумови забезпечення прав та найкращих інтересів дитини у кримінальному ювенальному судочинстві

У Загальному коментарі № 10 2007 року Комітет ООН з прав дитини наголошує, що органи державної влади можуть вживати два види впливу щодо неповнолітніх, які скоїли кримінальне правопорушення: застосування правових заходів без вдавання до судового провадження та застосування кримінально-правових заходів у контексті кримінального судочинства. Але в останньому випадку уповноваженим державним органам слід бути максимально обережними, щоб забезпечити усі юридичні гарантії дотримання прав дитини (п. 22)⁵¹². Критерієм обрання виду правового реагування виступає мета забезпечення публічної безпеки

⁵¹¹ Веселов М. Ю. Превентивні заходи у правовій доктрині ювенальної юстиції. *Економічна теорія та право*. 2020. № 1 (40). С. 134-136.

⁵¹² Див. UN CRC, General comment No. 10 (2007).

та правопорядку, суспільних інтересів (в цьому втілюється охоронна функція держави), і те, що саме очікує громадськість від процесу такого впливу⁵¹³. Нагадаємо, що за жодних обставин, навіть у разі притягнення неповнолітнього правопорушника до кримінальної відповідальності, такий захід не може переслідувати мету відплати за скоєний злочин. Звідси, у Заключних рекомендаціях по Україні, Комітет ООН з прав дитини закликає вживати заходів для того, щоб система ювенальної юстиції на практиці переходила від каральної до відновної системи правосуддя щодо неповнолітніх, що передбачає застосування заходів, альтернативних позбавленню волі, а саме примирення, виведення із системи кримінального правосуддя, консультування, громадські роботи чи відстрочення вироку, де це можливо, максимальна соціалізація кримінального провадження за участю неповнолітніх (пп. «а» п. 85)⁵¹⁴.

На наш погляд, українське суспільство та правова система ще не готові перейти до «класичної» реабілітаційної парадигми ювенальної юстиції, яка базується на цілковитому перевихованні неповнолітніх правопорушників та виключає кримінальне покарання. Про це свідчить наявна статистика злочинності серед неповнолітніх. Тому кримінальне судочинство залишатиметься основною складовою протидії ювенальній злочинності, але за умови послідовного реформування ювенальної юстиції.

Пріоритетною засадою формування та здійснення дружнього до дитини правосуддя Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року називає забезпечення найкращих інтересів дитини. Стратегія окреслює основні проблеми, що існують у сфері захисту прав дітей у кримінальному провадженні та визначає завдання щодо їх подолання. Деякі з напрямів реалізації цих завдань сто-

⁵¹³ United Nations Office on drugs and crime. (June 2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York, 50. P. 2.

⁵¹⁴ UN Committee on the Rights of the Child. (February 2011). Concluding Observations: Ukraine.

суються удосконалення суто кримінального процесуального законодавства. Наприклад, стосовно відсутності чітких положень щодо процесуальних прав дітей, які не досягли віку кримінальної відповідальності в деяких з наших публікацій (спільно з М. Ю. Гаврилюк) ми пропонуємо внести ряд доповнень до чинної редакції КПК України щодо визначення правового статусу таких осіб, запровадження інституту повідомлення про підозру у вчиненні суспільно небезпечного діяння тощо^{515,516,517}. Поряд з цим, організація фактичного втілення іншої частини наведених у Стратегії напрямів – виходить за межі суто кримінального процесуального регулювання і, багато в чому, забезпечується нормами адміністративного права (як частина публічного адміністрування). За нашим переконанням, до таких напрямів належить забезпечення або впровадження:

- обов'язкового спеціального навчання (підготовки) суддів, які розглядають кримінальні провадження, учасником яких є дитина, слідчих, що здійснюють досудове розслідування, прокурорів, що здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва та підтримують державне обвинувачення у суді у провадженнях щодо неповнолітніх;

- єдиних стандартів навчання захисників, які залучаються для надання правової допомоги дитині, яка є підозрюваною чи обвинуваченою;

- єдиного підходу до допиту дітей незалежно від їх статусу у кримінальному провадженні, зокрема з використанням таких спеціальних методик, як «Зелена кімната»;

⁵¹⁵ Веселов М. Ю., Гаврилюк М. Ю. Правовий статус особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності у кримінальному провадженні. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 105–115. DOI <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.105-115>.

⁵¹⁶ Див. Веселов Н. Ю., Гаврилюк М. Ю. Правовий статус лица, в отношении которого предполагается применение принудительных мер воспитательного характера. 2019. С. 36–43.

⁵¹⁷ Веселов М. Ю., Гаврилюк М. Ю. Проблемні питання правового регулювання та практики здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. *Актуальні питання досудового розслідування: матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф.*, (м. Кривий Ріг, 11 жовтн. 2019 р.). Кривий Ріг, 2019. С. 90–93.

– критеріїв вибору та залучення до участі у кримінальному провадженні педагога, психолога, лікаря, представника служби у справах дітей, персоналу органу пробації;

– вдосконалення правозастосовної діяльності органів досудового розслідування у провадженнях за участю дітей, з метою захисту їх прав тощо.

Реалізація цих заходів, зокрема створення необхідних для цього організаційних, ресурсних та інших передумов знаходиться на стику кримінально-процесуального та адміністративно-правового регулювання. Крім того, певні складності в практичній діяльності уповноважених суб'єктів кримінального процесу обумовлена відсутністю належного урегулювання цих питань саме на рівні адміністративних норм. Але саме ця частина їх комплексного забезпечення залишається поза належної уваги фахівців. Подальше спрямування нашого наукового інтересу до окремих проблем організації здійснення кримінального судочинства за участю дітей (в контексті їх адміністративно-правового забезпечення) обумовлені рівнем уваги до цих питань з боку міжнародної правозахисної спільноти, як дієвих гарантій забезпечення прав та найкращих інтересів дитини.

Перше з таких питань, на якому слід зосередити увагу – *спеціалізація учасників кримінального провадження*, яка є однією з важливих засад ювенальної юстиції, що гарантує урахування особливих потреб дитини та додатковий захист її прав. Фактичне втілення положень щодо спеціалізації осіб, які здійснюють кримінальне провадження або працюють з неповнолітніми, вимагає низки заходів адміністративно-правового забезпечення, на чому і наголошується у цій частині нашого дослідження.

Спеціалізація або, як мінімум, високий професіоналізм осіб, що уповноважені на роботу з дітьми в межах кримінальної юстиції (умовно ка-

жучи, «ювенальна спеціалізація»), у положеннях міжнародних та національних правових актів, наукових та практичних публікація окремих фахівців, як-от: Г. Д. Анучкіної та Н. Ю. Белокопитової, С. О. Ветошкіна, К. Гамільтон, Ю. І. Ємець, В. П. Лобача, І. І. Мартінович, О. С. Назарової, К. І. Смеловцева, С. П. Старосольської та інших, – розглядається як принцип або гарантія забезпечення прав дітей у ювенальній юстиції. Досвід відповідної спеціалізації мають багато країн світу. Так у кожному департаменті Франції були створені суди для неповнолітніх злочинців, призначені спеціалізовані судді в справах неповнолітніх. Надалі ця спеціалізація перейшла на службовців прокуратури та адвокатури⁵¹⁸. Ключовими елементами нідерландської системи ювенальної юстиції є такі: ювенальний суддя, ювенальний прокурор, ювенальний адвокат, Рада із захисту дітей при Мін'юсті Нідерландів, центри пробації, спеціально підготовлені поліцейські⁵¹⁹. У Грузії процес здійснення правосуддя щодо неповнолітніх ведуть тільки особи, які спеціалізуються у сфері здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, крім випадків, передбачених відповідними нормами КПК Грузії (ст. 16 Кодексу про правосуддя щодо неповнолітніх)⁵²⁰. КПК та інші закони України передбачають спеціалізацію деяких уповноважених осіб, які здійснюють кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Проте, правове визначення цього питання в нашому вітчизняному законодавстві не можна вважати абсолютно досконалим (чи, як мінімум, завершеним).

Перше, з чого варто почати, – це визначити коло учасників кримінального провадження, стосовно яких доцільно говорити про їхню ювенальну спеціалізацію. До кола таких осіб належать: судді, включаючи слі-

⁵¹⁸ Див. Кудрявцева Н. І. 2003. С. 41-42.

⁵¹⁹ Концепція створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні: проект / Робоча група проекту «Створення та розвиток системи ювенальної юстиції України». *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 1-2. С. 90-95.

⁵²⁰ Див. Juvenile Justice Code. (2015). Law of Georgia, Nr. 3708-III.

дчого суддю, прокурор, слідчий, співробітники оперативних та інших підрозділів Національної поліції, захисник, представник персоналу органу пробації. Гіпотетично про доцільність ювенальної спеціалізації названих учасників можна казати, виходячи з аналізу рекомендацій міжнародно-правових актів (тих самих «Пекінських правил»), досвіду організації цього питання в інших країнах світу, обґрунтованих пропозицій науковців. У Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи «Про правосуддя, дружнє до дитини» наголошується: «усі фахівці, які працюють з дітьми і для дітей, повинні отримувати необхідну міждисциплінарну підготовку з питань прав і потреб дітей різних вікових груп, а також щодо процедур, які адаптовані до них»; «фахівці, які мають безпосередній контакт з дітьми, також повинні бути навчені спілкуватися з ними в будь-якому віці та стадії розвитку, а також із дітьми, які знаходяться в умовах особливої вразливості» (п.п. 14, 15)⁵²¹.

Досудові розслідування та судочинство в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, так само як і у кримінальних провадженнях за злочинами проти дітей, крім дотримання процесуальної форми включають необхідність подолання труднощів у налагодженні довіри, інтерв'юванні цієї вікової категорії учасників кримінальних процесуальних відносин, захисту дитину від подальшої шкоди або криміналізації (рецидиву), вимагають від персоналу уповноважених органів спеціальних навичок комунікативного і психологічного підходу до неповнолітніх. А. О. Бакаєв небезпідставно заявляє, що кваліфікація таких фахівців передбачає більш широкий спектр знань, ніж в інших їхніх колег (*правка авт.*)⁵²². На конференції Ради Європи в м. Толедо («Захист дітей в європейських системах правосуддя», 12-13.03.2009 р.) учасники дійшли ви-

⁵²¹ Council of Europe. (2011). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice. 97.

⁵²² Бакаєв А. А. Система профилактики правонарушений несовершеннолетних: моногр. М. : ВНИИ МВД России, 2003. С. 136.

сновку: «Усі фахівці, зокрема судді, психологи та юристи, що мають справу з дітьми у правосудді, повинні отримувати відповідну інформацію, підвищення обізнаності та навчання відповідним методам проведення опитування». Разом із тим, небагато з них мають знання про права дітей та процедурні питання в цьому контексті⁵²³.

Слід констатувати, що обов'язкові вимоги з приводу спеціалізації в кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх осіб чинне українське законодавство містить лише стосовно суддів та слідчих (ч. 14 ст. 31, ч. 2 ст. 484, ч. 1 ст. 499 КПК України). Для уникнення будь-яких сумнівів щодо наявності в судді законних повноважень на розгляд цієї категорії справ до матеріалів кримінального провадження слід додавати копію або витяг із протоколу зборів суддів, де визначено кількісний та персональний склад суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх. Так само судам слід з'ясовувати наявність документів (копій наказів, розпоряджень тощо), які підтверджують факт здійснення досудового розслідування щодо неповнолітніх спеціально уповноваженим на це слідчим. Важливість належного виконання цих положень обумовлена тим, що докази, отримані внаслідок проведення досудового розслідування щодо неповнолітнього не уповноваженим на це суб'єктом, внаслідок дії п. 2 ч. 3 ст. 87 КПК України, є недопустимими, а ухвалення судового рішення незаконним складом суду є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону, що тягне його скасування. Втім фактичне забезпечення функціонування вимог щодо тих учасників, ювенальна спеціалізація яких окреслена в законодавстві, у конкретних кримінальних провадженнях здійснюється через відповідні форми публічного адміністрування правового та організаційного характеру. Необхідно враховувати, що спеціальних вимог до прокурора чи

⁵²³ Див. Council of Europe. (2011). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice.

слідчого судді, який здійснює кримінальне провадження щодо неповнолітнього, процесуальним законом не передбачено. Винятком із закріпленого в ч. 14 ст. 31 КПК України правила також є суд (суддя), який вирішує питання, пов'язані з виконанням вироків щодо неповнолітніх⁵²⁴. Спеціальних вимог не передбачає законодавство і щодо представника органу пробації, захисника, а також співробітників оперативних підрозділів Національної поліції (у деяких нормах гл. 38 КПК України згадується лише про уповноважений підрозділ органів Національної поліції).

На рівні підзаконних нормативних актів, які мають адміністративно-правову природу в кримінальному провадженні визначається ювенальна спеціалізація прокурорів та персоналу органів пробації. За наказом ГПУ від 06.12.2014 р. № 16гн процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, підтримання державного обвинувачення в кримінальних провадженнях, вчинених неповнолітніми та за їхньою участю, доручається прокурорам, на яких покладено обов'язок захисту прав і свобод дітей (п.п. 8, 9). Уповноваженим органом із питань пробації, представники якого беруть участь у кримінальному провадженні (забезпечення судів інформацією, що характеризує неповнолітнього обвинуваченого, участь у судових засіданнях), є сектор ювенальної пробації, який є відокремленим підрозділом без права юридичної особи. Він утворюється та діє на підставі Типового положення про сектор ювенальної пробації, затвердженого наказом Мін'юст України № 2649/5 від 18.08.2017 р.⁵²⁵. Проте, як слушно зауважує М. П. Мелешко, діяльність усіх органів ювенальної юстиції повинна регламентуватися не відомчими розпорядженнями, а

⁵²⁴ Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 р. № 223-66/04-17.

⁵²⁵ Типове положення про сектор ювенальної пробації: Наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 р. № 2649/5. Дата оновлення: 20.07.2018 р.

законодавчим актом⁵²⁶. Особливо, якщо це стосується кримінально-процесуальних відносин, де має дотримуватися гранично визначена регламентація.

Ситуація щодо умов обрання та вимог до кандидатури уповноваженої на роботу з дітьми, більш менш змістовно, визначена стосовно суддів, які обираються з числа суддів відповідного суду зборами суддів у порядку, передбаченому ст. 18 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Обрання «ювенального судді» на зборах суддів є однією з форм забезпечення внутрішньої діяльності судів, яке проводиться в порядку, передбаченому в Положенні про збори суддів відповідного суду. Ці Положення в судах приймаються на підставі Типового положення про збори суддів судів загальної юрисдикції (затверджене рішенням Ради суддів України № 45 від 04.06.2015 р.), де серед повноважень таких зборів згадується про обрання суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх.

Вимог до кандидатури так званого «ювенального слідчого» ані КПК України, ані інші законодавчі акти не містять. Закон лише вказує, що такий слідчий визначається керівником органу досудового розслідування на здійснення досудових розслідувань щодо неповнолітніх» (ч. 2 ст. 484, ч. 1 ст. 499 КПК України). Це положення дублюється у Наказі МВС України № 570 від 06.07.2017 р. (п. 3, 4 розд. V), але не окреслюються вимоги чи рекомендацій до таких кандидатів, не визначаються додаткові завдання, не акцентується увага на специфічних повноваженнях «ювенальних слідчих» відповідно до особливостей досудового розслідування. Слід віддати належне тому факту, що, хоча закон і не містить прямої вказівки на ювенальну спеціалізацію в кримінальному провадженні прокурорів, це питання знаходить певної уваги на відомчому рі-

⁵²⁶ Див. Мелешко Н. П. 2006. С. 363-366.

вні правового регулювання. По-перше, з метою організації діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей (цей напрям охоплює значно ширшу сферу правовідносин, а не лише участь у кримінальних провадженнях), у складі Офісу Генерального прокурора створено та функціонує управління захисту прав і свобод дітей, а у прокуратурах обласного та окружного рівня – відповідні галузеві структурні підрозділи. По-друге, зазначено, що безпосереднє виконання таких обов'язків доручається досвідченим працівникам (хоча конкретні вимоги до таких осіб також відсутні). По-третє, рекомендовано в прокуратурах місцевого рівня, за можливості, на цих прокурорів не покладати виконання обов'язків з інших напрямів прокурорської діяльності (п. 3 Наказу ГПУ від 06.12.2014 р. № 16гн). Нагадаємо, що навіть закон не звільняє суддів, уповноважених здійснювати кримінальне провадження щодо неповнолітніх, від виконання обов'язків судді відповідної інстанції. Будь-яких вказівок на цей рахунок щодо слідчих взагалі не існує ані в законах, ані в підзаконних актах. Позитивним прикладом є організація ювенальної спеціалізації служби пробації, де, як зазначалося, утворено відокремлений підрозділ. Відповідні сектори ювенальної пробації діють на підставі Типового положення, затвердженого наказом Мін'юст України № 2649/5 від 18.08.2017 р., яке окреслює основні завдання і функції секторів, права та повноваження їх персоналу, що органічно доповнює положення законів.

Першими з уповноважених осіб, хто стикається з фактами порушень з боку дітей, є працівники поліції. У разі безпосереднього виявлення протиправних діянь із боку дитини, не залежно від спеціалізації, вони мають діяти відповідно до закону, який у певних ситуаціях враховує вікові особливості неповнолітніх правопорушників. Але, якщо казати про цілеспрямовані заходи оперативних підрозділів у межах кримінального

провадження за участю неповнолітніх, відповідна спеціалізація таких поліцейських напевно матиме позитивний ефект як для найкращого гарантування прав дітей, так і для інтересів правоохоронної діяльності. Світова практика єдиної *уніфікованої моделі щодо спеціалізації підрозділів поліції у сфері ювенальної юстиції* поки що не створила. Але можна виділити декілька основних варіантів організації їх діяльності: а) підрозділи кримінальної поліції, які спеціалізуються на розслідуванні злочинів, учинених неповнолітніми; б) система спеціалізованих підрозділів, які структурно входять до складу кримінальної поліції та, крім участі в розслідуванні ювенальної злочинності, активно займаються превентивною роботою в цій сфері; в) підрозділи, які в межах загальної превентивної діяльності виконують завдання ювенальної превенції; г) система спеціалізованих підрозділів, які займаються виключно питаннями ювенальної превенції⁵²⁷.

Українська модель належить до останнього з приведених типів. Уповноважені підрозділи органів Національної поліції, про які згадується в статтях 496, 500 КПК України, – це підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, серед повноважень яких наказ МВС України № 1044 від 19.12.2017 р. передбачає участь їх персоналу в судовому розгляді за участю неповнолітнього обвинуваченого (п. 2). Водночас це не ті підрозділи, працівників яких КПК України у ст. 41 згадує серед учасників кримінального провадження і які уповноважені здійснювати слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії в кримінальному провадженні за письмовим дорученням слідчого, прокурора, а ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» наділяє повноваженнями проводити оперативно-розшукові заходи. Сучасні підрозділи ювенальної превенції Національної поліції, хоч і були утворені в результаті реформування ко-

⁵²⁷ Див. Веселов М., Іщенко І. Міжнародна практика діяльності поліції у сфері ювенальної превенції. 2018. С. 16.

лишньої кримінальної міліції у справах дітей, однак на сьогодні відповідних оперативно-розшукових повноважень не мають. Ліквідована ж кримінальна міліція в справах дітей поєднувала функції соціально-профілактичної роботи з дітьми та здійснення оперативно-розшукової діяльності як щодо злочинної поведінки неповнолітніх осіб, так і злочинних намірів щодо них самих. У такому вигляді, вочевидь, простежувалася більш поглиблена ювенальна спеціалізація діяльності правоохоронців за типом «б» представлених у попередньому абзаці варіантів. Отож, можна констатувати, що на сьогодні персонал оперативних підрозділів поліції, який активно залучаються слідчими та прокуратурою до участі в кримінальних провадженнях щодо дітей, відповідної спеціалізації не має, що не може негативно відбиватися на ефективності врахування інтересів дітей.

До цього моменту мова йшла про учасників кримінального провадження (суд, сторона обвинувачення, інші учасники), які мають безпосереднє відношення до органів державної влади, із діяльністю яких найчастіше ототожнюється примусовий вплив держави на суспільні правовідносини. Водночас *ювенальна спеціалізація* стосується не лише аспектів здійснення правосуддя, обвинувачення та превенції протиправної поведінки щодо дітей. Важливе місце в системі ювенальної юстиції відводиться й наданню якісної правової допомоги дітям, що перебувають у «конфлікті» із законом. Як зазначає С. О. Ветошкін, формування ювенальної юстиції передбачає підвищення значущості кваліфікованої юридичної допомоги щодо захисту прав дитини⁵²⁸. Участь захисника в судовому провадженні під час розгляду кримінального провадження, а також перегляду судових рішень за результатами судового розгляду щодо неповнолітніх має бути забезпечено в судах усіх інстанцій незалежно

⁵²⁸ Ветошкін С. А. Ювенальное право: учеб. пособие. Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2008. С. 45.

від стадії судового провадження та суб'єкта оскарження. Захисником у кримінальному провадженні може бути лише адвокат, який залучається підозрюваним, обвинуваченим, їх законними представниками або забезпечується слідчим, прокурором, слідчим суддею чи судом для здійснення захисту за призначенням (у межах надання безоплатної правової допомоги). Участь захисника у таких провадженнях є обов'язковою (ст. 52 КПК України). Неповнолітнього потерпілого чи свідка може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником (адвокат). Додаткових умов стосовно залучення чи вимог до кандидатури адвоката, який братиме участь у кримінальному провадженні щодо захисту прав неповнолітнього законодавство не висуває. У 2017 році Вищий спеціалізований суд звертав лише увагу місцевих та апеляційних судів на неприпустимості здійснення захисту неповнолітнього й дорослого співучасників злочину одним і тим же захисником (п. 4)⁵²⁹.

Враховуючи той факт, що більшість дітей, які скоюють кримінальні правопорушення, походять із сімей або неблагонадійних, або з низьким соціально-матеріальним статусом, участь захисника, як правило, забезпечується за рахунок надання безоплатної вторинної правової допомоги через відповідні регіональні чи місцеві ЦНБВПД. На сьогодні, ознайомлення з практикою діяльності деяких Центрів дозволило виявити такі позитивні тенденції: персонал центрів при веденні реєстру адвокатів, з якими укладається контракт чи тимчасова угода на надання вторинної безоплатної правової допомоги, звертають увагу на сферу їхніх інтересів у наданні правових послуг; при призначенні захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітнього працівники ЦНБВПД віддають перевагу тим адвокатам, які мають найбільший досвід роботи в цій галузі

⁵²⁹ Див. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист ВССУ. 2017, № 223-66/0/4-17.

правовідносин, проходили відповідні тренінги або курси підвищення кваліфікації, мають додаткову (педагогічну чи психологічну) освіту тощо. Але нормативно-правові акти Мін'юст України (Координаційного центру з надання правової допомоги) чи Національної асоціації адвокатів України (Ради адвокатів України) не зосереджують на цьому уваги, а відповідна практика поширюється за неофіційною ініціативою персоналу ЦНБВПД. На відміну від попередніх учасників, адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі. Натомість, можна навести такий приклад із світової практики: фламандська Асоціація адвокатів (Бельгія) та її Комісія ювенальних адвокатів пропонує своїм членам дворічний курс із прав дітей. Правова інформація доповнює базову підготовку в галузі дитячої психології й розвитку, а також практичним навчанням, таким як спілкування з дітьми. Відвідування всіх модулів є обов'язковою для того, щоб отримати сертифікат у якості «ювенального адвоката»⁵³⁰. В Україні для адвокатів методика таких тренінгів уже розробляється партнерами Мін'юста – Програмою USAID «Нове правосуддя». Подібні тренінги в Україні уже запущено UNICEF і для поліцейських⁵³¹.

Таким чином, створення належних правових засад впровадження до системи кримінальної ювенальної юстиції *ювенальної спеціалізації адвокатів* (захисників чи представників неповнолітніх потерпілих і свідків) охоплює низку адміністративно-правових передумов.

По-перше, крім включення рекомендацій щодо спеціалізації адвокатів, які захищають права та інтереси дітей до норм КПК України, такі

⁵³⁰ Див. Council of Europe. (2011). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice.

⁵³¹ Старосольська С. Інтереси дитини повинні стати основою роботи усіх державних інституцій. *Громадський простір*. Новини: 05.08.2018. URL: <https://www.prostir.ua/?news=interesy-dytny-povynni-staty-osnovoyu-roboty-usih-derzhavnyh-instytutsij>.

норми повинні бути передбачені у ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також ЗУ «Про безоплатну правову допомогу». Зокрема, серед підстав для здійснення адвокатської діяльності у справах, що стосуються захисту прав та інтересів неповнолітніх осіб, крім загальних умов (наявність свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю, ордеру чи договором із захисником або дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги) має бути рекомендовано отримання сертифікату про проходження спеціальної підготовки у сфері здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. У ЗУ «Про надання безоплатної правової допомоги», також слід встановити, що під час призначення адвоката для всіх категорій дітей, наведених у п. 2 ч. 1 ст. 14 цього Закону, крім досвіду роботи, навантаження, складності справ, у яких адвокат бере участь, – обов'язково враховується наявність підтвердженої відповідним сертифікатом спеціалізації у сфері здійснення правосуддя щодо неповнолітніх.

По-друге, низка адміністративно-правових передумов ювенальної спеціалізації адвокатів у кримінальному провадженні має бути створена на рівні адміністративно-правових актів Уряду держави. В перспективі слід створити та затвердити Постановою КМУ Стандарт спеціалізації осіб, які ведуть процес здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, і осіб, що беруть участь в зазначеному процесі, зокрема щодо захисту їхніх законних прав та інтересів, а також визначити суб'єкта (суб'єктів) владних повноважень, уповноважених здійснювати сертифікацію ювенальних адвокатів. Серед іншого, такий стандарт повинен передбачати спеціальну підготовку в області педагогіки і дитячої психології. Відповідні кореляції слід внести до чинних редакцій Порядку і умов проведення конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги (затвердженого Постановою КМУ

від 28.12.2011 р. № 1362), Порядку і умов укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу ... (затвердженого Постановою КМУ від 11.01.2012 р. № 8).

По-третє, низка положень деталізації та практичного втілення у суспільні відносини ювенальної спеціалізації адвокатів забезпечується на рівні відомчих нормативно-правових актів Мін'юст України, Координаційного центру з надання правової допомоги Мін'юст України, нормативних актів організаційних форм адвокатського самоврядування (наприклад, Ради адвокатів України). Так, певні зміни та доповнення з цього питання повинні бути внесені до Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі (затверджених Наказом Мін'юст України від 21.12.2017 р. № 4125/5), Порядку надання безоплатної правової допомоги місцевими центрами з надання безоплатної вторинної правової допомоги (затверджений Наказом Координаційного центру з надання правової допомоги Мін'юст України від 28.01.2019 р. № 2) тощо.

Нарешті, *видання органами публічного адміністрування та адвокатського самоврядування індивідуальних актів правозастосування* з приводу закріплення базових установ для спеціальної підготовки адвокатів, затвердження програм такої підготовки, зарахування кандидатів для навчання, видача сертифікатів, утворення конкурсних комісій з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правову допомогу дітям у кримінальних провадженнях і т. ін., – це також все прояви адміністративно-правового забезпечення ювенальної спеціалізації адвокатів у кримінальному провадженні.

Отже, наведене дає підстави стверджувати, що *ювенальна спеціалізація в кримінальному провадженні* має досягатися завдяки поєднанню норм кримінального процесуального права та механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення такої спеціалізації, що містить або міститиме (з огляду на те, що деякі з наведених елементів на цей час представлені лише у вигляді пропозицій) таке:

а) встановлення у нормах КПК України обов'язкових вимог щодо спеціалізації суддів (щодо розгляду всіх питань стосовно неповнолітньої особи, у тому числі і під час виконання судових рішень), слідчих суддів, прокурорів, слідчих у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх, а також рекомендацій щодо аналогічної спеціалізації адвокатів;

б) встановлення в нормах законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про пробацію», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Правосуддя дружнє до дитини» (останній, станом на 10.01.2020 р., перебуває на стадії розробки) вимог щодо «ювенальної» спеціалізації суддів, прокурорів, слідчих органів досудового розслідування Національної поліції, персоналу органів пробації, адвокатів;

в) виділення в складі Національної поліції ювенальної поліції, яка включатиме ювенальну кримінальну поліцію, ювенальну превенцію, службу шкільних офіцерів поліції (внесення відповідних змін до ЗУ «Про Національну поліцію», Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою КМУ № 877 від 28.10.2015 р., підготовка та затвердження наказом МВС України Положення про ювенальну поліцію тощо);

г) виділення в складі Державної установи «Центр пробації» секторів ювенальної пробації (що на сьогодні передбачає Типове положення про

сектор ювенальної пробації, затверджене наказом Мініюст України № 2649/5 від 18.08.2017 р.);

д) окреслення в нормах законів та деталізація в підзаконних нормативно-правових актах, рішеннях Ради суддів України, Національної асоціації адвокатів України:

– *вимог до кандидатів* та умов їх призначення (обрання чи отримання статусу);

– *процедури призначення* (обрання чи отримання статусу) зазначених вище учасників кримінального провадження;

– *вимог обов'язкового чи рекомендованого спеціального навчання* або підвищення кваліфікації, проходження тренінгів зазначених вище учасників кримінального провадження;

е) затвердження *єдиних стандартів* та визначення базових органів (установ) навчання «ювенальних» спеціалістів;

є) затвердження *інструкцій* чи *рекомендацій* з організації роботи відповідних спеціалізованих підрозділів чи посадових осіб, суддів, адвокатів;

ж) прийняття (видання) *адміністративно-правових актів реалізації норм права* в конкретних судах, прокуратурах, органах досудового розслідування, органах пробації, підрозділах поліції, центрах надання правової допомоги, органах самоврядування адвокатури;

з) визначення *юридичних фактів* – встановлення причетності до кримінального провадження неповнолітньої особи, встановлення віку неповноліття причетної до кримінального правопорушення особи тощо⁵³².

Ефективність проведення досудового розслідування, судового провадження за участю неповнолітніх безпосередньо залежить як від знання

⁵³² Веселов М. Ю. Адміністративно-правове забезпечення «ювенальної» спеціалізації учасників кримінального провадження. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4 (88). С. 87-88.

судом, прокурором, слідчим основних психологічних характеристик тієї вікової групи, до якої належить неповнолітній учасник такого провадження, його особистісних якостей⁵³³, так і наявності достатньої інформації про соціально-екологічні умови його життя і розвитку.

Судова практика свідчить, що при розгляді проблеми злочинності серед неповнолітніх, необхідно особливу увагу приділяти сукупності обставин та факторів, що сприяють підвищенню її рівня⁵³⁴.

Національне законодавство низки країн світу наголошує на необхідності з'ясування рівня розвитку, інших соціально-психологічних рис неповнолітнього учасника кримінального провадження, умов його життя та виховання, що цілком корелюється з п. 16 «Пекінських правил». Втілення так званого принципу «соціальної насиченості» кримінального провадження також, не знайде фактичного забезпечення без адміністративно-правової організації цих вимог. Мова йде не тільки про залучення до участі в процесі експертів і спеціалістів, але і про використання в рамках ювенальної юстиції даних, отриманих судом і за його спеціальними завданнями, від спеціалізованих неюрідичних установ і служб ювенального профілю (медико-психологічних, соціально-психологічних, соціальних служб, консультаційних центрів). Залучення цих даних – одна з головних особливостей судового процесу в «класичному» правосудді у справах неповнолітніх⁵³⁵.

Тут буде доцільно привести деякі приклади правового регулювання збору «соціальної інформації» про дитину для кримінального правосуддя в інших країнах світу (на прикладі Грузії, Польщі, Франції).

⁵³³ Климчук М. П., Марко С. І. Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження під час досудового слідства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 412.

⁵³⁴ Витяг з узагальнення практики розгляду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми у 2013 році та першому півріччі 2014 року судами першої та апеляційної інстанцій. *Апеляційний суд Миколаївської області*.

⁵³⁵ Див. Левченко В. О. 2011. С. 52-55.

У Польщі, питання, щодо неповнолітніх, які виходять за межі загального кримінального судочинства, регулюються окремим Законом «Про судочинство у справах неповнолітніх». У таких кримінальних справах слід враховувати: вік, стан здоров'я, ступінь розумового і фізичного розвитку дитини, риси його характеру, поведінку, а також причини і ступінь деморалізації, характер навколишнього середовища і умов виховання таких осіб (§ 2 ст. 3). Соціальні установи або органи місцевого самоврядування, а також довірені особи в межах своєї компетенції надають на запит суду інформацію, необхідну для здійснення правосуддя (ст. 4). Зазвичай, проведення екологічної перевірки (збір даних про неповнолітнього і його соціальне оточення) сімейний суд доручає персоналу пробації. У виняткових випадках екологічна перевірка може бути доручена: 1) представникам соціальних організацій; 2) компетентним підрозділам поліції; 3) консультативним групам судових фахівців; 4) педагогічному складу притулків для неповнолітніх або виправних установ. За зверненням співробітників пробації поліція зобов'язана допомагати їм у виконанні завдань, пов'язаних з проведенням екологічної перевірки. Правила і порядок проведення таких заходів встановлюються правовими актами Мін'юсту за погодженням з МВС (ст. 24). При необхідності, суд може звернутися до відповідних державних або соціальних установ органів місцевого самоврядування з приводу надання необхідної допомоги в поліпшенні освітніх, побутових та оздоровчих умов неповнолітнього (ст.ст. 7, 12)⁵³⁶.

Характерною рисою регулювання провадження у справах неповнолітніх у Франції також є наявність міжгалузевого законодавчого акту – Ордонансу щодо неповнолітніх правопорушників. Закон підкреслює, що перш ніж приймати будь-які рішення про заходи реагування щодо непо-

⁵³⁶ O postępowaniu w sprawach nieletnich: Ustawa Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 26 paźdz. 1982 r. Nr 35 poz. 228. (Dz. U. 2018, poz. 969).

внолітнього правопорушника, необхідно отримати достатньо інформації про його особистість, соціальне положення і сімейне оточення (ст. 5-1). Усі, зібрані під час розслідування дані накопичуються в окремій справі, що перебуває в розпорядженні прокурора та ювенального судді. Інформація є конфіденційною. Вона включає відомості про особистість неповнолітнього, а також його соціальне і сімейне оточення, проведені в ході провадження заходи освітньої та соціальної допомоги дитині (ст. 5-2). Письмовий звіт на запит прокурора, ювенального судді або слідчого судді готується юридичною службою захисту дітей. Він містить всю необхідну інформацію про неповнолітнього, а також пропозиції щодо оптимальних заходів впливу на нього. Суд проводить необхідне консультування з вказаною службою перед прийняттям будь-якого рішення стосовно обрання запобіжного заходу щодо неповнолітнього (ст. 12)⁵³⁷.

Як і в попередніх прикладах, Кодекс Грузії про здійснення правосуддя щодо неповнолітніх, який діє поряд з КПК, передбачає обов'язкове з'ясування індивідуальних характеристик неповнолітнього правопорушника, які відображаються в звіті про індивідуальну оцінку. У звіті зазначаються особливі потреби неповнолітнього, ризики скоєння кримінального чи адміністративного правопорушення і, відповідно, заходи, рекомендовані для сприяння належному розвитку дитини та її інтеграції до суспільства. Залежно від стадії провадження звіт готує юридична особа публічного права, що діє в сфері виконання покарань та пробації (Національне агентство пробації або Пенітенціарний департамент). Методологія, порядок і стандарти підготовки звіту про індивідуальну оцінку визначаються спільним наказом Мін'юсту, МВС та Міністра виконання покарань і пробації. Даний звіт враховується на будь-якій стадії процесу здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. Кодекс згадує і про повно-

⁵³⁷ Ordonnance № 45-174 du 02.02.1945 relative à l'enfance délinquante. Version consolidée au 30.12.2019.

важення персоналу пробації при проведенні індивідуальної оцінки неповнолітнього (ст. 27)⁵³⁸.

Наведені приклади іноземних правових актів мають міжгалузевий характер. Вони наглядно демонструють симбіоз норм кримінально-процесуального та адміністративного права. Перші – встановлюють імператив з'ясування особистісних характеристик та умов життя і виховання неповнолітніх учасників кримінального провадження, визначають роль та процесуальний статус відповідних органів публічного адміністрування, які приймають участь у цьому провадженні. Останні – створюють підстави для належної взаємодії та фактичної реалізації цих правових та соціально-психологічних заходів в межах завдань та адміністративної юрисдикції цих суб'єктів.

Аналізуючи КПК України, умовно можна виділити *три форми визначення індивідуальних соціально-особистісних характеристик неповнолітнього делінквента*: а) досудова пробація (складання досудової доповіді) (ст. 314-1); б) з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 487); в) проведення психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 486).

Складання досудової доповіді забезпечує суд формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Форма, зміст та порядок складання досудової доповіді про неповнолітнього обвинуваченого визначаються ЗУ «Про пробацію», а також Порядком складання досудової доповіді, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері пробації (затвердженим Наказом Мін'юст України від 27.01.2017 р. № 200/5). Порядок визначає, що саме

⁵³⁸ Див. Juvenile Justice Code. (2015). Law of Georgia, Nr. 3708-IIIb. Date of issuing: 12.06.2015.

повинна містити досудова доповідь. Багато в чому, вимоги до її змісту відповідають згаданим вище іноземним аналогам подібного звіту. Втім у зазначеній формі слід звернути увагу на декілька особливостей: по-перше досудова пробація здійснюється зі стадії підготовчого провадження (перший етап судового провадження); по-друге, досудова доповідь не складається у певних випадках, зокрема у разі застосування до неповнолітніх примусових заходів виховного чи медичного характеру.

Більш універсальною формою видається вимога щодо з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого. При дослідженні таких умов належить з'ясувати: 1) склад сім'ї неповнолітнього, обстановку в ній, морально-побутові умови сім'ї тощо; 2) обстановку в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній; 3) зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (див. ст. 487 КПК України).

На відміну від досудової пробації та психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи, з'ясування обставин окреслених у ст. 487 КПК України не вимагає ухвали суду (слідчого судді). Водночас українське кримінальне процесуальне законодавство не містить і прямих вказівок про виконавців та процедуру таких дій. Слідчий, який здійснює досудове розслідування, може виконувати лише первинний моніторинг умов життя дитини – учасника кримінального провадження. Як слушно зазначає В. В. Романюк, в переважній більшості слідчі обмежуються приєднанням до матеріалів кримінального провадження щодо неповнолітніх копії свідцтва про народження, характеристики з місця навчання та довідки про перебування на обліку в психіатра⁵³⁹. Подальші дії вихо-

⁵³⁹ Романюк В. В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 150.

дять за межі його кримінально-процесуальної юрисдикції (не належать до повноважень і завдань органів досудового розслідування).

Єдиним джерелом, яке дещо проливає світло на це запитання є Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ (далі – ВССУ) від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13. У ньому зазначається, що під час підготовчого судового засідання суд зобов’язує представника служби у справах дітей надати суду інформацію про особу неповнолітнього, в тому числі й з урахуванням відомостей отриманих від колишньої кримінальної міліції у справах дітей. У свою чергу, зазначені органи, здійснюючи покладені на них Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» повноваження, збирають відомості, що характеризують неповнолітнього, його поведінку в повсякденному житті, як до, так і після вчинення кримінального правопорушення, середовище, в якому він зростає, навчається, коло осіб, з якими спілкується, які узагальнюють та подають суду у формі «звіту про неповнолітнього обвинуваченого у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх». Рекомендована форма звіту та інструкції про порядок його складання викладені у додатку до цього листу ВССУ (п. 9)⁵⁴⁰. Але слід зазначити, що у такому ракурсі ці дії фактично дублюють досудову пробацію, а відповідний звіт – досудову доповідь, хіба що за участю інших суб’єктів. Таке положення справ можна пояснити тими обставинами, що спочатку редакція КПК України 2012 року не містила положень про досудову доповідь. Ці зміни набули чинності лише у 2016 році. Тому, частково актуальні до 2017 року, ці рекомендації ВССУ вже не виконують потрібної функції на теперішній час.

Потреба у з’ясуванні вказаних відомостей, з метою забезпечення прав, найкращих інтересів та потреб дитини, виникає з самого початку

⁵⁴⁰ Див. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист ВССУ. 2017, № 223-66/0/4-17.

залучення неповнолітньої особи до участі у кримінальному провадженні (а не з часу передання провадження до суду), при цьому, за нашим переконанням, незалежно від її процесуального статусу – підозрюваний (обвинувачений), потерпілий чи свідок. Крім вирішення справи по суті судом, така інформація має важливе значення, починаючи зі стадії досудового розслідування. Вона повинна враховуватися при проведенні допиту цих осіб слідчим, призначенні законних представників, обранні запобіжного заходу тощо. Отримана раніше, така інформація може бути надалі врахована персоналом пробації навіть при складанні досудової доповіді.

Зараз правові акти України визначають порядок обстеження умов перебування, стану здоров'я дитини, яка залишилась без батьківського піклування або, якщо виникла безпосередня загроза життю або здоров'ю дитини. Для роботи з такими дітьми службою у справах дітей утворюється міждисциплінарна команда з числа працівників уповноважених суб'єктів: спеціаліста служби у справах дітей; фахівця із соціальної роботи, який надає соціальні послуги сім'ї дитини (у разі наявності); працівника закладу освіти, до якого дитина зарахована для здобуття відповідного рівня освіти; лікаря загальної практики – сімейного лікаря; представника органу ювенальної превенції Національної поліції, представника установи з надання безоплатної первинної чи вторинної правової допомоги, інших працівників відповідно до пропозицій керівників цих уповноважених суб'єктів. Персональний склад міждисциплінарної команди затверджується на засіданні комісії з питань захисту прав дитини за поданням служби у справах дітей. За результатами обстеження умов перебування дитини складається акт. У разі наявності інформації про загрозу життю або здоров'ю дитини – складається акт проведення оцінки рівня безпеки дитини. Ці відносини регулюються Постановами КМУ від 24.09.2008 р. № 866 «Питання діяльності органів опіки та пік-

лування, пов'язаної із захистом прав дитини» та від 03.10.2018 р. № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю». Не зважаючи на те, що ці правові акти Уряду визначають механізми провадження органами публічного адміністрування діяльності, пов'язаної із захистом прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, виявлення випадків жорстокого поводження з ними, виникнення безпосередньої загрози їх життю або здоров'ю, вони, на жаль, не містять положень щодо взаємодії цих органів з уповноваженими суб'єктами кримінального провадження щодо неповнолітніх. В діяльності українських слідчих окремих територіальних органів поліції можна знайти приклади звернень (доручень) до місцевих служб у справах дітей стосовно обстеження умов проживання дитини, оцінки рівня безпеки дитини, яка перебуває у статусі не лише потерпілого, а й підозрюваного чи особи, стосовно якої здійснюється провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру. За поданням служби у справах дітей комісії з питань захисту прав дитини при місцевих органах публічного адміністрування призначають комісійні обстеження. Відповідні акти долучаються до матеріалів кримінального провадження. Викладені у них відомості мають значення при залученні (зокрема заміні) законних представників неповнолітньої особи, враховуються при обранні запобіжного заходу чи передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд батьків, опікунів, піклувальників або адміністрації дитячої установи, надаються для урахування експертам при проведенні психологічної експертизи. Однак, як було зазначено, цей порядок взаємодії сторони обвинувачення із зазначеними органами публічного адміністрування в даний час не має належного механізму адміністративно-правового врегулювання.

Вважаємо, що *механізм з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього учасника кримінального провадження* має міжгалузевий правовий характер і повинен включати наступні компоненти, які здатні поєднати правові заходи і так звані «неюрідичні елементи» (заходи соціального, психологічного, медичного характеру тощо).

По-перше, про затримання неповнолітнього чи за наявності достатньої інформації, що свідчить про причетність дитини до злочину має бути повідомлено відповідний регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги та місцеву територіальну мультидисциплінарну команду для забезпечення координації та взаємодії суб'єктів правової системи, соціальних служб, громадськості (на сьогодні передбачається лише інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою – див. Постанову КМУ від 28.12.2011 р. № 1363. – *Приміт. автору*).

По-друге, в Типових положеннях про службу у справах дітей (затв. Постановою КМУ від 30.08.2007 р. № 1068), комісію з питань захисту прав дитини (затв. Постановою КМУ від 24.09.2008 р. № 866), а також «мультидисциплінарні команди з ювенальної юстиції» (в перспективі їх утворення), до завдань цих органів має бути додано обов'язок організації чи координації проведення з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру (дитина, яка не досягла віку кримінальної відповідальності).

По-третє, потрібно розробити та затвердити Постановою КМУ Порядок взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час проведення з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, особи,

стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру.

По-четверте, у разі виявлення під час з'ясування умов життя та виховання дитини-делінквента обставин, що можуть загрожувати її життю та здоров'ю чи інших підстав для позбавлення батьківських прав, відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав, органам опіки та піклування слід вживати заходів в порядку затвердженому Постановами КМУ від 24.09.2008 р. № 866 та/або від 03.10.2018 р. № 800.

По-п'яте, результати обстеження умов проживання та взаємовідносин у сім'ї повинні враховуватися судом (слідчим суддею) при вирішенні питання про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд. Зокрема КПК України повинен передбачати варіант поміщення дитини-делінквента до центру соціально-психологічної реабілітації дітей або центру медико-соціальної реабілітації дітей (залежно від обставин та віку дитини), якщо, батьки або особи, що виконують їх обов'язки не здатні чи, не бажають контролювати та впливати на поведінку неповнолітньої особи.

По-шосте, запровадити єдину системи збору адміністративних даних щодо неповнолітніх у контакті із законом, розробити нормативно-технічну платформу інформатизованої бази даних для функціонування цієї системи.

Отже, з'ясування соціально-особистісних рис дитини необхідно враховувати не лише при індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру, а й для забезпечення прав дитини, як на етапі судового розгляду, так і під час досудового розслідування. Механізм забезпечення таких прав з приводу кримінального провадження за участю

неповнолітніх здійснюється завдяки узгодженому поєднанню норм кримінального процесуального та адміністративного права^{541,542}.

Нарешті останнім проблемним питанням, яке ми воліємо розглянути у цьому підрозділі – це *адміністративно-правові передумови розвитку в Україні методики «Зелена кімната»*. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей вказують, що опитування дітей з метою отримання інформації та доказів по справі має бути проведено спеціально навченим фахівцем та проходити у сприятливих умовах, враховуючи вік, зрілість та рівень розуміння обставин дитиною (п. 64)⁵⁴³. Інноваційною формою проведення опитування (допитів) дітей, які є учасниками кримінальних проваджень, в яких вони фігурують як потерпілі чи свідки, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію психіки дитини є використання так званих «зелених кімнат»⁵⁴⁴. Втім цю методику доцільно використовувати й під час допиту неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених), як мінімум, віком до 16 років, а також осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння до настання віку кримінальної відповідальності. Методика «Зеленої кімнати» навчає того, хто проводить допит, розрізняти, коли дитина говорить правду, а коли фантазує, передбачає, що той, хто проводить допит, знає психологію дитини, може інтерпретувати її дії, оскільки дитяче розуміння ситу-

⁵⁴¹ Веселов Н. Ю. Административно-правовая составляющая выяснения условий жизни и воспитания несовершеннолетнего участника уголовного производства. *Юридические науки и образование*. 2019. № 61. С. 58-59.

⁵⁴² Веселов Н. Ю., Байдак Ж. В. Отдельные вопросы межотраслевого урегулирования обеспечения прав детей в уголовном производстве. *Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства*

по уголовным делам на современном этапе : сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., (г. Новополоцк, 26–27 сент. 2019 г.): в 2 т. Новополоцк : Полоц. гос. ун-т, 2019. Т. 2. С. 34-35.

⁵⁴³ Див. Council of Europe. (2011). *Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice*.

⁵⁴⁴ Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / за заг. ред. Т. Цюман. К. : ФОП КЛИМЕНКО, 2015. С. 10.

ації дуже відрізняється від дорослого⁵⁴⁵. Адже показання неповнолітньої особи можуть бути визнані належними доказами у кримінальному провадженні лише у тому випадку, якщо вони прямо чи непрямо підтверджують існування чи відсутність обставин поза розумним сумнівом.

Раніше, проведення опитування дитини, яка є потерпілою або свідком у кримінальному провадженні із застосуванням методики «Зелена кімната» було окреслено в Інструкції з організації роботи підрозділів кримінальної міліції у справах дітей, затвердженою наказом МВС України від 19.12.2012 р. № 1176 (але цей правовий акт втратив чинність 19.12.2017 р. у зв'язку з реформуванням вказаної служби). Зараз в Україні не існує єдиного підходу до створення цих кімнат, а також будь-якої нормативно визначеної методики їх функціонування, залучення психолога чи педагога. Улаштування таких кімнат в Україні відбувається, як правило, на базі підрозділів Національної поліції (в більшості випадків), центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, в рідких випадках – місцевих судів. Іноді, це лише формальний розподіл двох кімнат «венеціанським» склом, одну з яких пофарбовано у зелений колір. Слід констатувати недостатній рівень правової визначеності статусу педагога, психолога, лікаря, відсутність критеріїв їх вибору та залучення. Як правило, їх участь забезпечується за рахунок усної домовленості слідчого з штатним психологом органу поліції (за наявності) чи практичним психологом (соціальним педагогом) закладу загальної середньої освіти (школи), а лікаря – з місцевим закладом охорони здоров'я. Втім така практика не знаходить належного відображення у тому ж Положенні про психологічну службу у системі освіти України (затвердженому Наказом МОН України від 22.05.2018 р. № 509).

⁵⁴⁵ Сльозка Є. Дослідження передумов запровадження нової практики допиту/опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства. *Жіночий консорціум України за підтримки VICE* (Міжнародного католицького бюро дитини) та ОАК Foundation. 2015. С. 32-33.

В Керівних принципах Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей урядам держав-учасниць пропонується «створити дружні до дітей, міжвідомчі та міждисциплінарні центри для дітей-жертв і дітей-свідків, де діти могли б заслуховуватись та проходити медичне обстеження для судово-медичних цілей, а також пройти всебічне обстеження та отримати всі відповідні терапевтичні послуги від відповідних фахівців» (п. j гл. V)⁵⁴⁶. За домовленістю Офісу Генерального прокурора та Уповноваженого президента України з прав дитини з 2020 року в Києві та Київській області стартує спільний пілотний проект за принципом американського *Children's Justice Centre*. Його суть полягає в тому, що дитину, яка була жертвою, опитують лише один раз на стадії досудового розслідування під відеозапис. Допит проводить спеціально підготовлений слідчий суддя, здійснюється обов'язковий психологічний супровід. Процес відбувається у невимушеній обстановці без психологічного тиску⁵⁴⁷.

Вважаємо, що в Україні напрацювання єдиної політики функціонування методики «Зеленої кімнати» має бути забезпечено шляхом організації їх діяльності (включаючи матеріально-технічне облаштування, відповідний кваліфікований персонал та методичне забезпечення) на базі центрів соціально-психологічної реабілітації дітей (далі – Центрів СПРД). Ці заклади утворюються, реорганізуються та ліквідуються місцевими держадміністраціями та виконавчими органами місцевого самоврядування за погодженням з Мінсоцполітики і підпорядковуються відповідній службі у справах дітей. Тож утворення «Зелених кімнат» на базі Центрів СПРД, вимагатиме, по-перше, внесення змін (доповнень) до Типового положення про такий Центр (затвердженого Постановою КМУ

⁵⁴⁶ Див. Council of Europe. (2011). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice.

⁵⁴⁷ Дитячий омбудсмен і заступник генпрокурора обговорили як поліпшити ситуацію з розслідуванням злочинів щодо дітей та захистом їх прав: новини за 01.02.2020 р.

від 28.01.2004 р. № 87) та, розроблених на його основі положень про конкретні центри, щодо завдань цих закладів (надання практичної допомоги у галузі психології судам, прокуратурі, органам досудового розслідування та дізнання, поліції у кримінальних та інших видах проваджень за участю дітей) та порядку роботи з дітьми у таких ситуаціях, по-друге, прийняття рішення (адміністративного акту) місцевого органу публічного адміністрування про створення таких кімнат на базі місцевих Центрів та фінансування їх діяльності.

§ 4.3. Адміністративно-правова концепція реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт із законом

Реабілітація (від лат. *«rehabilitatio»*) – відновлення, поновлення) дітей, що потрапили у конфлікт з законом є останнім напрямом, що завершує послідовний ланцюг функціонування ювенальної юстиції. У ЗУ «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» дається визначення низки різновидів реабілітації: медичної, психолого-педагогічної, професійної, трудової, фізкультурно-спортивної, фізичної, соціальної, психологічної (ст. 1). Загальним для цих термінів є те, що певною системою заходів створюються та забезпечуються умови для повернення особи до активної участі у житті, подолання особистих вад і відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної діяльності. Соціальна реабілітація у законодавстві згадується як одна з форм соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю та передбачає, оптимізацію і коригування ставлення дітей та молоді до власної поведінки, формування у них навичок до самообслуговування, самостійного проживання та інтеграції в суспільство, а також соціальний патронаж дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі (ст. 10 ЗУ «Про соціальну роботу з

сім'ями, дітьми та молоддю»). Подібним до цього поняття є термін «*ресоціалізація*», який вживається у КВК України.

Законодавець визначає *ресоціалізацію* як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя. І додає, що необхідною умовою ресоціалізації є його виправлення. У свою чергу, під *виправленням* засудженого розуміється процес позитивних змін, які відбуваються в особистості цієї людини та створюють у неї готовність до самокерованої правослухняної поведінки (ст. 6 КВК України). У пенітенціарній психології в широкому сенсі під ресоціалізацією розуміють організований соціально-психолого-педагогічний процес відновлення соціального статусу, втрачених або несформованих соціальних навичок у засуджених, переорієнтації їх соціальних установок і референтних орієнтацій за рахунок включення у нові позитивно орієнтовані відносини. У вузькому сенсі науково-психологічне розуміння ресоціалізації співпадає з її нормативним тлумаченням⁵⁴⁸. Таким чином, з цих дефініцій випливає, що ресоціалізація це процес суб'єктивно-об'єктивний, який включає певну цілеспрямовану діяльність уповноважених суб'єктів, спрямовану на особу засудженого, та його умови життєдіяльності, а також зміни, які відбуваються у свідомості самої такої особи, та втілюються у її поведінці (діях, рішеннях, способі життя, соціальних зв'язках).

Згідно з КВК України основними *засобами виправлення і ресоціалізації засуджених* є: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Такі засоби застосовуються з урахуванням виду покарання, осо-

⁵⁴⁸ Грєса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.06 / ХНУВС. Х., 2008. С. 8.

бистості засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпеки і мотивів вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання (ст. 6). Втім цей перелік не є повним, і до нього ще слід додати такий засіб як соціальний патронаж, що полягає у допомозі звільненим особам шляхом здійснення комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію (ст. 1 ЗУ «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»). Отже виправлення та соціальна адаптація особи є фактичним позитивним суб'єктивним результатом – наслідком ефективної ресоціалізації.

Проте, у всіх наведених вище термінах, в контексті ювенальної юстиції, є суттєвий недолік – вони не охоплюють усіх категорій дітей, які перебувають в конфлікті з законом. По-перше, враховуючи специфіку КВК України мова йде лише про ресоціалізацію засуджених. А з формального боку засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК України). При тлумаченні терміну «сторони кримінального провадження», таких учасників кримінального провадження з боку захисту як підозрюваний, обвинувачений (підсудний), засуджений, особа, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішувалося питання про їх застосування законодавець називає окремо (п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України). А відтак, неповнолітні, які скоїли кримінальне правопорушення і щодо яких здійснюється досудове розслідування чи судовий розгляд, або прийнято рішення про призначення примусових заходів виховного характеру, звільнення від кримінальної відповідальності чи закриття кримінального провадження, згаданим у КВК України поняттям «ресоціалізація» не

охоплюються. По-друге, законодавство передбачає ресоціалізацію лише злочинця (особи, яка скоїла кримінальне правопорушення), а відповідно, формування позитивних змін у свідомості та поведінці неповнолітньої особи, що вчинила адміністративний проступок, запобігання його повторності залишається поза увагою цієї діяльності. Водночас процес виправлення неповнолітніх адміністративних правопорушників (включаючи і осіб, які не досягли віку адміністративної відповідальності) є не менш важливим як для них самих, так і для суспільства, оскільки така стійка девіантна поведінка з часом здатна перерости у злочинну. Задля заповнення цього вакууму у правовій науці ми пропонуємо запозичити з педагогіки термін «перевиховання».

У педагогіці (наприклад, М. М. Фіцула⁵⁴⁹, І. В. Гелебрандт, Г. Ю. Перец⁵⁵⁰) під *перевихованням* розуміють виховний процес, спрямований на подолання негативних рис особистості (важковиховуваних, педагогічно занедбаних неповнолітніх, правопорушників), що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання. З перевиховання починається і процес виправлення.

Отже, *реабілітація дітей*, що потрапили у конфлікт із законом, залежно від правової кваліфікації їх діянь (з одного боку – статусні порушення та адміністративні проступки, з іншого – кримінальні правопорушення) має здійснюватися у двох основних формах: а) *перевиховання* та б) *ресоціалізація*. При цьому спектр об'єкту впливу (категорій неповнолітніх осіб) ресоціалізації має бути суттєво розширений. Критерієм тут виступає саме формальна (правова) кваліфікація їх дій з боку закону, адже для дитини дуже часто грань між пустощами, проступком та злочином не є очевидною, і ті ж самі пустощі за наслідками, здатні призвес-

⁵⁴⁹ Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібн. 2-ге вид. К.: Видавнич. дім «Академія», 2007. 560 с.

⁵⁵⁰ Перец Г. Ю., Гелебрандт І. В. Педагогічні аспекти поняття «перевиховання». *Актуальні проблеми сучасної дошкільної освіти*: збірн. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (м. Мукачєво, 26 жовт. 2017 р.). Мукачєво: МДУ, 2017. С. 118.

ти до кримінального правопорушення з необережності, а, наприклад, факт складної співучасті (із розподілом ролей) взагалі може не сприйматися неповнолітнім як злочинна діяльність.

В цілому за своїм психічним та соціальним розвитком підлітки у віці 14-16 років здатні повною мірою усвідомлювати свою вину щодо скоєного кримінального правопорушення та наслідків своїх дій⁵⁵¹. Ефективність превенції будь-яких первинних чи повторних проявів делінквентності з боку дитини залежить від знання їх етимології. Стислий перелік суб'єктивно-об'єктивних детермінант девіантної поведінки дитини ми приводили у підрозділі 4.1 нашого дослідження. Оскільки реабілітації дітей-порушників перш за все пов'язана з впливом на внутрішню структуру особистості (стан психіки, психологічні процеси, свідомість, рівень культури та освіти, особисті прагнення, вподобання), суттєвого значення набуває уявлення про суб'єктивне ставлення неповнолітнього до протиправних дій та їх наслідків. Дослідження усвідомлення вини в межах емоційної, когнітивної та поведінкової складових вини дало нагоду побачити, що: неповнолітнім правопорушникам з перевагою емоційної складової більшою мірою властивий високий рівень переживання вини (вони розкаюються у скоєному правопорушенні, вважають, що заслуговують покарання); з перевагою когнітивної складової – властивий низький рівень усвідомлення вини (такі особи вважають відповідальними за те, що сталося інших людей, зовнішні обставини, не в повній мірі розуміють наслідки скоєного ними правопорушення); в межах поведінкової складової – усвідомлення вини відбувається на низькому рівні (більшість досліджуваних не готові засудити свої попередні протиправні дії і, за аналогічних обставин здатні його вчинити знову). Таким чином, усвідомлення вини неповнолітніми правопорушниками насамперед відбува-

⁵⁵¹ Див. Грєса Н. В. 2008. С. 8.

ється в межах емоційної складової, ніж поведінкової та когнітивної⁵⁵², а це означає, що процес перевиховання та ресоціалізації таких категорій дітей є складнішим та тривалішим, вимагає комплексу різноманітних заходів, які, до речі, не всі виявляться однаково ефективними в кожному окремому випадку.

Крім того повторність правопорушень серед дітей може бути певним чином обумовлена і соціально-демографічними факторами, такими як гендер, етнічна приналежність, регіон проживання, вік та спеціальна освіта. Так, за висновками дослідників (Б. Бенди, Р. Корвіна та Н. Тоомбса) протиправні вчинки у молодшому віці (11–12 років) були ймовірними провісниками потрапляння особи до сфери уваги ювенальної юстиції у підлітковому віці⁵⁵³. Подібні ствердження висловлювали Ч. Трулсон, Дж. Маркварт, Дж. Маллінгс і Т. Кэйти⁵⁵⁴ та деякі інші автори. Н. Родрігес, аналізуючи результати програм відновного правосуддя для неповнолітніх, виявила, що такі заходи видалися більш продуктивними для дівчат, серед яких кількість повторних арештів була меншою ані ж серед хлопців⁵⁵⁵. Д. Еспелейдж, С. Мебан та С. Сверер констатували, що хлопці більш швидше та частіше вступають у конфлікт із законом через насильницькі дії⁵⁵⁶. Однак певні дослідники (наприклад, (Дж. Гарбаріно⁵⁵⁷)) переконують, що відмінності за гендерними ознаками

⁵⁵² Там само. С. 10-11.

⁵⁵³ Benda, B. B., Corwyn, R. F., & Toombs, N. J. (2001). Recidivism among adolescent serious offenders: Prediction of entry into the correctional system for adults. *Criminal Justice and Behavior*, 28. P. 597-598.

⁵⁵⁴ Trulson, C. R., Marquart, J. W., Mullings, J. L., & Caeti, T. J. (2005). In between adolescence and adulthood: Recidivism outcomes of a cohort of state delinquents. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 3(4). P. 355-387.

⁵⁵⁵ Rodriguez, N. (2007). Restorative justice at work: Examining the impact of restorative justice resolutions on juvenile recidivism. *Crime and Delinquency*, 53. P. 360-375.

⁵⁵⁶ Espelage, D. L., Mebane, S. E., & Swearer, S. M. (2004). Gender differences in bullying: Moving beyond mean level differences. In D. L. Espelage & S. M. Swearer (Eds.). *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*, 15–35. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

⁵⁵⁷ Garbarino, J. (2005). See Jane hit: Why girls are growing more violent and what we can do about it. New York: The Penguin Press. P. 2.

у розподілі правопорушень та повторних арештів серед дітей не є суттєвими.

Повторність подальших правопорушень більш ймовірна серед підлітків та молоді, які мають проблеми з наркотичною, алкогольною залежністю, розладами психіки. Підбиваючи підсумки інших наукових пошуків, група американських вчених (Дж. Хонг, Дж. Райан, Ю. Чіу, Б. Сабрі) констатувала, що кількість неповнолітніх з різноманітними діагнозами психічних розладів (а багато з них асоціювалися з вживанням алкоголю та наркотичних речовин) удвічі перевищує показники від загальної кількості осіб у системі ювенальної юстиції. У попередніх дослідженнях наголошувалося, що рецидив серед підлітків, які не отримали належного лікування становив від 60% до 80%. Така статистика вказує на те, що вживання шкідливих речовин і психічні проблеми зі здоров'ям – це динамічні фактори ризику, які підвищують вірогідність повторних правопорушень⁵⁵⁸.

Отже, наведені спостереження закладають фундамент для формування *правової концепції перевиховання та ресоціалізації дітей, що потрапили у конфлікт із законом*. Ця концепція поєднує засоби кримінально-правового та адміністративно-правового характеру. Кримінально-правові засоби передбачають встановлення у нормах КК України, КПК України та КВК України більш суворі санкції за повторні кримінальні правопорушення; інші умови (чи неможливість їх застосування) для звільнення від кримінальної відповідальності або його фактичного виконання; заміни кримінального покарання на примусові заходи виховного характеру; вид та тривалість таких заходів; вид та тривалість запобіжних заходів до неповнолітньої особи під час кримінального провадження;

⁵⁵⁸ Hong, J.S., Ryan, J.P., Chiu, Y.L., & Sabri, B. (2013). Re-arrest among juvenile justice-involved youth: An examination of the static and dynamic risk factors. *Residential Treatment for Children and Youth*, 30(2). P. 3.

умови та порядок відбування кримінального покарання; альтернативи кримінальному покаранню; можливість звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності до розгляду справи судом з покладенням на них певних обов'язків (відвідування корекційних програм, закладу освіти тощо).

У свою чергу, *адміністративно-правові засоби*:

– встановлюють: адміністративну відповідальність за адміністративні правопорушення для осіб, які досягли 16 років; заходи превентивного реагування на так звані статусні порушення певних соціальних норм з боку дітей, адміністративні правопорушення, вчинені особами, які не досягли віку адміністративної відповідальності чи суспільно-небезпечні діяння (що кваліфікуються за КК України як кримінальні правопорушення), вчинені особами у віці до 11 років; адміністративну відповідальність представників неповнолітніх за скоєні їх дітьми правопорушень;

– забезпечують правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію альтернативних форм відновлювального правосуддя щодо дітей, розробку, впровадження та реалізацію корекційних програм щодо дітей-порушників;

– визначають загальні засади соціальної адаптації неповнолітніх осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, засади участі у соціальній адаптації цих осіб підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, а також фізичних осіб, забезпечують правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію такими особами прав і свобод, передбачених Конституцією та законами України;

– регулюють численні питання організації кадрового, професійного, документально-ресурсного, соціально-адаптивного, фінансово-економічного, психологічного, медичного, освітнього, педагогічно-

виховного, культурного, інформаційного забезпечення виконання покарань пов'язаних та непов'язаних з позбавленням (обмеженням) волі, триманням під вартою, реалізацією примусових заходів виховного характеру, примусового лікування;

– визначають положення про організаційно-штатну діяльність, перелік норм належності матеріально-технічного забезпечення, правила внутрішнього розпорядку функціонування органів, установ та закладів пенітенціарної системи, пробації, поліції, освіти, охорони здоров'я (в тому числі спеціальних установ для дітей), соціального патронажу; права та обов'язки їх посадових осіб;

– визначають умови, порядок та організаційно-правові форми участі громадських інститутів, правозахисних організацій, інших неурядових суб'єктів у процесі перевиховання та ресоціалізації дітей;

– створюють загальні засади контрольно-наглядової діяльності, зокрема і національного превентивного механізму, уповноважених органів державної влади та громадськості у забезпеченні гарантованих міжнародними актами, Конституцією та іншими законами України прав та найкращих інтересів дітей, що потрапили у конфлікт із законом під час їх затримання та тимчасового тримання, застосування до них запобіжних заходів, у процесі відбування кримінальних покарань та виконання примусових заходів виховного характеру, примусового лікування (зокрема, госпіталізації до психіатричних закладів), а також забезпечують їх практичну реалізацію.

Тож, *адміністративно-правовий компонент* у зазначеній сфері відносин представлений широким спектром різноманітних засобів, що мають свої особливості правового регулювання та практичного втілення. Крім установчої, інтегруючої, забезпечувальної функцій стосовно кримінально-правових засобів, низка адміністративно-правових засобів ви-

конують і самостійну роль, що цілком обумовлює доцільність виділення цих правовідносин у самостійний об'єкт наукового дослідження на концептуальному рівні, що має і значне прикладне значення. Поняття «адміністративно-правова концепція здійснення певної діяльності» розглядається як теоретико-методологічна основа правового регулювання процедур здійснення державного управління у тій чи іншій сфері, яка містить у собі: головний задум, систему керівних принципів, сукупність погоджених цілей та заходів модернізації цієї справи, заплановані індикатори результату та індикатори успіху концепції⁵⁵⁹. Головний задум адміністративно-правової концепції реабілітації дитини, яка потрапила у конфлікт із законом спрямований на сприяння виправленню та соціальній адаптації такої особи шляхом перевиховання, ресоціалізації, включаючи формування в неї почуття гідності та усвідомлення цінності особистості, а також виховання поваги до прав інших людей. При цьому процеси реабілітації відбуваються не завдяки покаранню та залякуванню, а шляхом виховання, заохочення, корекції, постійного контролю та надання адресної соціальної підтримки, у крайньому випадку – такі заходи можуть бути пов'язані з певними режимними обмеженнями. Принципи концепції корелюються з загальними та спеціальними принципами ювенальної юстиції, серед яких в даному випадку доцільно ще раз виділити такі як: забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей; недискримінація; економія кримінальної репресії; відновлювальний підхід у здійсненні правосуддя за участю дітей; різнобічність та комплексність заходів; системність та наступність; забезпечення професійного підходу осіб, уповноважених на роботу із дітьми; підтримка сімей у вихованні дітей та забезпечення їх повноцінного розвитку.

⁵⁵⁹ Федотов О. П. Адміністративно-правова концепція здійснення державної митної справи: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. С. 13.

Тенденція до вчинення неповнолітніми повторних злочинів, яка вже тривалий час залишається майже незмінною в Україні (в середньому 2,5% загальної кількості злочинів, вчинених неповнолітніми) свідчить про недостатній рівень виховного впливу покарання або примусових заходів виховного характеру, які застосовуються згідно із кримінальним законодавством. Зараз український Уряд вбачає проблему і у високому відсотку покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, що призначаються неповнолітнім. Так, у 2016 році до позбавлення волі засуджено 14,2 відсотка всіх засуджених неповнолітніх, у 2017 році – 13,5 відсотка. Крім того, звільнено від відбування покарання з випробуванням 57,3 відсотка засуджених у 2016 році та 53 відсотки – у 2017 році, що також не вважається альтернативним заходом, оскільки таким особам призначено покарання у виді арешту чи позбавлення волі на певний строк. Результати аналізу статистичних даних свідчать про те, що під час призначення покарань не завжди враховуються психологічні та вікові особливості неповнолітніх, сприйняття ними вчинених правопорушень та час, необхідний для досягнення позитивних змін у поведінці⁵⁶⁰. Деякі фахівці вважають, що ув'язнення може стримувати неповнолітніх правопорушників від вчинення повторних правопорушень. Інші стверджують, що ув'язнення дає мало гарантій щодо запобігання протиправної поведінки в майбутньому, а в деяких випадках, перебування у таких закладах навпаки може збільшити ймовірність повторного правопорушення, посилює деструктивні зміни особистості неповнолітніх делінквентів⁵⁶¹.

Двоякість ситуації наглядно простежується на прикладі правового спору між ювенальним омбудсменом та МВС Угорщини. Справа у тому, що у 2012 році нові положення закону цієї країни про нормативні право-

⁵⁶⁰ Див. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року.

⁵⁶¹ Lin, J. (2007). Exploring the impact of institutional placement on the recidivism of delinquent youth. Unpublished doctoral dissertation, New York University, New York, NY. National Institute of Justice, Washington, DC. P. 29-32.

порушення (останні не підпадають під дію кримінального закону) скасували попередню заборону затримувати неповнолітніх правопорушників і навіть дозволили накладати на них стягнення у вигляді арешту (від одного до шістдесяти днів). Омбудсмен звернувся до МВС з проханням виправити цю недоречність. Втім міністерство вважає цей захід виправданим, оскільки в іншому випадку правоохоронним органам бракує необхідних засобів впливу на правопорушників, і таке обмеження сприятиме формуванню особистості молодих людей⁵⁶². Конституційний Суд Угорщини вирішив, що ув'язнення (арешт) неповнолітніх відповідає Основному закону країни і є необхідним заходом для «морального виховання молоді» та захисту правил соціального співіснування. Своє рішення суд обґрунтував тим, що повага до закону з боку неповнолітніх останнім часом серйозно підірвана, що ставить під загрозу очевидну соціальну мету повноцінного становлення молоді та виправдовує застосування зазначених заходів⁵⁶³.

Тож, не зважаючи на те, що і у прихильників і у противників ув'язнення (арешту) як заходу реабілітації неповнолітніх правопорушників є аргументи на користь своїх позицій, обом поглядам властива недостатня верифікованість. Втім впевнено можна казати, що ізоляція неповнолітніх у закладах пенітенціарної системи порушує і без того нестійкі соціальні зв'язки та психологічні налаштування таких осіб, вимагає після звільнення тривалої соціальної адаптації, психологічної корекції, що обумовлює пошуки інших ефективних альтернатив каральній політиці. Тривала чи тимчасова ізоляція неповнолітньої особи у межах кримінальної ювенальної юстиції суттєво порушує процес здобуття

⁵⁶² Karsai, K. (2013). Juvenile Justice in Hungary. Report for the academic programme of the Third International Crime and Punishment Film Festival on Juvenile Justice. Istanbul. P. 8.

⁵⁶³ Az Alkotmánybíróság 3142/2013. (VII. 16.) AB határozata jogszabály alaptörvény-ellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítvány elutasításáról. *Az Alkotmánybíróság határozatai: Az Alkotmánybíróság hivatalos lapja*. 2013. 15. szám, 765-769.

нею якісної середньої чи професійної освіти. Хоча законодавство (наприклад, ст.ст. 125 та 126 КВК України) створює правові гарантії для загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених до позбавлення волі, механізм реалізації цих норм не є досконалим. Свідченням цьому є результати моніторингу ситуацію стосовно забезпечення права неповнолітніх на освіту, проведеного Секретаріатом Уповноваженого ВРУ з прав людини. Зокрема було встановлено, що станом на листопад 2018 року 100 неповнолітніх (із 112) здобували освіту в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах (далі – СІЗО). Не зважаючи на те, що організація навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та СІЗО врегульована відповідним Порядком, затвердженим наказом Мін'юсту та МОН України від 10.06.2014 р. № 691/897/5, заняття з дітьми подекуди проводилися у непристосованих для навчального процесу приміщеннях, були відсутні навчальні матеріали, робочі зошити з предметів, єдиний підхід до форми навчання дітей. Так, у Київському СІЗО неповнолітні майже рік були позбавлені права на здобуття якісної освіти. Виявлено випадки незабезпечення складання державної підсумкової атестації при поміщенні дітей до установ попереднього ув'язнення⁵⁶⁴.

На думку литовських дослідників Г. Меркіса та Й. Рушкусса, цілі, завдання та методи освіти та ресоціалізації є несумісними, і тому не дуже ефективними, якщо вони поєднані через концепцією покарання та ізоляції. Концепція освіти у поєднанні з соціальною інтеграцією дає змогу отримати інші (позитивні) результати в ресоціалізації неповнолітніх правопорушників⁵⁶⁵. Освіта та цілеспрямована соціалізація поєднані з

⁵⁶⁴ Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. К. : ВПЦ «Київський університет», 2019. 135 с.

⁵⁶⁵ Merkys G., Ruškus J., Juodraitis A. ir kt. (2002). Nepilnamečių resocializacija. Lietuvos nepilnamečių priežiūros įstaigų psichosocialinė ir edukacinė situacija. Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla. P. 18.

належними превентивними заходами догляду (патронажу) за дітьми, що потрапили у конфлікт з законом є тими «інгредієнтами», які здатні забезпечити ефективну реабілітацію таких осіб. Превентивні заходи догляду за дітьми з поведінковими розладами нами розглядалися у попередньому підрозділі як засіб ювенальної юстиції. Враховуючи те, що реабілітація дитини, яка потрапила у конфлікт з законом є третім рівнем ювенальної превенції, цілком логічним виглядає їх включення і до арсеналу перевиховання та ресоціалізації.

Вважаємо, що *заходи мінімального превентивного догляду (патронажу) за дитиною* мають призначатися також у разі вчинення адміністративного правопорушення особою, яка не досягла віку адміністративної відповідальності чи особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК України до досягнення одинадцятирічного віку. Прийняття такого рішення слід включити до повноважень територіальних координаційних рад з питань ювенальної юстиції (у разі їх утворення. – *Прим. авт.*). *Заходи середнього (помірного) догляду за дитиною*, які полягатимуть у розміщенні її до дитячого центру соціалізації можуть стати більш гуманною альтернативою її ізоляції у загальноосвітніх школах та професійних училищах соціальної реабілітації (як засіб ресоціалізації) або посиленням заходом догляду для неповнолітніх осіб зі стійкою девіантною поведінкою (як засіб перевиховання).

Серед проблем сучасних сімей, загальноосвітніх закладів зловоденним питанням є поведінка дітей, яка не відповідає загальноприйнятим нормам суспільства. Так звана соціально дезадаптована поведінка є наслідком порушення процесу соціалізації дитини. виправлення дитини зі стійкими проявами такої поведінки вимагає створення ефективної сис-

теми соціальної, педагогічної, психологічної та іншої підтримки⁵⁶⁶, яка має бути органічно поєднана з навчально-виховним процесом. Як було зазначено нами у попередніх частинах *дитячі центри соціалізації* передбачається створити як спеціалізовані навчально-виховні заклади для дітей, які мають стійкі проблеми з поведінкою, в яких навчально-виховний процес поєднуватиметься із корекцією агресивної поведінки неповнолітньої особи та відновленням у неї соціальних комунікаційних зв'язків. На прикладі функціонування подібних закладів у Литві А. Гумуляускене підкреслює, що призначення *дитячого центру соціалізації* полягає у наданні дитині, яка знаходиться в центрі, належної кваліфікованої освітньої допомоги та інших послуг, які допоможуть досягти позитивних змін у поведінці дитини і розвинути її цінності та соціальні навички⁵⁶⁷. За нашим переконанням, ці заклади мають посісти проміжне місце між звичайними закладами освіти та спеціальними закладами освіти соціальної реабілітації.

Перебування дітей в *дитячих центрах соціалізації* передбачає підвищений нагляд за їх навчанням, дозволінням з використанням широкого спектру заходів стримування та заохочення. Це може мати вираз у наданні можливості вихованцям на вихідні дні та свята відвідувати свої родини, мати години для вільного виходу до міста з батьками чи іншими особами (наприклад, волонтерами громадсько-профілактичних центрів (в перспективі їх утворення. – *Прим. авт.*)), користуватися мобільними телефонами, комп'ютерами, Інтернетом або навпаки. Але ці заходи мають поєднувати розумне співвідношення певної довіри з боку адмініст-

⁵⁶⁶ Indrašiėnė, V., Merfeldaitė, O., Pivorienė, J., Raudeliūnaitė, R. (2011). Vaiko vidutinės priežiūros įgyvendinimas socializacijos centruose: socioeducacinis aspektas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 178 p.

⁵⁶⁷ Gumuliauskienė, A. (2014). Vaikų socializacijos centrų paskirties įgyvendinimo valdymas. *Švietimas: politika, vadyba, kokybė*, Nr. 1 (16). P. 9.

рації та вихователів центру з контролем та аналізом дій та рішень дітей, що перевиховуються.

Не залишається без уваги і питання реабілітації дітей у межах адміністративно-деліктних правовідносин. Зараз серед намічених цілей розглядається можливість звільнення неповнолітніх від адміністративної відповідальності до розгляду справи судом з покладенням на них певних обов'язків (відвідування корекційних програм, закладу освіти тощо); запровадження механізму заміни адміністративного стягнення у виді штрафу іншим видом стягнення для неповнолітніх осіб, які не мають самостійного джерела доходів. З свого боку ми пропонуємо запровадити до законодавства у справах про адміністративні правопорушення механізму «*реверсивних штрафів*», які, на нашу думку, зможуть посилити у правопорушників внутрішні стимули для виправлення своєї асоціальної поведінки. Цей механізм доцільно розповсюдити як на неповнолітніх правопорушників, так і на їхніх батьків чи осіб, що їх замінюють за правопорушення передбачені ч.ч. 3 та 4 ст. 184 КУпАП. Грошове стягнення у вигляді штрафу може погіршити матеріальне становище малозабезпечених родин та дітей, що у підсумку негативно вплине на їх морально-побутові умови. Передбачення, так би мовити, «реверсивного штрафу» дозволить надати нагоду неповнолітнім правопорушникам чи їх батькам (особам, що їх замінюють) виправити свою поведінку чи відношення до правопорушення з метою заощадження власних коштів, що становитиме додатковий стимул до їх реабілітації. Зазначене обумовлює внесення доповнень до КУпАП у вигляді проекту нової статті 301-1 «Відстрочка та скасування виконання постанови про накладення штрафу на неповнолітніх та їх батьків або осіб, які їх замінюють». Зміст цього правового механізму полягає у тому, що у разі вчинення неповнолітнім правопорушення вперше, за наявності обставин, що переконливо свідчать про мо-

живість виправлення протиправної поведінки неповнолітнього правопорушника, суд, який виніс постанову про накладення адміністративного стягнення у вигляді штрафу, може відстрочити її виконання на строк від п'ятнадцяти днів до одного місяця. Якщо протягом встановленого строку неповнолітній виправляє свою поведінку, а батьки, чи особи, що їх замінюють починають виконувати покладені на них зобов'язання щодо виховання та належного догляду за дітьми – суд може скасувати накладене на них раніше грошове стягнення у вигляді штрафу повністю або частково. Таке рішення приймається судом на підставі інформації, наданої уповноваженим підрозділам Національної поліції. Залишена повністю чи частково сума штрафу має бути сплачена порушником не пізніше як через п'ятнадцять днів з дня останнього рішення суду у порядку встановленому ст.ст. 307 та 308 цього Кодексу.

Поряд з кримінально-правовими та адміністративно-правовими примусовими заходами, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників, в Україні необхідно активно розвивати *підхід «громадська підтримка»*. В межах цього напрямку до реабілітації дітей слід включати новітні організаційно-правові форми соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками, які повинні починати охоплювати увагою таких дітей відразу після припинення чи виявлення факту правопорушення. Як зазначають деякі британські автори (наприклад, П. Рейнор та Дж. Маківор⁵⁶⁸, Т. Чепмен і Д. О'Махоні⁵⁶⁹), цей підхід до соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками полягає у: а) мультимодальному характері і надається міждисциплінарними командами або партнерствами; б) в більшості випадків така взаємодія та робо-

⁵⁶⁸ Raynor, P., McIvor, G. (2008). *Developments in Social Work with Offenders*. London, Jessica Kingsley Publishers. P. 107-108.

⁵⁶⁹ Chapman, T. & O'Mahony, D. (2008). *Youth and Criminal Justice in Northern Ireland. Developments in Social Work with Offenders*, Eds.: Gill McIvor and Peter Raynor. London: Jessica Kingsley Publishers. P. 107-108.

та з дітьми ґрунтується на добровільних відносинах; в) реагуванні на потреби інших агенцій та установ, що працюють з дітьми та підлітками, що перебувають у групі ризику; г) ґрунтується на партнерстві насамперед з тими суб'єктами, які надають послуги з догляду за дітьми та їх реабілітації; д) пріоритетності засобів, що сприяють добровільному, а не примусовому виконанню неповнолітніми правопорушниками вимог законодавства чи рішення суду.

Деякі дослідники вважають, що поліція діє примусово, щоб переконати неповнолітніх не оскаржувати їх справи у формальному суді для неповнолітніх. Поряд з цим громадські форми роботи з дітьми, що потрапили у конфлікт з законом («сімейні конференції», «слухання у справах дітей») є більш сприятливими для налагодження контакту, ефективнішої інтеграції таких осіб до суспільно корисного життя. Конференція сімейних груп – це відносно неформальна, слабо структурована зустріч, на якій правопорушники та їх представники зустрічаються зі своїми «жертвами», їхніми представниками за участю третіх осіб, щоб обговорити правопорушення та домовитись про шляхи позасудового вирішення конфлікту. Серед фахівців існує загальна згода, що діяльність сімейних конференцій в різних її формах підлягає регулярному моніторингу, щоб бачити, чи здатні вони досягти поставленої мети та уникнути потенційних вад⁵⁷⁰. Адже, владнання «мирним шляхом» конфлікту за участю дитини не завжди здатне запобігти рецидиву правопорушення з боку цього неповнолітнього.

За нашим досвідом, не кожна дитина, що потрапила у конфлікт з законом, має бути піддана покаранню чи іншим примусовим заходам, але будь-яка така дитина має пройти відповідну реабілітаційну програму. На

⁵⁷⁰ Alder, C., Wundersitz, J. (1994). Family Conferencing and Juvenile Justice: The Way Forward or Mismatched Optimism? Canberra: Australian Institute of Criminology, 220 p.

сьогодні нормативно-правові акти чітко визначають підстави застосування, порядок розроблення та реалізації лише таких видів реабілітаційних програм як: а) *пробаційні програми* (див. ч. 7 ст. 12 ЗУ «Про пробацію»; Постанова КМУ від 18.01.2017 р. № 24 «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм»; Наказ Мін'юст України від 28.03.2018 р. № 926/5 «Про затвердження Переліку заходів щодо реалізації пробаційних програм». – *Прим. авт.*) та б) *програм для кривдників* (див. ст. 28 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству»; Наказ Мінсоцполітики України від 01.10.2018 р. № 1434 «Про затвердження Типової програми для кривдників». – *Прим. авт.*).

Пробаційні програми реалізуються сектором ювенальної пробації спільно з центральним органом виконавчої влади, що формує державну політику у сфері соціальної політики (центри соціальних служб) щодо специфічної категорії дітей – неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням. *Програми для кривдників* реалізуються місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування (групами фахівців, які пройшли відповідне навчання) стосовно дітей-кривдників, тобто – осіб, які не досягли 18 років та вчинили домашнє насильство у будь-якій формі. У разі притягнення дитини-кривдника, до кримінальної відповідальності судом на нього може бути покладено обов'язок пройти пробаційну програму. Завданням реалізації названих програм є застосування комплексу заходів, необхідних для корекції соціальної поведінки, зазначених категорій осіб або її окремих проявів (агресивної поведінки), формування соціально прийнятних норм, гуманістичних цінностей і ненасильницької поведінки, тобто соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити. Програми розробляються на засадах когнітивної психології. Когнітивні методики спрямовані на досягнення довгострокових і тривалих пози-

тивних результатів через зміну переконань особи, мотивів поведінки, розв'язання її психосоціальних проблем. Проходження програми для кривдників допускає участь і за власною ініціативою такої особи. Враховуючи наведене, слід ще раз підкреслити, що тими реабілітаційними програмами, які на сьогодні мають чіткий адміністративно-правовий механізм реалізації охоплюється лише частина категорій дітей, які потрапили у конфлікт з законом. Залишаються поза увагою такі категорії як от діти: зі стійкими проявами деструктивної поведінки (які постійно вчиняють статусні порушення, порушують дисципліну у закладах освіти, проявляють агресію, булінг тощо); які вчиняють адміністративні правопорушення; які вчиняють такі порушення до досягнення віку адміністративної відповідальності; звільнені від кримінальної відповідальності; які вчинили суспільно-небезпечні діяння у віці від 11 років до досягнення віку кримінальної відповідальності; які вчинили суспільно-небезпечні діяння у віці до 11 років; які звільнені із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації або спеціальних виховних установ ДКВСУ тощо.

Вважаємо, що ця прогалина у правовому регулюванні реабілітації неповнолітніх правопорушників має бути заповнена завдяки включенню відповідних положень до Проекту закону «Про ювенальну юстицію», а також розробленню та затвердженню Типових положень про мультимодальні реабілітаційні програми для дітей, які потрапили у конфлікт з законом. Завдання щодо розроблення та забезпечення реалізації програм реабілітації зазначених категорій дітей слід покласти на Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції при Мін'юсти України (за умови його створення в перспективі. – *Приміт. авт.*), безпосереднє виконання – на територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції, му-

льтидисциплінарні ювенальні команди, громадсько-профілактичні центри.

На підставі положень публікації Г. Меркіса, Й. Рушкуса та А. Юодрайтіса⁵⁷¹ ми спробуємо визначити *універсальні засади побудови адміністративно-правової концепції реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт з законом*: гнучке соціальне замовлення; спрямованість на зміну поведінки дітей; психологічно безпечний клімат для ювенально-реабілітаційних структур; професійний розвиток, навчання та спеціалізація персоналу цих органів, закладів та установ; зменшення штрафних санкцій до дітей; постійна оцінка (моніторинг) діяльності уповноважених суб'єктів та результатів їх роботи; підзвітність та гласність такої діяльності; щільний зв'язок з навчанням дітей; постійний зв'язок із зовнішнім середовищем та оточенням дитини; інтегративність, інклюзія; надійність та матеріально-фінансове забезпечення діяльності органів, установ закладів реабілітації; динамічна структура та організація системи суб'єктів реабілітації; соціальний порядок та творча дисципліна.

Запорукою ефективності забезпечення прав дітей під час проведення їх перевиховання та ресоціалізації є чітке уявлення основної та допоміжних цілей цього напрямку ювенальної юстиції та визначення індикаторів успіху оновленої концепції.

Отже, під *реабілітацією дитини, що потрапила у конфлікт із законом* радимо розуміти *систему організаційно-правових, контрольних, наглядових, медичних, психологічних, педагогічних, освітніх, соціально-побутових заходів, спрямованих на сприяння виправленню та соціальній адаптації неповнолітнього правопорушника шляхом перевиховання, ресоціалізації, включаючи формування в нього почуття гідності та усвідомлення цінності особистості, а також виховання поваги до прав ін-*

⁵⁷¹ Див. Merkys G., Ruškus J., Juodraitis A. ir kt. (2002). P. 9-11.

ших людей, відновлення порушених сімейних комунікацій, підтримання соціальної та матеріальної незалежності, з метою запобігання повторних правопорушень з боку такої особи.

З метою **модернізації адміністративно-правової реабілітації цієї категорії дітей** пропонується:

1) розвивати в межах напрямку «громадська підтримка» новітні організаційно-правові форми соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками – утворити громадсько-профілактичні центри – некомерційні організації на базі місцевих громад, які у взаємодії з органами місцевого самоврядування сприяють залученню позабюджетних фінансових та матеріальних ресурсів юридичних та фізичних осіб (безоплатної добровільної допомоги), розробці та реалізації мультимодальних реабілітаційних програм для дітей-правопорушників тощо;

2) створити організаційно-правові, науково-методологічні та фінансові передумови моніторингу та оцінювання ефективності мультимодальних реабілітаційних програм для дітей, які потрапили у конфлікт із законом;

3) включити до Проекту закону «Про ювенальну юстицію», систему основних видів мультимодальних реабілітаційних програм для дітей, що потрапили у конфлікт з законом, їх призначення, завдання, очікувані результати, відповідальних за їх розробку та реалізацію (виконання) суб'єктів, а також розробити та затвердити Типові положення про такі програми;

4) передбачити у КУпАП механізм реалізації «реверсивного штрафу» для неповнолітніх правопорушників, які мають самостійний дохід, а також батьків, осіб, що їх замінюють за правопорушення передбачені частинами 3 та 4 ст. 184 цього Кодексу – суд скасовує накладене раніше грошове стягнення повністю або частково, якщо особа, яку покарали

протягом п'ятнадцяти днів – одного місяця, виправляє свою поведінку або починає виконувати покладені на неї зобов'язання;

5) як засіб реабілітації неповнолітніх правопорушників активно використовувати систему заходів мінімального та середнього (помірного) превентивного догляду (патронажу) за дитиною, а також комплексної допомоги членам її сім'ї, коли дитині призначено такі заходи (пропозиції впровадження таких заходів до українського законодавства обґрунтовувалися у попередніх підрозділах цього дослідження. – *Прим. авт.*);

б) передбачити можливість призначення спеціалізованим колегіальним органом, що здійснює адміністрування у сфері ювенальної юстиції (у перспективі ним може стати територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції. – *Прим. авт.*) заходів мінімального превентивного догляду (патронажу) за дитиною у разі вчинення адміністративного правопорушення особою, яка не досягла віку адміністративної відповідальності чи особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК України до досягнення одинадцятирічного віку⁵⁷².

§ 4.4. Інститут адміністративної відповідальності у системі забезпечення прав дітей

Поміж компонентів ювенальної юстиції не меншої уваги потребує *інститут адміністративної відповідальності*, в якому також проявляється її примусовий та превентивний характер. Порівняно з кримінальними правопорушеннями, стримуючий фактор юридичної відповідальності за адміністративні правопорушення значно нижчий, тому неповнолітні деліквенти часто не замислюються над наслідками асоціальної

⁵⁷² Веселов М. Ю. Адміністративно-правова концепція реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт із законом. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 139–142.

неправомірної поведінки. Вчинення адміністративного правопорушення у дитячому віці у багатьох випадках є показником схильності особи до нехтування нормами не лише моралі, а й права⁵⁷³. Разом з тим вчинення дітьми шкідливих вчинків, що не кваліфікуються як кримінальні правопорушення в кримінології розглядаються переважно як другорядні властивості злочинної поведінки.

Як згадувалося нами раніше внутрішній зв'язок, що поєднує особу дитини-правопорушника в кримінальній чи адміністративно-правовій кваліфікації часто видається дуже близьким, а риси що характеризують ці особистості є надто подібними. Так, за десять місяців 2019 року лише персоналом патрульної поліції України було складено близько 2 тис. протоколів про адміністративні правопорушення на осіб у віці від 16 до 18 років (див. Додаток 1). Недостатня увага органів державної влади та громадськості детермінантам адміністративних правопорушень, вчинених дітьми, у подальшому дуже часто призводить до вчинення подібних за характером, але більш суспільно небезпечних ювенальних кримінальних правопорушень (кримінальних проступків чи злочинів)⁵⁷⁴.

З метою удосконалення раннього втручання у процес деліктолізації дітей прокуратурою було проаналізовано стан додержання законів уповноваженими державними органами під час притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності. Встановлено, що впродовж 2018 року стосовно неповнолітніх складено більш ніж 14 тис протоколів про адміністративне правопорушення, понад 12,5 тис з яких складено працівниками поліції. У діяльності правоохоронних органів України виявлено низку грубих порушень прав неповнолітніх під час адміністративного затримання. Мають місце непоодинокі факти перевищення компе-

⁵⁷³ Див. Veselov M., Chabanenko D. 2019. P. 40.

⁵⁷⁴ Веселов М. Ю. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: проблеми правового регулювання та правозастосування. *Транспортна безпека: правові та організаційні аспекти*: матеріали XIV між-нар. наук.-практ. конф., (м. Кривий Ріг, 12 лист. 2019 р.). Кривий Ріг, 2019. С. 56–61.

тенції працівниками поліції, а також уповноваженими особами виконавчих органів міських, сільських та селищних рад щодо накладення адміністративних стягнень на неповнолітніх. Зволікання з направленням протоколів про вчинення підлітками адміністративних правопорушень до суду, а також низька якість процесуальної діяльності призводять до закриття великої кількості проваджень та уникнення підлітками адміністративного покарання, що лише породжує у них відчуття безкарності та виключає будь-який превентивний вплив⁵⁷⁵.

Отже, наведене переконливо свідчить про наявність суттєвих проблем у частині притягнення неповнолітніх до юридичної відповідальності за адміністративні правопорушення і взагалі застосування цього інституту у системі соціалізації дітей та превенції ювенальної злочинності. Наукове та практичне вирішення цього завдання також є частиною заходів Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року.

Серед багатьох визначень терміну «адміністративна відповідальність» приведемо визначення В. А. Крижановської, яка каже, що нею є особлива правова форма реакції держави на захист публічних і приватних інтересів, яка полягає в сукупності встановлених державою матеріальних і процесуальних правових норм з метою спонукання правопорушника, який добровільно не бажає дотримуватися встановлених норм, до належної поведінки та покладання обов'язку зазнавати несприятливі для нього наслідки, а також досягнення мети попередження правопорушень, охоплюючи всі існуючі способи впливу на правопорушника – виховний (доповнено авт.), каральний, відновлювальний, компенсаційний, профі-

⁵⁷⁵ Генеральною прокуратурою України вжито заходів щодо посилення профілактики дитячих правопорушень та поновлення прав дітей, притягнутих до адміністративної відповідальності: новини за 29.03.2019 р. Відділ зв'язків із громадськістю та ЗМІ Генеральної прокуратури України.

лактичний і попереджувальний»⁵⁷⁶. З приводу забезпечення прав дитини інститут адміністративної відповідальності виступає і як сфера праводносин (діяльність суб'єктів владних повноважень та суду), в якій мають бути передбачені та втілені гарантії такого забезпечення, і як один із засіб забезпечення прав дітей або захід реагування у відповідь на їх порушення та відновлення. За останнім з приведених концептів «адміністративну відповідальність за порушення прав дітей» О. О. Навроцький визначає як *«особливий вид юридичної відповідальності, що настає за порушення прав дітей як особливого об'єкта адміністративно-правового сприяння і виражається у застосуванні до винних осіб у встановленому законом порядку адміністративних стягнень з метою їх покарання, відшкодуванні завданих дитині і її родині збитків, поновленні порушеного права»*⁵⁷⁷.

Вважаємо, що у сфері ювенальної юстиції цей інститут слід розглядати за такими напрямками його реалізації:

– захист прав неповнолітніх, що притягаються до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень (адміністративна відповідальність неповнолітніх);

– адміністративна відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють за невиконання обов'язків щодо виховання дітей, зокрема, так зване перекладання відповідальності («трансмісія») за вчинення особою віком від 14 до 16 років адміністративного проступку чи особою, яка не досягла віку кримінальної відповідальності (віком до 14 або 16 років) суспільно-небезпечного діяння, відповідальність за яке передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК України);

⁵⁷⁶ Крижановська В. А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України: сучасне розуміння, нові підходи : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2016. С. 177.

⁵⁷⁷ Див. Навроцький О. О. 2018. С. 18.

– адміністративна відповідальність посадових осіб за протиправні дії чи бездіяльність, що порушують права дітей або не забезпечують їх дотримання іншими фізичними чи юридичними особами.

Представлені напрями інституту адміністративної відповідальності приблизно збігаються з трьома основними концепціями (про які у своєму дисертаційному дослідженні веде мову Д. М. Лук'янець): управлінською (адміністративна відповідальність неповнолітніх) – «представляє собою специфічний засіб реалізації примусового методу публічного управління»; публічно-сервісною (адміністративна відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють...) – «може виступати як засіб забезпечення виконання зобов'язань, що випливають із договорів та інших відносин, що не відносяться до публічного управління»; правозахисною (адміністративна відповідальність посадових осіб) – «є елементом механізму захисту прав і свобод громадян», які розкривають уявленням про роль адміністративної відповідальності⁵⁷⁸, в тому ж числі й у сфері ювенальної юстиції.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх, як основна складова інституту адміністративної відповідальності включає такі компоненти як: мінімальний вік адміністративної відповідальності; гарантії захисту прав неповнолітніх осіб, передбачених міжнародними стандартами; процедури провадження у справах про адміністративні правопорушення; заходи забезпечення такого провадження; систему адміністративних стягнень, заходів впливу, що можуть застосовуватися до дітей-правопорушників і порядок їх виконання; альтернативні способи проваджень у справах про адміністративні правопорушення неповнолітніх; можливість звільнення від адміністративної відповідальності.

⁵⁷⁸ Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми право реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. С. 29.

На сьогодні загальним суб'єктом адміністративного правопорушення може вважатися осудна особа, яка досягла на момент вчинення такого проступку 16 років. Разом з тим, до настання повноліття до адміністративних правопорушників закон здебільшого передбачає застосування заходів впливу, які мають не каральний, а виховний характер (статті 13, 24-1 КУпАП). Водночас це питання не позбавлено наукової дискусії. Деякі науковці та практики (наприклад, Н. В. Гришина⁵⁷⁹, Б. П. Урбанський⁵⁸⁰) встановлення віку адміністративної відповідальності з 16 років вважають найбільш доцільним, пов'язуючи це з психічною здатністю особи цілком розуміти характер свої вчинків і нести за них відповідальність. Низка фахівців у галузі адміністративного права (О. В. Горбач, І. В. Іщенко, Ю. І. Ковальчук, Є. Ю. Колосовський та ін.) наполегливо доводять доцільність зниження мінімального віку адміністративної відповідальності або застосування до неповнолітніх деяких адміністративних стягнень, вживання яких на сьогодні обмежено. В Національній стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року зауважується, що «В Україні процедури притягнення до адміністративної відповідальності є значною мірою застарілими у зв'язку з тим, що КУпАП прийнято Верховною Радою Української РСР 7 грудня 1984 року та введено в дію з 1 червня 1985 року. Українській правовій системі властиві проблеми, характерні для інших пострадянських держав...»⁵⁸¹. Логічно припустити, що і бачення нижньої межі адміністративної відповідальності є занадто застарілим. Наприклад, серед тих самих країн пострадянського простору адміністративне законодавство Республіки Білорусь передбачає адміністративну відповідальність за найбільш соціально значущі правопорушення з 14 років, а особи, які досягли 16-річного віку, несуть адміністративну від-

⁵⁷⁹ Гришина Н. В. Загальна характеристика неповнолітнього як суб'єкта адміністративної відповідальності. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 20. С. 79.

⁵⁸⁰ Урбанський Б. П. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх як спеціального суб'єкта. *Митна справа*. 2014. № 5(95). Ч. 2. Кн. 1. С. 221.

⁵⁸¹ Див. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року.

повідальність в повному обсязі за всі склади адміністративних правопорушень. У Латвійській Республіці також адміністративна відповідальність настає у віці від 14 до 16 років⁵⁸². До того ж, примусові заходи виховного характеру можуть застосовуватися до неповнолітніх у віці від 11 до 14 років, якщо вони вчинили правопорушення, за яке передбачена адміністративна відповідальність (ст. 12-1)⁵⁸³.

У нормативно-правових актах та аналітичних оглядах міжнародних організацій, таких як ВООЗ та ін., період підліткового віку визначається неоднаково: як період між 15-19 роками, 15-24 роками, або 10-24 роками. Втім, навіть біологічні показники можуть змінюватися з часом, що пояснюється поліпшенням здоров'я і харчування⁵⁸⁴. Це призводить до соціальної, а далі й правової емансипації підлітків (наприклад, визнання їх повністю дієздатними у цивільно-правових відносинах). Слід вказати, що навіть українське кримінальне законодавство передбачає застосування примусових заходів виховного характеру і до осіб у віці від 11 років (до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність), якщо вони вчиняють суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого законодавством про кримінальну відповідальність. За аналогією з ч. 2 ст. 22 КК України І. В. Іщенко пропонує диференційований підхід у визначенні нижчої межі віку адміністративної відповідальності залежно від кваліфікації вчиненого правопорушення⁵⁸⁵.

⁵⁸² Фрейманис Е. Е., Иванчикова Л. Д. Административная ответственность в аспекте защиты прав детей по законодательству Республики Беларусь и Латвии: опыт сравнительного правоведения. *Выявление проблем правовой регламентации и осуществления сотрудниками органов внутренних дел отдельных мер административного принуждения*: сборн. статей / под общ. ред. А. В. Лубенкова. Могилев : Могилевский ин-т МВД, 2016. С. 102.

⁵⁸³ Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss: Latvijas Republikas Likums pieņemts 07.12.1984 p. Attēlotā redakcija: 19.03.2018.

⁵⁸⁴ WHO. (1995). *The world health report 1995 – bridging the gaps*. Geneva, 123.

⁵⁸⁵ Див. Іщенко І. В. 2018. С. 99.

За нашим переконанням, загальний вік адміністративної відповідальності за всіма складами адміністративних правопорушень в українському законодавстві має бути знижений до 14 років. Але до осіб, які скоїли адміністративне правопорушення у віці від 14 до 16 років мають застосовуватися виключно виховні та реституційні заходи. Це аж ніяк не суперечить загальній спрямованості ювенальної юстиції («гуманної та кращої версією правосуддя»⁵⁸⁶), оскільки включення підлітка до адміністративно-деліктних відносин та застосування до нього виховних заходів буде мати суб'єктивний ефект – справлятиме превентивний вплив, сприятиме розвитку у дитини відчуття особистої відповідальності та невідворотності караності у майбутньому (у разі вчинення інших проступків в старшому віці), як наслідок – запобігання рецидиву протиправної поведінки у будь-якому її прояві. Крім суб'єктивного ефекту адміністративної відповідальності, провадження у справі про адміністративне правопорушення для неповнолітнього правопорушника у віці з 14 років матиме і об'єктивний (зовнішній) ефект. Це втілюватиметься у приверненні увагу системи адміністративної ювенальної юстиції до причин такої поведінки з боку дитини та умов, що сприяють деструктивним змінам у її поведінці. Ними можуть бути несприятливі умови у родинному оточенні, незадовільний догляд чи утримання дітей, асоціальні зв'язки тощо.

О. В. Горбач слушно підкреслює, що адміністративній відповідальності неповнолітніх притаманні ті ж самі ознаки, що й інституту адміністративної відповідальності у цілому⁵⁸⁷. Відповідно, так само і процедури провадження у справах про адміністративні правопорушення вчинювані дітьми матимуть подібні вади, серед яких очевидними на сьогодні є, наприклад, невизначеність із реалізацією права на правову допомогу під час розгляду справи про адміністративне правопорушення тощо. Однак,

⁵⁸⁶ Див. Шмидт В. Р. 2007. С. 16.

⁵⁸⁷ Див. Горбач О. В. 2006. С. 11.

крім загальних ознак, адміністративна відповідальність неповнолітніх має свої, характерні тільки для неї, специфічні особливості. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року звертає увагу на потребі законодавчого вирішення таких питань у частині притягнення неповнолітніх до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень як: *«дотримання принципу презумпції невинуватості особи; належне та своєчасне повідомлення батьків або законних представників неповнолітнього про його затримання; ефективний доступ неповнолітніх до безоплатної вторинної правової допомоги шляхом удосконалення механізму швидкого залучення захисника; спеціалізацію суддів, що розглядають справи про адміністративні правопорушення за участю неповнолітніх; дотримання принципу пропорційності призначеного адміністративного стягнення або заходу впливу вчиненому правопорушенню; дотримання принципу індивідуалізації відповідальності – скасування адміністративної відповідальності батьків за вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років адміністративних правопорушень та діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність...»*⁵⁸⁸ тощо.

З більшістю з них ми в цілому погоджуємось. Раніше, в тій чи іншій мірі, зазначені напрямки вдосконалення адміністративно-деліктного законодавства знаходили певне обґрунтування в працях українських вчених (таких як, наприклад, О. В. Алексеєвої, Є. Ю. Колосовського, М. М. Стефанчука та деяких інших). Але не всі з них слід визнати беззаперечними. Так, ми не підтримуємо намір скасувати адміністративну відповідальність батьків, чи осіб, що їх замінюють за вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років адміністративних правопорушень та діянь, що містять ознаки злочину. За нашим переконанням, за наявності причино-наслідкового зв'язку між недбалим ставленням цих осіб до своїх обов'язків щодо виховання та нагляду за дітьми та вчиненням останніми

⁵⁸⁸ Див. Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року.

протиправних дій це становить самостійний склад адміністративного правопорушення, а від так, не суперечить принципу індивідуалізації відповідальності. Інша річ, що доцільно змінити диспозиції частин 3 та 4 ст. 184 КУпАП та викласти їх у такій редакції: *«Ті самі дії (мається на увазі ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків...), що призвели до вчинення неповнолітніми...»*.

З метою гарантування процесуальних прав неповнолітніх осіб у провадженнях у справах про адміністративні правопорушення чинну редакцію ст. 268 КУпАП слід доповнити такими положеннями: *«Крім зазначеного у частині першій цієї статті неповнолітня особа, яка притягається до адміністративної відповідальності має право на: належне та своєчасне повідомлення батьків або законних представників неповнолітнього про його затримання; ефективний доступ до безоплатної вторинної правової допомоги шляхом забезпечення через центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги участі захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення; конфіденційність, утримування неповнолітнього під час адміністративного затримання окремо від дорослих правопорушників; розгляд справи про адміністративні правопорушення суддею, що спеціалізується на розгляді справ за участю неповнолітніх; заявлення відводи»*.

Актуальною проблемою адміністративної відповідальності неповнолітніх є відсутність уніфікованого підходу при призначенні судами таким особам адміністративного стягнення або заходу впливу з урахуванням принципу пропорційності. З'ясування цього питання аж ніяк не суперечить принципу індивідуалізації відповідальності, навпаки, наукове розв'язання тих проблем, які зараз мають місце у судовій практиці дозволить усунути наявний формалізм у реалізації цього принципу. Зі змі-

сту ст. 13 КУпАП впливає, що застосування заходів впливу, передбачених ст. 24-1 цього Кодексу до осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративні правопорушення є загальним правилом (тобто «*є обов'язковим в усіх випадках вчинення...*»⁵⁸⁹). Водночас ч. 2 цієї статті містить виняток з цього правила, який полягає у тому, що за визначеним у законі переліком складів адміністративних правопорушень неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. А річ у тому, що на статті Особливої частини КУпАП, які мають розглядатися на загальних підставах припадає до 87,6% від усіх виявлених адміністративних проступків, скоєних неповнолітніми (за даними оформлених патрульною поліцією адміністративних правопорушень за 10 місяців 2019 року) (див. Додаток 2). У цій же нормі (ч. 2 ст. 13 КУпАП) законодавець також передбачив можливість застосування до цієї категорії правопорушників заходів впливу, передбачених ст. 24-1 КУпАП (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені ст. 185 цього Кодексу), але з урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника. Підкреслимо, що в останньому випадку редакція закону говорить вже не про обов'язок, а про можливість суду застосовувати такі заходи, що дозволяє в кожному окремому провадженні індивідуалізувати судові рішення. Однак, підстави застосування замість адміністративного стягнення заходів впливу, на нашу думку, у законі сформульовано недостатньо чітко, що призводить до неоднакового застосування норм права у судовій практиці та певних помилок в оформленні судових рішень.

Так, серед обставин, які суди здебільше приймають до уваги та, якими обґрунтовують доцільність застосування заходів впливу чи адміністративного стягнення можна виділити:

⁵⁸⁹ Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / за заг. ред. С. В. Петкова. К. : ЦУЛ, 2012. 1246 с.

- «неповнолітній вік правопорушника»;
- «повне визнання неповнолітнім своєї вини у вчиненні адміністративного правопорушення та щире каяття винного»^{590,591,592};
- «притягнення до адміністративної відповідальності вперше»⁵⁹³;
- «відсутність обставин, що обтяжують відповідальність»⁵⁹⁴.

Половина з них збігається з обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення, визначеними у ч. 1 ст. 34 КУпАП. Разом з тим, аналіз понад сотні постанов у справах про адміністративні правопорушення показав, що, враховуючи наведені обставини, в різноманітних ситуаціях судові рішення не завжди виглядають логічними та послідовними.

Наприклад, в одній ситуації, розглядаючи сукупність правопорушень передбачених ч. 5 ст. 121, ч. 2 ст. 126, ч. 1 ст. 130 КУпАП (неповнолітній керував мотоциклом без мотошолома, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння та, не маючи права керування таким транспортним засобом), суд вважає за доцільне застосувати до нього захід впливу у виді попередження (Постанова Камінь-Каширського районного суду Волинської області від 11.10.2019 р., справа № 157/1523/19). Інший суд, розглянувши правопорушення передбачене ч. 1 ст. 178 КУпАП (неповнолітній знаходився у парку відпочинку у стані алкогольного сп'яніння, своїм п'яним виглядом ображав людську гідність та принижував громадську мораль), за відсутністю обставин, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, нібито, «враховуючи характер і ступінь вчине-

⁵⁹⁰ Постанова Зборівського районного суду Тернопільської області від 11.10.2019 р. Справа № 599/2091/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84886878>.

⁵⁹¹ Постанова Сарненського районного суду Рівненської області від 11.10.2019 р. Справа № 572/3132/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84903894>.

⁵⁹² Постанова Баранівського районного суду Житомирської області від 15.10.2019 р. Справа № 273/1843/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84918469>.

⁵⁹³ Постанова Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 15.10.2019 р. Справа № 686/27640/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84934839>.

⁵⁹⁴ Постанова Оріхівського районного суду Запорізької області від 16.10.2019 р. Справа № 323/2836/19. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84971433>.

ного правопорушення та неповнолітній вік правопорушника», навіть не зважаючи на те, що ця особа не з'явилася у судове засідання (хоча була належним чином повідомлена про час та місце розгляду справи), вирішив «необхідним» застосувати заходи впливу до неповнолітнього у вигляді попередження (Постанова Троїцького районного суду Луганської області від 11.10.2019 р., справа № 433/1729/19). У третій ситуації, суд, дослідивши матеріали правопорушення передбаченого ч. 1 ст. 175-1 КУпАП (неповнолітня особа палила сигарети на зупинці громадського транспорту), визнав її винною та піддав адміністративному стягненню у вигляді попередження зі стягненням на користь державного бюджету України судового збору у розмірі 384,20 грн. (Постанова Білгород-Дністровського міськрайонного суду від 11.10.2019 р., справа № 495/8431/19).

Вважаємо показовим прикладом Постанову Куйбишевського районного суду Запорізької області від 15.10.2019 р. (справа № 319/1212/19), в якій, розглядаючи матеріали справи з приводу порушення неповнолітнім вимог ч. 5 ст. 121 та ч. 2 ст. 126 КУпАП (керування мотоциклом особою, яка не має права керування таким транспортним засобом без одягнутого мотошолома), навіть, приймаючи до уваги повне визнання своєї провини у скоєнні вказаних правопорушень, щире каяття та неповнолітній вік деліквента, суд визнав за доцільне «накласти на нього адміністративне стягнення на загальних підставах з метою його виховання в дусі додержання законів України та для запобігання вчиненню в подальшому правопорушень, тобто без застосування заходів впливу щодо неповнолітніх».

Аналіз постанов у справах про адміністративні правопорушення вчинених неповнолітніми також дозволив виявити низку помилок, які подекуди мають місце при оформленні судових рішень. Типовими з них є такі як:

– у мотивувальній частині постанови суди хибно посилаються на ч. 1 ст. 13 КУпАП, в тих випадках, коли предметом розгляду є адміністративні правопорушення, за які неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах (тобто, передбачені ч. 2 ст. 13 КУпАП) (див., наприклад, Постанову Зборівського районного суду Тернопільської області від 11.10.2019 р., справа № 599/2091/19);

– у випадку застосування ч. 2 ст. 13 КУпАП суд у мотивувальній частині постанови не зовсім правильно використовує вислови «слід застосувати захід впливу...» (див., наприклад, Постанову Сколівського районного суду Львівської області від 16.10.2019 р., справа № 453/1258/19) або «повинні бути застосовані заходи впливу...» (див., наприклад, Постанову Якимівського районного суду Запорізької області від 16.10.2019 р., справа № 330/2269/19), що властиво для імперативного методу правового регулювання, в той час, як для цих правовідносин закон передбачає диспозитивний метод правового регулювання;

– обґрутовуючи у мотивувальній частині постанови застосування до неповнолітнього правопорушника заходів впливу та, посилаючись на ст.ст. 13 і 24-1 КУпАП, у резолютивній частині постанови захід впливу у вигляді попередження помилково заміщується аналогічним за назвою адміністративним стягненням (хоча при цьому жодним чином не згадується про судовий збір, який у випадку притягнення особи до адміністративної відповідальності є обов'язковим) (див., наприклад, Постанову Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 15.10.2019 р., справа № 686/27640/19 або Постанову Сколівського районного суду Львівської області від 16.10.2019 р., справа № 453/1258/19)).

Не ставлячи під сумнів професійність персоналу органів суду, такі помилки дають підстави вважати, що розгляд справ про адміністративні

правопорушення скоєних неповнолітніми та прийняття по ним рішень подекуди носить поверхневий характер, без належного з'ясування та урахування обставин, які в таких ситуаціях мають бути прийняті суддя-ми до уваги.

Обставини, що характеризують вчинене неповнолітнім адміністративне правопорушення та особу правопорушника повинні бути більш детально окреслені в КУпАП (пропонуємо доповнити Кодекс новою статтею 35-1 «*Обставини, що враховуються при накладенні стягнення чи застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення до неповнолітніх*»). Зокрема при прийнятті такого рішення у випадках передбачених ч. 2 ст. 13 КУпАП, крім обставин вказаних у ч. 2 ст. 33 КУпАП суд має врахувати: 1) кількість адміністративних правопорушень, які є предметом розгляду; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння чи діянь, усвідомлення ним їх протиправного та шкідливого характеру; 3) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників адміністративного правопорушення; 4) перебування неповнолітнього на профілактичному обліку дітей, що ведеться підрозділами ювенальної превенції Національної поліції України та підстави взяття на такий облік; 5) соціальний статус дитини (учень, студент, вихованець закладів освіти інтернатного типу, працюючий) та наявність самостійного заробітку; 6) умови життя та виховання неповнолітнього, склад та відносини у сім'ї; 7) здатність батьків чи осіб, що їх замінюють впливати на право слухняну поведінку дитини; 8) стан здоров'я та рівень розвитку дитини⁵⁹⁵.

Аналіз судової практики у справах про адміністративні правопорушення привернув нашу увагу до певного прояву дискримінації неповнолітніх порівняно з дорослими правопорушниками. Поняття «*дискримі-*

⁵⁹⁵ Веселов М. Захист прав неповнолітніх під час притягнення до адміністративної відповідальності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2020. № 1 (108). С. 80.

нація щодо дітей» означає будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою віку досягнення повноліття. За винятком проявів так званої «позитивної дискримінації», з урахуванням фізичної і розумової незрілості дитини, що втілюється у правових механізмах її спеціальної охорони і піклування, зокрема належного правового захисту з боку держави та суспільства, інші прояви дискримінації дитини є порушенням принципів верховенства права та справедливості. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом тощо⁵⁹⁶.

За ст. 221 КУпАП справи про адміністративні правопорушення, вчинені особами віком від 16 до 18 років розглядаються судами. Як зазначалося неодноразово у випадках передбачених ч. 2 ст. 13 КУпАП неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. А від так, у разі винесення судом (суддею) постанови про накладення адміністративного стягнення (навіть у вигляді попередження) неповнолітній особі присуджується обов'язок сплатити судовий збір у розмірі визначеному у ЗУ «Про судовий збір» (ст. 40 КУпАП). До переліку адміністративних правопорушень, за які неповнолітні притяга-

⁵⁹⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004.

ються на загальних підставах входять і такі делікти, розгляд яких, у випадку їх вчинення дорослими (повнолітніми) особами, віднесено до компетенції інших уповноважених суб'єктів (не судів), наприклад, адміністративних комісій при виконавчих органах сільських, селищних, міських рад (ч. 2 ст. 156 КУпАП), поліції (ч. 1 ст. 44; ч.ч. 1-3, 5, 6 і 8 ст. 121; ст. 121-1; ст. 121-2; ч.ч. 1-3 і 5 ст. 122; ч. 1 ст. 123; ст. 124-1; ст. 125; ч.ч. 1, 2 і 4 ст. 126; ч.ч. 1-3 ст. 127; ст. 192; ст. 194; ст. 195 КУпАП), а відповідно, сплата судового збору для цих осіб в аналогічних ситуаціях не є актуальною. Така категорія як діти чи неповнолітні особи у разі вчинення ними адміністративного правопорушення пільги щодо сплати судового збору не мають, тобто від сплати судового збору під час розгляду справи не звільняються і навіть не мають підстав для відстрочення (розстрочення) сплати судового збору, зменшення його розміру або звільнення від його сплати (статті 5 та 8 ЗУ «Про судовий збір»). Тож, встановлюючи додаткові гарантії (у вигляді судового розгляду справи) для забезпечення прав дітей у випадку вчинення ними адміністративного правопорушення та призначення адміністративного стягнення, – з іншого боку, законодавець ставить їх у гірше становище порівняно з дорослими правопорушниками в деяких подібних ситуаціях, що фактично є порушенням принципу юридичної рівності громадян.

Зазначимо, що як адміністративні стягнення, так і заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників в пріоритеті спрямовані на виховання таких осіб в дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами (загальна превенція). Водночас завданням судового збору є забезпечення здійснення правосу-

ддя, зміцнення матеріально-технічної бази судів⁵⁹⁷, що не має нічого спільного із завданнями ювенальною юстиції. Держава не повинна зміцнювати матеріально-технічну базу судової системи за рахунок тих праводносин, які виникають з приводу забезпечення (в тому числі і судового захисту) прав дітей. Тому діти, їх законні представники мають бути включені до пільгової категорії осіб, що звільняються від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях та видах проваджень.

Задля усунення вказаних суперечностей слід *внести наступні зміни до законодавства*:

– ст. 5 ЗУ «Про судовий збір», в частині «від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються» доповнити підпунктом 5-1 наступного змісту: «малодітні та неповнолітні особи, їх законні представники та представники у всіх видах проваджень»;

– ст. 40-1 КУпАП доповнити частиною такого змісту: «судовий збір у провадженні по справі про адміністративне правопорушення, скоєне неповнолітнім не сплачується»^{598,599}.

Перспективним напрямком покращення адміністративно-деліктного впливу на неповнолітнього правопорушника видається *можливість звільнення підлітків від відповідальності до розгляду справи судом* з покладенням на них певних обов'язків (відвідування корекційних програм, закладу освіти тощо). Безумовно, що монополія суду на розгляд справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх покликана створити додаткові правові гарантії компетентності та справедливості при прийнятті

⁵⁹⁷ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про судовий збір». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39393.

⁵⁹⁸ Веселов М. Ю. Судовий збір та ювенальна юстиція. *Актуальні питання адміністративного права та процесу*: матеріали V Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених (м. Кривий Ріг, 29 листоп. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2020. С. 51.

⁵⁹⁹ Див. Веселов М. Захист прав неповнолітніх під час притягнення до адміністративної відповідальності. 2020. С. 80.

рішення у таких провадженнях з урахуванням особливого статусу дитини. Втім закріплення у законі підстав та наділення певних посадових осіб підрозділів поліції та органів у справах дітей компетенцією після припинення деяких незначних адміністративних правопорушень не доводити справу до суду (в кожному індивідуальному випадку залежно від обставин та особистості дитини) може мати також позитивні наслідки. Ознайомлення з досвідом та правовою регламентацією діяльності американської поліції вказує, що у разі вчинення неповнолітнім незначного правопорушення, заходи поліцейського у багатьох випадках обмежуються консультуванням та попередженням⁶⁰⁰. За чинним українським законодавством при малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням (ст. 22 КУпАП). Зараз усі справи про адміністративні правопорушення щодо неповнолітніх розглядає суд, а відтак, позасудового звільнення таких осіб від адміністративної відповідальності закон не допускає. Для впровадження у практику такого механізму слід внести зміни до ст. 22 КУпАП, доповнивши її частинами другою та третьою у такій редакції: *«При малозначності адміністративного правопорушення, вчиненого неповнолітнім суд може звільнити порушника від адміністративної відповідальності з покладенням на таку особу певних обов'язків (відвідування корекційних (реабілітаційних) програм, закладу освіти), призначити превентивні заходи мінімального догляду за дитиною»* (ч. 2 ст. 22. – Прим. авт.); *«При виявленні та своєчасному припиненні органами Національної поліції малозначного адміністративного правопорушення, вчиненого неповнолітнім, за умови щиро-го розкаяння винного та відсутності обставин, що обтяжують відпо-*

⁶⁰⁰ Див. Веселов М., Іщенко І. 2018. С. 14.

відальність за адміністративне правопорушення, уповноважені працівники підрозділів Національної поліції можуть після передачі його під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або адміністрації навчального чи іншого дитячого закладу звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням» (ч. 3 ст. 22. – Прим. авт.).

Адміністративна відповідальність посадових осіб (фізичних осіб) за протиправні дії чи бездіяльність, що порушують права дітей або не забезпечують їх дотримання іншими фізичними чи юридичними особами є не основним засобом ювенальної юстиції. Так, в одній з публікацій ми наводили приклад використання адміністративної відповідальності як засобу покращення права дитини-пасажира на безпечну участь у дорожньому русі (внесення змін до ч. 1 ст. 35, ч. 4 ст. 122, ч. 3 ст. 123 КУпАП)⁶⁰¹. Передбачення цього компоненту в сфері ювенальної юстиції є скоріше додатковою правовою гарантією забезпечення прав дітей, оскільки суспільство виходить з презумпції правомірності та дбалою ставлення державних органів (їх посадових осіб) до прав та законних інтересів дітей, заснованої на філософії *«parens patriae»*. Але, І. В. Іщенко прикладами з практики поводження з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах обґрунтовує необхідність доповнення КУпАП новими статтями: ст. 184-3 «Невиконання адміністрацією спеціальних установ для дітей, обов'язків щодо нагляду та виховання дітей» та ст. 184-4 «Порушення встановлених строків тримання дітей у спеціальних установах для дітей»⁶⁰². Наведені ним аргументи виправдовують деліктолізацію у нормах Особливої частини КУпАП такої бездіяльності з боку посадових осіб, що безумовно негативно впливає на права та най-

⁶⁰¹ Веселов М. Адміністративно-деліктне забезпечення безпеки дітей-пасажирів у дорожньому русі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4. С. 119.

⁶⁰² Див. Іщенко І. В. 2018. С. 99.

кращі інтереси дитини. Подібні заходи, як слушно наголошує Н. В. Коломоєць, в переважній більшості мають «ретроспективний характер, коли певним правилам чи правам дитини загрожує небезпека чи вже є наслідки протиправної поведінки щодо них, а тому слід відновити порушений баланс»⁶⁰³. Втім, існування норми, яка б передбачала адміністративну відповідальність для адміністрації спеціальних установ для дітей сприяло б їх внутрішній дисциплінованості при виконанні посадовими особами покладених на них обов'язків, а у разі вчинення відповідного діяння (бездіяльності) – гарантувало б меншу вірогідність його повторення у майбутньому.

Підсумовуючи викладене, слід констатувати, що адміністративна відповідальність у системі ювенальної юстиції має подвійну природу: по-перше, це особлива правова форма реакції держави на адміністративні правопорушення з боку дитини, яка полягає в сукупності встановлених державою матеріальних і процесуальних правових норм з метою спонукання неповнолітнього правопорушника заходами виховного чи примусового характеру до належної поведінки; по-друге, це один із засобів гарантування належної, законної та професійної діяльності посадових осіб та інших фізичних і юридичних осіб щодо прав та інтересів дітей у правовідносинах, що виникають у сфері ювенальної юстиції. Загальний вік адміністративної відповідальності за всіма складами адміністративних правопорушень в українському законодавстві про адміністративні правопорушення доцільно знизити до 14 років, але до осіб, які скоїли адміністративне правопорушення у віці від 14 до 16 років мають застосовуватися виключно виховні, реституційні та реабілітаційні заходи (це має знайти відповідне закріплення у ст.ст. 12 та 13 КУпАП).

⁶⁰³ Коломоєць Н. Особливості та система засобів адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 1. С. 88.

Крім того, доцільно внести зміни до змісту ч. 3 та 4 ст. 184 КУпАП та викласти їх у такій редакції: «Ті самі дії, що призвели до вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою статті 173-4 цього Кодексу»; «Ті самі дії, що призвели до вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність»⁶⁰⁴, а також до ст.ст 22 та 268 КУпАП, – в частині можливість звільнення неповнолітніх від адміністративної відповідальності та удосконалення їх процесуальних прав під час провадження у справі про адміністративне правопорушення (в редакції, що наведена в основній частині цього підрозділу).

Удосконалення в такий спосіб законодавства матиме необхідні передумови для покращення судової практики притягнення неповнолітніх до адміністративної відповідальності, а також звільнення їх від адміністративної відповідальності у разі малозначності вчиненого ними адміністративного правопорушення що, своєю чергою, позитивно вплине на захист прав і найкращих інтересів дітей у цій сфері ювенальної юстиції.

⁶⁰⁴ Веселов М. Інститут адміністративної відповідальності у системі ювенальної юстиції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2019. № 5 (106). С. 57-58.

ВИСНОВКИ

1. Зараз елемент «*забезпеченості*» визначений у нормах позитивного права є, і залишатиметься надалі обов'язковим компонентом соціально-правового феномену прав дітей. Обмежена здатність дітей через властиві їм психофізіологічні особливості самостійно та повноцінно реалізовувати свої права і свободи дає підстави розглядати забезпечення прав дітей як *окремий інститут правового регулювання*, що потребує наукової уваги.

На сучасному етапі інститут забезпечення прав і свобод дітей у концептуальному розумінні має будуватися, виходячи з *принципу «субсидіарності»*. В авторському баченні *субсидіарний підхід у забезпеченні прав і свобод дітей* має передбачати режим збалансованого правового регулювання та впливу або втручання (через заходи соціального, економічного, правового, культурно-виховного та організаційного характеру) державних органів та суспільства (місцевої громади) у ювенальні відносини з приводу створення або підтримання належних умов життєдіяльності та розвитку дитини, охорони та захисту її прав і свобод, своєчасної кореляції негативних факторів, що впливають на соціалізацію дитини, з тим щоб з віком вона могла повністю покласти на себе зобов'язання в рамках суспільства як його повноцінний член.

2. Окреслені *основні концептуальні ознаки забезпечення прав і свобод дітей* як соціально-правового явища: 1) є результатом соціально-історичної та філософсько-правової еволюції прав людини; 2) становить сукупність суспільних відносин, які є обов'язковим елементом об'єктивації та реалізації природних прав дитини; 3) становить сукупність заходів політичного, правового, соціального, економічного, культурно-виховного та організаційного характеру; 4) знаходить правове за-

кріплення в нормах позитивного права, як вияв владної волі держави; 5) є об'єктом правового регулювання нормами різних галузей права: конституційного, сімейного, трудового, цивільного, цивільно-процесуального, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального; 6) становить органічну сукупність процесів: а) створення відповідних умов для ефективної реалізації, б) охорони, в) захисту й г) відновлення порушених прав і свобод дитини; 7) передбачає наступні рівні реалізації: а) самозабезпечення – безпосередньо реалізується в межах дієздатності дитини залежно від її біологічного віку (юридичний аспект) та інтелектуальних і вольових здібностей (фактичний аспект); б) забезпечення прав і свобод дитини через дії або рішення батьків чи інших законних представників; в) забезпечення прав і свобод дитини через громадські інститути; г) державно-правове забезпечення – втілюється через діяльність уповноважених законом органів, посадових осіб в межах їх компетенції з урахуванням принципу субсидіарності втручання; д) міжнародно-правове забезпечення – втілюється через визнання національними інституціями міжнародних правових актів з прав дитини, моніторинг міжнародними організаціями стану забезпечення прав дітей в країні, можливості звернення до міжнародних судових установ з приводу порушених прав дитини; 8) у випадку наявності конфлікту інтересів пріоритетними є інтереси дитини з урахуванням розумного співставлення природних потреб дитини з суспільними інтересами; 9) передбачає взаємопов'язаність елементів, впорядкованість, підпорядкованість загальним принципам забезпечення прав людини – тобто є явищем системним; 10) є здатним зберігати свою якісну специфічність в умовах різноманітних суб'єктивних та об'єктивних факторів, що можуть змінюватися – тобто є явищем динамічним але цілісним; 11) передбачає певну дискретність структури, тобто здатність змінювати

обсяги та характер заходів залежно від віку дитини або її соціального становища; 12) є явищем публічним – тобто сім'я, громада та держава активно сприяє всебічному розвитку дитини та реалізації її прав, створює правові гарантії їх дотримання, посадові особи у кожному випадку реагують на відомі факти недотримання чи порушення прав дитини з метою припинення таких діянь та відновлення порушених прав.

3. Сформовано ряд положень щодо кращого уявлення про *співвідношення основних ювенально-правових категорій та понять: дитина, неповнолітній, малолітній*. По-перше, у юридичній науці відсутнє єдине концептуальне усвідомлення змісту та співвідношення ювенально-правових термінів таких як «дитина», «неповнолітній», а наявні погляди на це питання є подекуди суперечливими. По-друге, такий стан справ багато у чому обумовлений розмитістю визначень та відсутністю уніфікації ювенально-правової термінології у нормативно-правових актах як національного, так і міжнародного права. По-третє, за загальним юридичним визначенням дитиною є особа, від народження до набуття нею повноліття (18 років). В такому контексті розуміння «дитини» є тотожним терміну «неповнолітня особа» (у загальному значенні) та, включає в себе й інші ювенально-правові терміни: «новонароджена дитина», «малолітній», «малолітня дитина», зокрема і «неповнолітній» (у спеціальному значенні), там, де цей вік прямо обумовлений іншими віковими межами. По-четверте, в нормативних актах адміністративно-правового характеру превалює переважно застосування терміну «дитина», а термін «неповнолітній» вживається, як правило, у питаннях притягнення осіб, які не досягли повноліття, до юридичної відповідальності, зокрема адміністративної. По-п'яте, включення в окремих випадках до категорії «діти» осіб, вік яких виходить за межі повноліття (наприклад, до 23 років) не прирівнює цих осіб в правовому статусі до дітей (неповнолітніх осіб), а лише

розповсюджує на них окремі права чи гарантії передбачені тим нормативно-правовим актом, який встановлює таке виключення. І навпаки, набуття дитиною у передбачених законом випадках статусу дорослої особи (повної цивільної, сімейної чи цивільно-процесуальної дієздатності) до настання повноліття не позбавляє її гарантій та правового статусу дитини в усіх без виключень правовідносинах. По-шосте, урахування біологічних, соціальних та психологічних вікових особливостей дитини в різні періоди її дорослішання є основою субсидіарного підходу в нормативному визначенні правового статусу дитини, а також створенні окремої системи правосуддя щодо дітей і зумовлюють інше (відмінне від повнолітніх) поводження з дітьми під час забезпечення їх прав і свобод.

4. Удосконалено поняття *системи забезпечення прав дітей*, під якою пропонується розуміти історично та традиційно обумовлену сукупність первинних та складених елементів (форм/інститутів), способи організаційно-правових зв'язків між якими обумовлюють її структуру та порядок взаємодії, об'єднаних єдиною метою – створення необхідних умов реалізації, охорони, захисту та відновлення прав осіб віком до 18 років.

Доведено, що ця система одночасно може розглядатися як: а) сукупність наукових (теоретичних) уявлень про засади забезпечення прав дітей (гносеологічне явище); б) комплексна практична діяльність суб'єктів забезпечення, заснована на нормах позитивного права, спрямована на досягнення загальної корисної мети (корисно-правова діяльність); в) методологічна засада правового регулювання, організації та здійснення такої діяльності на підставі наукових здобутків. Такий підхід дає можливість побачити діалектику динамічного і статичного рівнів забезпечення прав дітей як соціально-правового феномену.

5. Обґрунтовується, що *дослідження системи* забезпечення прав дітей *доцільно проводити за двома основними напрямками*: 1) системним та 2) ціннісно-нормативним, які у сукупності дозволяють утворити більш цілісне сприйняття елементного складу системи забезпечення прав дітей, дають можливість побачити еволюцію розвитку її окремих компонентів, та, у багатьох випадках, пояснюють наявні в окремих країнах, традиційно обумовлені, недоліки у забезпеченні таких прав, порівняно з міжнародними стандартами.

Зокрема такий підхід дозволив окреслити *абстрактну модель середовища, в якому діє система забезпечення прав дитини* у вигляді багатопшарової оболонки, яка включає: суспільство та суспільні відносини; державу; правову систему; ювенальну політику; систему ювенального права; систему ювенально-правових відносин, систему забезпечення прав і свобод людини. У методологічному значенні аналіз представленої моделі створив умови розуміння «рефлексивності» зв'язків між наведеними системами та пояснив «лабільність» системи забезпечення прав дітей.

Крім того, сформовано бачення *структурно-елементного складу системи забезпечення прав дітей*, яка утворюється з: 1) первинних елементів: а) дитина та її правовий статус; б) дорослі особи з їх правами та обов'язками щодо дитини; в) органи влади (посадові особи) та їх компетенція у цій сфері; г) норми права, які закріплюють права і свободи дитини, визначають права та обов'язки інших фізичних та юридичних осіб щодо реалізації, охорони, захисту та відновлення прав дитини; д) норми моралі та релігії, етнічні традиції та звичаї; е) теоретично-прикладні уявлення про забезпечення прав дітей в різних галузях наукових знань; ж) заходи забезпечення прав дітей (правові, соціальні, економічні, організаційні, профілактичні, освітні, виховні, психологічні, інфо-

рмаційні, санітарно-медичні і т. ін.); 2) компонентів більш складного рівня – форм чи інститутів: надання адміністративних послуг; опіка та піклування; позбавлення батьківських прав; представництво інтересів дітей (прокуратурою, іншими державними та недержавними органами); надання правової допомоги дітям, сім'ям з дітьми; цензура (на підтримку суспільної моралі) інформаційного контенту з боку держави; соціальний захист; запобігання та протидію домашньому насильству; ювенальна превенція; ювенальна юстиція, встановлення юридичної відповідальності за порушення прав дітей тощо; 3) комбінаторики елементів, які групуються за сферами державного управління (адміністрування): забезпечення прав дітей у сфері охорони здоров'я, освіти, культурного та спортивного виховання; соціальній сфері, правоохоронній діяльності тощо.

б. Проведений аналіз наявних уявлень про ювенальну юстицію дозволив сформувати власне бачення *праксеологічного виміру цього суспільно-правового інституту у системі забезпечення прав, свобод та інтересів дітей*.

По-перше, функціонування ювенальної юстиції (в переліку завдань системи забезпечення прав, свобод та інтересів дітей) покликано сприяти: гарантуванню, охороні та захисту прав дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах; появі дружніх до дитини послуг та систем допомоги; викоріненню всіх форм насильства та дискримінації щодо дітей; удосконаленню різноманітних форм превенції протиправної та іншої девіантної поведінки дітей, а також виправлення та соціальної реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом.

По-друге, від інших форм та інститутів забезпечення прав дітей, крім специфічних завдань, ювенальна юстиція відрізняється ще особливими функціями, серед яких: 1) загальною функцією є – охоронна;

2) спеціальними функціями – реститутивна; пацифікаційна (примирна); реабілітаційна; 3) додатковими функціями – соціально-профілактична; освітньо-виховна, а також способом реалізації таких прав – доступ до правосуддя та судовий захист.

По-третє, не зважаючи на те, що ваговим компонентом функціонування зазначеного суспільно-правового інституту є реагування на ювенальні правопорушення, ювенальна юстиція – це не лише інший підхід до неповнолітнього правопорушника в межах кримінального провадження чи провадження у справах про адміністративні правопорушення, а й сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних процедур та програм, призначених для вилучення дитини з умов несприятливого оточення, які на неї справляють негативний вплив, з метою усунення загрози її життю чи здоров'ю або запобігання її подальшій девіації, а також повернення дитини до суспільного життя у разі вчинення нею правопорушення.

По-четверте, виходячи з завдань ювенальної юстиції її інституційне забезпечення та зміст обумовлюють такі чотири основні напрями: правова допомога (патронаж) дітям, що перебувають у складних життєвих обставинах; ювенальна превенція та профілактика порушень прав дитини; ювенальне правосуддя (судочинство); реабілітація (ресоціалізація) дітей, що перебувають у конфлікті з законом.

По-п'яте, ювенальна юстиція це система державних та недержавних органів, чия діяльність спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів дітей в зазначеній сфері правовідносин, серед яких провідне місце займають спеціалізовані (ювенальні) суди чи судді. Взаємодія судових органів з іншими службами та органами є ключовою, але не завжди обов'язковою умовою ювенальної юстиції.

По-шосте, ювенальна юстиція – це система, що включає не лише комплекс державних та інших органів і організацій, що мають своїм призначенням захист прав, свобод і законних інтересів дітей, профілактику правопорушень, здійснення правосуддя щодо них та реабілітацію, а й відповідне національне законодавство, яке до речі має бути засновано на міжнародних стандартах забезпечення прав дитини.

По-сьоме, враховуючи тенденції імплементації норм міжнародного права до національного законодавства, використання терміну «ювенальна юстиція» є більш універсальним (порівняно з таким термінами як «юстиція щодо дітей» та «правосуддя щодо дітей»), оскільки включає юстицію не лише щодо дітей (які перебувають в конфлікті з законом), а й для дітей (там, де це стосується судового захисту їх прав та найкращих інтересів), а також комплекс інших заходів, які здійснюються не лише в межах правосуддя.

По-восьме, бачення ювенальної юстиції як комплексного системного та поліінституційного виду діяльності, що трансцендує за межі кримінального судочинства, обумовлює наявність широкого адміністративно-правового компоненту у функціонуванні цієї форми забезпечення прав дітей.

Отже, в нашому розумінні *ювенальна юстиція* – це суспільно-правовий інститут, що утворює спеціалізовану систему правосуддя щодо дітей і для дітей, а також сукупність правових механізмів, медико-соціальних, психолого-педагогічних і реабілітаційних процедур і програм, призначених для забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, що реалізується системою державних і недержавних органів.

7. Відправним моментом початку історії ювенальної юстиції як соціально-правового інституту (у світовому масштабі) ми вважаємо період

створення перших ювенальних судів в Австралії (1890 рік), Канаді (1894 рік), США (1899 рік). З цього часу в процесі співіснування кримінального судочинства та ювенальної юстиції як інституту забезпечення прав дітей, що підлягають реабілітації відбувається вищленення нового предмету (соціального, організаційного, профілактичного), який стає об'єктом регулювання не лише норм кримінального, а й інших галузей права, зокрема адміністративного (в сучасному нашому уявленні).

Процесу еволюції ювенальної юстиції властиві такі риси як:

- асиміляція (переїняття країнами або спільнотою позитивних ідей та апробованих в інших країнах інституційно-правових моделей функціонування ювенальної юстиції);

- інтегрованість (утворення взаємозв'язків між інститутом правосуддя, державним адмініструванням та інститутом громадськості; взаємопроникнення адміністративно-правових відносин в процес правосуддя щодо неповнолітніх та ресоціалізації останніх);

- циклічність (зміна діючих парадигм ювенальної юстиції в країні під впливом соціально-політичних чинників (може мати як негативні, так і позитивні тенденції), що обумовлює зміни законодавства; з розвитком системи правового регулювання адміністративне право стає консолідуючим елементом державної стратегії розвитку нової парадигми).

Історичний досвід *розвитку інституту ювенальної системи на українських землях*, за нашим баченням, починається зі створення спеціалізації суду для малолітніх у м. Києві (1913 рік) та включає наступні *етани*:

– дореволюційний період початку ХХ ст. (1913-1918 роки) – включає утворення ювенальних (дитячих) судів в українських містах Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі (Дніпрі), Миколаєві. Адміністративно-правовий аспект цього періоду включав такі елементи як розробка проекту організації ювенального суду і положення про його введення, орга-

нізація діяльності цих судів з боку Міністерства юстиції; організація діяльності виправних закладів для неповнолітніх; виконання контрольно-наглядових функцій «дитячих» судів за діяльністю названих установ;

– післяреволюційний радянський період (1918-1935 роки) – ліквідація ювенальних (дитячих) судів, утворення комісій у справах неповнолітніх (адміністративний колегіальний орган); адміністрування щодо діяльності притулків для дітей та забезпечення прав та благополуччя дітей у скрутні перехідні часи; забезпечення реалізації призначених народними судами до неповнолітніх злочинців медико-педагогічних заходів;

– середній радянській («карально-центричний») період (1935-1960 роки) – ліквідація комісій у справах неповнолітніх; посилення карального впливу на неповнолітніх правопорушників; посилення адміністративно-правових превентивних (по-суті – примусових) заходів міліції у сфері протидії дитячій безпритульності, бездоглядності та дитячим правопорушенням; запровадження адміністративної відповідальності батьків за неналежний догляд за поведінкою дітей; створення у складі НКВС спеціалізованих підрозділів з боротьби з дитячою безпритульністю, бездоглядністю та злочинами тощо;

– пізній радянській («адміністративно-центричний») період (1960-1990 роки) – відновлення комісій в справах неповнолітніх; запровадження інституту громадських вихователів;

– ранній (пострадянській) період української самостійності (1991-2011 роки) – поступове реформування соціального забезпечення та охорони дитинства в Україні; створення встановлення виключної компетенції суду у розгляді справ про адміністративні правопорушення неповнолітніх; правове забезпечення системи органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей тощо;

– сучасний український період (з 2011 року – по теперішній час) – ухвалення Концепції розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей; утворення підрозділів ювенальної пробації; реформування у складі Національної поліції підрозділів ювенальної превенції; тощо.

Зміни парадигм ювенальної юстиції та особливості інституційно-правової системи в цій сфері за радянських часів вплинули на процес формування національної моделі і зумовили наявні проблеми функціонування інституту ювенальної юстиції в сучасній (суверенній) Україні.

8. Національні системи ювенальної юстиції пострадянських країн (за виключенням держав Прибалтики) можна включити до окремої самостійної моделі – «*перехідної*» чи «*транзитної*». У свою чергу у складі цієї моделі можна виділити дві підгрупи: а) транзитно-адміністративну (Росія, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан) – спеціалізація судів чи суддів у справах неповнолітніх законодавчо не визначено (можуть мати місце пілотні проекти запровадження ювенальних судів в окремих регіонах), функціонують квазісудові (адміністративні) органи; б) транзитно-судовоцентричну (Україна, Казахстан, Грузія, Киргизстан тощо) – передбачена спеціалізація судів чи суддів, прокурорів, слідчих щодо розгляду справ неповнолітніх.

Запропоновано більш розширену *класифікацію сучасних основних моделей ювенальної юстиції*: 1) англо-американська, 2) континентальна, 3) скандинавська, 4) азійська, 5) перехідна чи транзитна (транзитно-адміністративна та транзитно-судовоцентрична).

9. Встановлено наявність загальних системних закономірностей між принципами, що діють в різних галузях права, принципами діяльності щодо забезпечення прав дітей та принципами ювенальної юстиції (мето-

дологічний принцип ізоморфізму), що водночас не виключає і специфіки функціонування та розвитку останніх.

Представлено удосконалену *модель систематизації принципів функціонування та розвитку ювенальної юстиції*:

1) група загальних принципів:

1.1) загальноправові принципи (як-то: верховенство права, законність, справедливість, гуманізм, охорона інтересів держави і особи тощо);

1.2) міжгалузеві принципи (як-то: доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень, право на правову допомогу, принцип національної мови, змагальність, диспозитивність, контроль тощо);

1.3) галузеві принципи (як-то: презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини, неприпустимість зловживання процесуальними правами, пропозиції про усунення причин та умов, що сприяли вчиненню адміністративних правопорушень тощо);

2) група спеціальних принципів (створюють відповідний правовий режим цієї діяльності):

2.1) основні (керівні) принципи (як-то: першочергове врахування найкращих інтересів дитини; справедливе та однакове ставлення до кожної дитини без будь-якої дискримінації; вільне висловлювання дитиною своїх поглядів та можливість бути почутою, заборона тортур, жорстокого чи принизливого поведження або покарання, диференціація ювенальних проступків, пріоритет виховного, а не карального впливу щодо дитини правопорушника, пріоритет альтернативних засобів реагування на правопорушення дітей, рівність уваги системи правосуддя до інтересів неповнолітнього в небезпеці, індивідуалізація підходу до дитини в контакті та в конфлікті із законом, організаційно-функціональна спеціалізація органів і установ ювенальної юстиції тощо);

2.2) конкретно-функціональні принципи (як-то: участь дитини у вирішенні справ, які її стосуються, активна участь суспільства в протидії правопорушенням дітей, співрозмірність та пропорційність заходів впливу щодо неповнолітніх, раннє запобігання та втручання, узгодження зусиль різних соціальних секторів, визнання державою сім'ї як найбільш прийнятної та природного середовища для проживання неповнолітнього, з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, спеціальна підготовка суддів щодо справ неповнолітніх тощо);

2.3) специфічні принципи (як-то: забезпечення освіти дітей, що відбувають покарання, пов'язаного з позбавленням волі, адміністративна відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють за вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність тощо).

10. Надано поняття ***принципів адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції***, під якими пропонуємо розуміти закріплені в адміністративно-правових нормах основоположні засади, керівні ідеї, що відбивають сутність і специфіку публічного адміністрування та правосуддя у справах про адміністративні правопорушення у вказаній сфері правовідносин.

Окреслено *перелік цих принципів*, які розподілено на три групи:

1) організаційно-забезпечувальні принципи: професійна компетентність; плановість; науковість; злагодженість; системність та наступність; принцип програмування; збір статистичної інформації, моніторинг та аналіз тенденцій, проблем і причин правопорушень і злочинності серед неповнолітніх, а також різних конкретних потреб дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; ефективність та результативність; на-

лежне фінансування, а також забезпечення матеріальними та людськими ресурсами; підконтрольність і підзвітність;

2) функціональні принципи: юридична визначеність; дискреційність повноважень адміністративних органів (посадових осіб); принцип належного управління; різнобічність та комплексність заходів; принцип субсидиарності; принцип пропорційності; принцип прозорості; збереження конфіденційності інформації про дітей, які перебувають у конфлікті з законом; позитивні зобов'язання органів (посадових осіб) публічного адміністрування, притаманні ефективній «повазі» до сімейного життя; участь громадськості в прийнятті управлінських рішень та їх реалізації; принцип відповідальності публічної адміністрації;

3) адміністративно-юрисдикційні принципи: економія кримінальної репресії; диференційований підхід; пріоритет та адекватність заходів впливу, що застосовуються до неповнолітніх правопорушників деліктній ситуації; принцип самостійності в ухваленні рішень; принцип змагальності; презумпція невинуватості в провадженнях у справах про адміністративні правопорушення та дисциплінарних провадженнях щодо дітей; позитивна дискримінація; своєчасність та розумний строк здійснення адміністративної процедури; мінімальна формалізація прийняття, оформлення та виконання рішення органу (посадової особи) публічного адміністрування; принцип презумпції правомірності дій і вимог особи; можливість скасування (або відкликання) незаконного адміністративного акту тощо.

11. Встановлено, що *механізм адміністративно-правового забезпечення функціонування ювенальної юстиції* представляє собою систему засобів, які є складовою впливу елементів як адміністративної галузі права так й інших (кримінального, кримінально-процесуального, цивільно-процесуального) на суспільні відносини та встановлювані їх

нормами гарантії реалізації, охорони та захисту прав та найкращих інтересів дитини.

Визначено *властивості адміністративно-правового механізму* у сфері функціонування ювенальної юстиції:

1) походить від держави та обумовлений необхідністю реалізації її функцій з публічного адміністрування у сфері ювенальної юстиції;

2) опосередковується через процеси публічного адміністрування та адміністративно-деліктної діяльності органів суду, прокуратури, досудового розслідування інших органів публічного адміністрування щодо реалізації завдань забезпечення прав дитини в межах адміністративно-процедурної та адміністративно-юрисдикційної компетенції цих суб'єктів;

3) через його складові здійснюється правовий вплив на відносини, що виникають у процесі реалізації не лише виконавчої влади в державі, а й правосуддя у справах про адміністративні правопорушення у сфері превенції та правової реакції держави на протиправну поведінку неповнолітніх, інші прояви негативної девіації з їх боку, а також забезпечення прав дітей, які опинилися (перебувають) у складних життєвих обставинах (у сфері ювенальної юстиції);

4) у процесі здійснення правосуддя щодо дітей (кримінального) чи для дітей (цивільного) адміністративно-правовий механізм виконує допоміжні ролі (забезпечувальну та комунікативну);

5) спрямований на забезпечення досягнення конкретного суспільно-державного результату (сприяння в здійсненні та захисті суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів дітей, урахування під час здійснення правосуддя щодо них чи для них найкращих законних інтересів останніх; організація ефективної зовнішньої взаємодії та внутрішньої діяльно-

сті з виконання покладених на конкретного суб'єкта системи ювенальної юстиції завдань і функцій тощо);

б) існує у вигляді взаємопов'язаної сукупності матеріальних і процесуальних юридичних засобів та способів (юридичних технологій), які мають адміністративно-правову форму опосередкування;

7) система цих правових засобів організована таким чином, що дозволяє уповноваженим суб'єктам послідовно та ефективно здійснювати свою діяльність щодо виконання завдань ювенальної юстиції за допомогою заходів організаційно-правового характеру та заходів адміністративного примусу;

8) на відміну від кримінально-правового механізму не обов'язково обумовлений фактом кримінального чи іншого протиправного діяння, відтак має не лише ретроспективний, а й превентивний характер функціонування;

9) на відміну від цивільно-правового механізму не завжди обумовлений захистом прав та інтересів дітей у судовому порядку, а передбачає й інші позасудові форми забезпечення їх прав;

10) характеризується сучасно-перспективною спрямованістю правового впливу;

11) має певну структуру.

У структурі адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції виділено такі складові:

– інституційна: система суб'єктів ювенальної юстиції;

– нормативна: адміністративно-правові норми, які регламентують правила поведінки та специфіку реалізації суб'єктами ювенальної юстиції своїх повноважень; правові принципи та правові гарантії такої діяльності;

– функціональна: адміністративно-правові форми та методи реалізації функцій держави у сфері ювенальної юстиції; акти застосування норм права у сфері ювенальної юстиції; ювенальні технології; правовідносини, в яких відбувається переведення приписів, що містяться в нормативно-правових актах, у практичну площину; юридичні факти; права свідомість та правова культура; адміністративна відповідальність, як складова адміністративного примусу, що застосовується у випадку порушення норм чинного законодавства.

Основними функціями адміністративно-правового механізму забезпечення функціонування ювенальної юстиції є: а) регулятивна, у складі якої додатково можна виділити: забезпечувальну, комунікативну та перспективну підфункції; б) правоохоронна, у складі якої додатково можна виділити: адміністративно-деліктну; превентивну та ресоціалізаційну (реінтеграційну) підфункції.

12. З'ясовано *принципові аспекти законодавчого регулювання відносин у сфері ювенальної юстиції в інших країнах*: по-перше, витoki такого регулювання беруть початок з законодавства про права дитини та їх забезпечення (що знаходить втілення у нормах адміністративного права); по-друге, відокремлені закони про ювенальну юстицію мають неоднакову природу: в одних випадках вони є спеціальним кодифікованим правовим актом суто кримінального та кримінально-процесуального законодавства але реалізація їх положень, у багатьох ситуаціях, вимагає адміністративно-правового урегулювання на підзаконному рівні; в других – такі закони є комбінованим поєднанням норм адміністративного та кримінального права; в третіх – регулюють відносини виключно у сфері публічного адміністрування.

Додатково підкреслено важливість прийняття в Україні закону «Про ювенальну юстицію». Цей правовий акт має поглинути (в удосконале-

ному вигляді) норми чинного Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та включати положення щодо: загальних засад функціонування та розвитку ювенальної юстиції (визначення термінів, завдання ювенальної юстиції, сфера дії законодавства про ювенальну юстицію, принципи функціонування та розвитку ювенальної юстиції, зокрема, засади для здійснення правосуддя щодо дитини, а також за участю дитини (потерпілого, свідка)); системи суб'єктів ювенальної юстиції (включаючи спеціальні установи для дітей), їх завдань, прав та обов'язків; вимог та адміністративно-правового механізму забезпечення ювенальної спеціалізації проваджень за участю дітей, соціалізації учасників кримінального провадження, провадження у справах про адміністративні правопорушення щодо дітей; формування інформаційних та статистичних ресурсів у цій сфері; організації та проведення соціального захисту та підтримки, дітей, сімей з дітьми, запобігання дитячої безпритульності та бездоглядності; організації заходів щодо встановлення місцезнаходження дитини, яка безвісти зникла; профілактичної роботи з дітьми та їх найближчим оточенням (ювенальної превенції); реабілітації дітей, які потрапили у конфлікт із законом, зокрема розроблення та затвердження мультимодальних реабілітаційних програм для таких дітей; системи превентивних заходів з догляду (патронажу) за дітьми з поведінковими проблемами та надання комплексної допомоги їх законним представникам; джерел та порядку фінансування заходів у сфері ювенальної юстиції; критеріїв оцінювання ефективності діяльності суб'єктів ювенальної юстиції; форм участі громадськості у заходах функціонування ювенальної юстиції; засад, підстав та порядку здійснення контролю за діяльністю суб'єктів ювенальної юстиції тощо.

У прикінцевих його положеннях слід передбачити внесення змін до низки пов'язаних з цими аспектами Законів України «Про судоустрій і

статус суддів», «Про прокуратуру», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про пробацію», Кодексу України про адміністративні правопорушення та деяких ін..

Обґрунтовано доцільність замість Закону України «Про охорону дитинства» розробити більш досконалий Закон про забезпечення прав дитини в Україні, який би включав розширений перелік прав дитини (порівняно з редакцією чинного Закону), а також адміністративно-правові (судові та позасудові) засоби їх забезпечення.

13. Представлено **перспективну модель системи суб'єктів ювенальної юстиції** у такому вигляді: 1) суди (суддя, що уповноважений здійснювати провадження щодо неповнолітніх – з усіх питань за участю або стосовно захисту інтересів дітей у суді); 2) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; 3) Уповноважений Верховної Ради України з прав дитини; 4) Уповноважений Президента України з прав дитини; 5) Кабінет Міністрів України; 6) Міжвідомча координаційна рада з питань ювенальної юстиції; 7) прокуратура України (ювенальна прокуратура); 8) адвокатура; 9) Міністерство юстиції України; Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції; Координаційний центр з надання правової допомоги; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; 10) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації; органи пробації (сектори ювенальної пробації); спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; виховні колонії; 11) Міністерство внутрішніх справ України; 12) Національна поліція України; приймальники-розподільники для дітей; 13) центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань сім'ї та захисту дітей; служби у справах дітей; органи опіки та піклування; притулки для дітей служб у справах дітей; центри соціаль-

но-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка); центри соціальних служб; 14) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері освіти і науки; заклади освіти; дитячі центри соціалізації; загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації; 15) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; центри медико-соціальної реабілітації; заклади з надання психіатричної допомоги; заклади охорони здоров'я; 16) центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах культури та мистецтв, фізичної культури і спорту, національно-патріотичного виховання, інформаційної безпеки і т. ін.; 17) Державна служба статистики України; 18) органи місцевого самоврядування; комісії з питань захисту прав дитини; територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції; мультидисциплінарні ювенальні команди; громадсько-профілактичні центри; 19) громадські, в тому числі волонтерські організації; 20) міжнародні та іноземні громадські організації, фонди та асоціації; 21) засоби масової інформації.

Обґрунтовано доцільність реформування Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх у *Міжвідомчу координаційну раду з питань ювенальної юстиції*, утворення таких нових спеціальних суб'єктів системи ювенальної юстиції як-от: *Уповноважений Верховної Ради України з прав дитини, Координаційний центр ювенальної юстиції та превенції, дитячі центри соціалізації, територіальні координаційні ради з питань ювенальної юстиції; мультидисциплінарні ювенальні команди; громадсько-профілактичні центри.*

14. Запропоновано створити ***єдину інформаційно-аналітичну систему ювенальної юстиції***, яка повинна включати два інтегрованих бло-

ки: а) базу даних ювенальної статистики, поєднану з інформаційними ресурсами (реєстрами) прокуратури, поліції, судової влади; б) базу адміністративних даних щодо неповнолітніх у контакті з законом. Спільними держателями цієї автоматизованої системи мають стати Державна служба статистики України та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань сім'ї та захисту дітей. Інші уповноважені органи повинні забезпечити уніфікацію статистичних даних стосовно неповнолітніх та передачу їх до цієї інформаційно-аналітичної системи. Основні засади формування інформаційних та статистичних ресурсів у сфері ювенальної юстиції в перспективі мають бути закріплені у проекті закону «Про ювенальну юстицію».

Визначено сучасні організаційно-правові проблеми статистичного аналізу процесів ювенальної деліктності в Україні:

– відсутність єдиної автоматизованої інформаційної платформи (системи), яка б забезпечувала цілеспрямоване збирання, зберігання, узагальнення та аналітичне опрацювання статистичної інформації у сфері ювенальної юстиції;

– відсутність сталих методик взаємного статистичного аналізу ювенальних кримінальних правопорушень та адміністративних проступків;

– низька релевантність офіційної статистичної інформації про адміністративні правопорушення;

– відсутність серед статистичних даних у сфері правоохоронної діяльності відносних показників, поєднаних з демографічними процесами в країні;

– вплив негативних соціально-політичних процесів в Україні (збройний конфлікт та анексія Криму) на повноту збору та обліку статистичної інформації в масштабах держави.

15. Стверджується, що завдяки сприянню міжнародних (іноземних) інституцій, ювенальна юстиція в уявленні українського суспільства все більше постає як система діагностування та превенції (профілактики) проблем ювенальної девіації. З урахуванням цього, значну частину такого соціально-правового інституту, як ювенальна юстиція на сьогодні утворює *ювенальна превенція*. Вона розглядається як: а) вихідна засада (принцип) ювенальної юстиції; б) найкраща форма забезпечення інтересів дитини, що перебуває в групі ризику чи в конфлікті із законом або потребує державного захисту й підтримки; в) відносно окремий (автономний напрям у системі ювенальної юстиції) вид суспільно-правових відносин, який має свій об'єкт правового впливу й систему суб'єктів, які цей вплив здійснюють у визначених законодавством межах; г) мультидисциплінарний вид діяльності цих суб'єктів, який включає комплекс правових та неправових (соціально-економічних, освітньо-виховних, медичних, психологічних та організаційно-фінансових) заходів.

Залежно від узятого за основу розподілу критерію, виділено такі *види ювенальної превенції*:

1) за функційно-адресною направленістю – ювенально-девіантну та ювенально-протекційну;

2) за характером спрямованості та об'єктом впливу – загальну та спеціальну;

3) за масштабами та територією здійснення – загальнодержавну, регіональну (у межах однієї чи декількох областей), місцеву, чи муніципальну (у межах району, міста, селища), локальну (у межах одного чи декількох органів установ, закладів).

З метою підвищення рівня ефективності превентивного компоненту ювенальної юстиції (в частині удосконалення системи адміністративно-правових (превентивних) заходів) запропоновано:

1) Для здійснення заходів індивідуальної профілактики слід *розширити перелік категорій неповнолітніх, які підлягають взяттю на профілактичний облік в поліції*, закріпивши його на законодавчому рівні, та, включивши до нього дітей: а) яким оголошено повідомлення про підозру в учиненні кримінального правопорушення чи здійснюється провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру; б) засуджених судом до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі; в) звільнених за рішенням суду від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, примиренням винного з потерпілим, передачею особи на поруки, зміною обстановки, закінченням строків давності; г) звільнених за рішенням суду від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру без поміщення до школи або професійного училища соціальної реабілітації для дітей, які потребують особливих умов виховання; д) звільнених зі спеціальної виховної установи; е) які були притягнуті до адміністративної відповідальності чи до яких за адміністративне правопорушення було застосовано заходи впливу; є) які самовільно залишали сім'ю, навчально-виховний заклад чи спеціальну установу для дітей; ж) які вчинили діяння, що містять ознаки адміністративних правопорушень, але не досягли на час скоєння таких діянь віку, з якого настає адміністративна відповідальність; з) які не досягла 18 років і вчинили домашнє насильство у будь-якій формі (діти-кривдники); і) які самостійно чи разом з іншими дорослими особами займалися бродяжництвом або жебрацтвом; і) щодо яких були встановлені відповідно до законодавства факти споживання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, токсичних або інших

одурманюючих речовин, вживання алкогольних напоїв; к) які вчинили діяння, що має ознаки кримінального правопорушення, але на момент вчинення такого діяння не досяг одинадцятирічного віку; л) які є учнями закладів середньої освіти та були відсутні на навчальних заняттях протягом 14 робочих днів поспіль або на третині навчальних занять протягом навчального року без поважних причин; м) які є неповнолітніми учасниками освітнього процесу та вчинили встановлені відповідно до закону діяння булінг (цькування) щодо інших неповнолітніх учасників освітнього процесу; н) які впродовж навчального року систематично три і більше разів скоїли грубі порушення (зафіксовані у матеріалах проведених внутрішніх розслідувань) правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, етичних норм, виявили неповагу до інших учасників освітнього процесу.

2) Впровадити до системи ювенальних технологій **комплекс заходів превентивного догляду за дитиною з проблемами поведінки**. Це заходи адміністративно-правового втручання, що включають освітню підтримку, охорону здоров'я, соціальні, психологічні та інші послуги як для дитини, так і для її батьків (осіб, що їх замінюють), для досягнення дитиною позитивних змін у її поведінці, відволікання від асоціальних звичок та схильностей, створення умов її потрібної соціалізації. Цей комплекс включає заходи мінімального та помірною превентивного догляду (патронажу) за дитиною, а також комплексну допомогу членам її сім'ї, коли дитині призначено мінімальний превентивний догляд (патронаж).

3) Створити в Україні правові гарантії захисту дитини від шкідливого впливу негативних факторів соціального середовища, включивши до українського законодавства норми щодо обмеження вільного поширення цих негативних факторів, їх активного пропагування та заборони доступу до них дітей, а також (в перспективі ці норми мають бути включені

до Проекту закону «Про забезпечення прав дитини в Україні»). В межах цього, пропонується закріпити у законодавстві термін *«шкідливий вплив»* – вплив, який вчиняється на свідомість дитини шляхом вільного доступу до інформаційних ресурсів, показом фільмів, споживанням і реалізацією друкованої продукції, алкогольних напоїв і тютюну, участю в азартних іграх, незаконних сектах (групах), в тому числі в режимі віддаленого (дистанційного) спілкування (онлайн), яке може завдати шкоди психічному і (або) фізичному здоров'ю неповнолітнього, його моральному і соціальному розвитку, впливати на його асоціальну (девіантну) поведінку.

4) Створити правові передумови та поглиблювати в Україні заходи системного спостереження за перебуванням та поведінкою неповнолітніх в громадських місцях, закладах освіти, закладах, в яких провадиться діяльність у сфері розваг, або закладах громадського харчування. З цією метою пропонується: а) вжити заходів щодо обладнання громадських місць, закладів освіти системою зовнішнього відеоспостереження; б) організувати періодичне патрулювання мобільними командами у вечірній час (у складі поліції, фахівця служби у справах дітей, лікаря, психолога, громадських волонтерів) вищеназваних закладів, вокзалів, торговельних центрів інших місць постійного скупчення підлітків та молоді, з метою застереження неповнолітніх від протиправних дій, втручання при виявленні фактів дитячої бездоглядності та безпритульності, жебракування, правопорушень з боку та щодо дітей; в) розвивати серед населення інститут «добровільного інформаторства» про відомі факти порушень як з боку, так і щодо дітей тощо.

16. Стверджується, що окремі напрями реформування кримінального правосуддя дружнього до дітей мають реалізовуватися завдяки поєднан-

ню норм кримінального процесуального права та механізму адміністративно-правового регулювання забезпечення такої спеціалізації.

1) Зокрема, *ювенальна спеціалізація в кримінальному провадженні* має досягатися завдяки:

а) встановленню у нормах КПК України обов'язкових вимог щодо спеціалізації суддів (щодо розгляду всіх питань стосовно неповнолітньої особи, у тому числі і під час виконання судових рішень), слідчих суддів, прокурорів, слідчих у кримінальних провадженнях стосовно неповнолітніх, а також рекомендацій щодо аналогічної спеціалізації адвокатів;

б) встановленню в нормах законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про пробацію», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про безоплатну правову допомогу», проекту закону «Про правосуддя дружнє до дитини» вимог щодо «ювенальної» спеціалізації суддів, прокурорів, слідчих органів досудового розслідування Національної поліції, персоналу органів пробації, адвокатів;

в) виділенню в складі Національної поліції ювенальної поліції, яка включатиме ювенальну кримінальну поліцію, ювенальну превенцію, службу шкільних офіцерів поліції; в складі Державної установи «Центр пробації» – секторів ювенальної пробації; в структурі Офісу Генерального прокурора, обласних та окружних прокуратур – підрозділів ювенальної прокуратури;

д) окресленню в нормах законів та деталізації в підзаконних нормативно-правових актах, рішеннях Ради суддів України, Національної асоціації адвокатів України:

– вимог до кандидатів та умов їх призначення (обрання чи отримання статусу);

– процедури призначення (обрання чи отримання статусу) зазначених вище учасників кримінального провадження;

– вимог обов'язкового чи рекомендованого спеціального навчання або підвищення кваліфікації, проходження тренінгів зазначених вище учасників кримінального провадження;

е) затвердженню єдиних стандартів та визначенню відомчих базових органів (установ) навчання «ювенальних» спеціалістів;

е) затвердженню інструкцій чи методичних рекомендацій з організації роботи відповідних спеціалізованих підрозділів чи посадових осіб, суддів, адвокатів;

ж) прийняття адміністративно-правових актів реалізації норм права в конкретних судах, прокуратурах, органах досудового розслідування, органах пробації, підрозділах поліції, центрах надання правової допомоги, органах самоврядування адвокатури.

2) *З'ясування умов життя та виховання неповнолітнього учасника кримінального провадження* вимагає створення адміністративно-правових передумов для реалізації таких заходів, які мають включати:

а) інформування відповідних регіональних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги та місцевих територіальних мультидисциплінарних команд (в перспективі їх утворення) про затримання неповнолітнього чи за наявності достатньої інформації, що свідчить про причетність дитини до злочину, для здійснення координації та взаємодії суб'єктів правової системи, соціальних служб, громадськості стосовно захисту її прав та забезпечення найкращих інтересів;

б) нормативне закріплення у Типових положеннях про службу у справах дітей, комісію з питань захисту прав дитини, «мультидисциплінарні ювенальні команди» (в перспективі їх утворення) (затверджених правовими актами Уряду України), завдань цих органів щодо організації

чи координації проведення з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру (дитини, яка не досягла віку кримінальної відповідальності);

в) затвердження Постановою КМУ Порядку взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час проведення з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів виховного характеру;

г) життєв органам опіки та піклування спільно з поліцією заходів (у порядку затвердженому Постановами КМУ від 24.09.2008 р. № 866 та/або від 03.10.2018 р. № 800), у разі виявлення під час з'ясування умов життя та виховання дитини-делінквента обставин, що можуть загрожувати її життю та здоров'ю чи інших підстав для позбавлення батьківських прав, відібрання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав, в порядку;

д) врахування судом (слідчим суддею) результатів обстеження умов проживання та взаємовідносин у сім'ї повинні при вирішенні питання про передання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого під нагляд (у законодавстві повинен бути передбачений варіант поміщення дитини-делінквента до центру соціально-психологічної реабілітації дітей або центру медико-соціальної реабілітації дітей (залежно від обставин та віку дитини), якщо, батьки або особи, що виконують їх обов'язки не здатні чи, не бажають контролювати та впливати на поведінку неповнолітньої особи);

е) запровадження єдиної системи збору адміністративних даних щодо неповнолітніх у контакті із законом, розробку нормативно-технічної

платформи інформатизованої бази даних для функціонування цієї системи.

3) Напрацювання в Україні *єдиної методики «Зеленої кімнати»* має бути забезпечено *шляхом організації їх діяльності* (включаючи матеріально-технічне облаштування, кваліфікований персонал та методичне забезпечення) на базі центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, що потребує:

а) внесення змін (доповнень) до Типового положення про такий Центр (затвердженого Постановою КМУ від 28.01.2004 р. № 87) та, розроблених на його основі положень про конкретні центри, щодо завдань цих закладів (надання практичної допомоги у галузі психології судам, прокуратурі, органам досудового розслідування та дізнання, поліції у кримінальних та інших видах проваджень за участю дітей) та порядку роботи з дітьми, що є учасниками кримінального провадження;

б) прийняття рішення (адміністративного акту) місцевого органу публічного адміністрування про створення таких кімнат на базі місцевих Центрів та фінансування їх діяльності.

17. Запропоновано під *реабілітацією дитини, що потрапила у конфлікт із законом* розуміти систему організаційно-правових, контрольно-наглядових, медичних, психологічних, педагогічних, освітніх, соціально-побутових заходів, спрямованих на сприяння виправленню та соціальній адаптації неповнолітнього правопорушника шляхом перевиховання, ресоціалізації, включаючи формування в нього почуття гідності та усвідомлення цінності особистості, а також виховання поваги до прав інших людей, відновлення порушених сімейних комунікацій, підтримання соціальної та матеріальної незалежності, з метою запобігання повторних правопорушень з боку такої особи.

З метою *модернізації адміністративно-правової реабілітації* цієї категорії дітей пропонується:

а) розвивати в межах напрямку «громадська підтримка» новітні організаційно-правові форми соціальної роботи з неповнолітніми правопорушниками: утворити громадсько-профілактичні центри – некомерційні організації на базі місцевих громад, які у взаємодії з органами місцевого самоврядування сприяють залученню позабюджетних фінансових та матеріальних ресурсів юридичних та фізичних осіб (безоплатної добровільної допомоги), розробці та реалізації мультимодальних реабілітаційних програм для дітей-правопорушників тощо;

б) створити організаційно-правові, науково-методологічні та фінансові передумови моніторингу та оцінювання ефективності мультимодальних реабілітаційних програм для дітей, які потрапили у конфлікт із законом;

в) включити до проекту Закону «Про ювенальну юстицію», систему основних видів мультимодальних реабілітаційних програм для дітей, що потрапили у конфлікт з законом, їх призначення, завдання, очікувані результати, відповідальних за їх розробку та реалізацію (виконання) суб'єктів, а також розробити та затвердити Типові положення про такі програми;

г) передбачити у КУпАП механізм реалізації «реверсивного штрафу» для неповнолітніх правопорушників, які мають самостійний дохід, а також батьків, осіб, що їх замінюють за правопорушення передбачені частинами 3 та 4 ст. 184 цього Кодексу – суд скасовує накладене раніше грошове стягнення повністю або частково, якщо особа, яку покарали протягом п'ятнадцяти днів – одного місяця, виправляє свою поведінку або починає виконувати покладені на неї зобов'язання;

д) як засіб реабілітації неповнолітніх правопорушників активно використовувати систему заходів мінімального та середнього (помірного) превентивного догляду (патронажу) за дитиною, а також комплексної допомоги членам її сім'ї, коли дитині призначено такі заходи;

е) передбачити можливість призначення територіальними координаційними радами з питань ювенальної юстиції заходів мінімального превентивного догляду (патронажу) за дитиною у разі вчинення адміністративного правопорушення особою, яка не досягла віку адміністративної відповідальності чи особою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК України до досягнення одинадцятирічного віку.

18. З'ясовано, що *адміністративна відповідальність у системі ювенальної юстиції* має подвійну природу: по-перше, це особлива правова форма реакції держави на адміністративні правопорушення з боку дитини, яка полягає в сукупності встановлених державою матеріальних і процесуальних правових норм з метою спонукання неповнолітнього правопорушника заходами виховного чи примусового характеру до належної поведінки; по-друге, це один із засобів гарантування належної, законної та професійної діяльності посадових осіб та інших фізичних і юридичних осіб щодо прав та інтересів дітей у правовідносинах, що виникають у сфері ювенальної юстиції.

Додатково аргументовано та запропоновано *знижити* в українському законодавстві про адміністративні правопорушення *загальний вік адміністративної відповідальності* за всіма складами адміністративних правопорушень до 14 років, за умови, що до осіб, які скоїли адміністративне правопорушення у віці від 14 до 16 років повинні застосовуватися виключно виховні, реституційні та реабілітаційні заходи:

- «Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення чотирнадцятирічного віку», – пропонована редакція ст. 12 КУпАП;

- «До осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 цього Кодексу», – пропонована редакція ч. 1 ст. 13 КУпАП;

З метою удосконалення забезпечення прав неповнолітніх під час провадження у справах про адміністративні правопорушення пропонується внести низку змін та доповнень до чинної редакції КУпАП, Закону України «Про судовий збір»:

- ст. 22 КУпАП доповнити частинами другою та третьою у такій редакції:

«При малозначності адміністративного правопорушення, вчиненого неповнолітнім суд може звільнити порушника від адміністративної відповідальності з покладенням на таку особу певних обов'язків (відвідування корекційних (реабілітаційних) програм, закладу освіти), призначити превентивні заходи мінімального догляду за дитиною»;

«При виявленні та своєчасному припиненні органами Національної поліції малозначного адміністративного правопорушення, вчиненого неповнолітнім, за умови щирого розкаяння винного та відсутності обставин, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, уповноважені працівники підрозділів Національної поліції можуть після передачі його під нагляд батьків, осіб, які їх замінюють, або адміністрації навчального чи іншого дитячого закладу звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням»;

- доповнити Кодекс новою статтею 35-1 «Обставини, що враховуються при накладенні стягнення чи застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення до неповнолітніх» у такій редакції:

«При накладенні стягнення чи застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення до неповнолітніх у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, крім обставин вказаних у частині 2 статті 33 цього Кодексу має бути враховано: 1) кількість адміністративних правопорушень, які є предметом розгляду; 2) ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння чи діянь, усвідомлення ним їх протиправного та шкідливого характеру; 3) наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників адміністративного правопорушення; 4) перебування неповнолітнього на профілактичному обліку дітей, що ведеться уповноваженими підрозділами Національної поліції України та підстави взяття на такий облік; 5) соціальний статус неповнолітнього (учень, студент, вихovanець закладів освіти інтернатного типу, працює тощо) та наявність самостійного заробітку; 6) умови життя та виховання неповнолітнього, склад та відносини у сім'ї; 7) здатність батьків чи осіб, що їх замінюють впливати на правислухняну поведінку дитини; 8) стан здоров'я та рівень розвитку дитини»;

- ст. 40-1 КУпАП доповнити новою частиною такого змісту:

«Судовий збір у провадженні по справі про адміністративне правопорушення, скоєне неповнолітнім не сплачується»;

- ч. 3 та 4 ст. 184 КУпАП викласти у новій редакції:

«Ті самі дії, що призвели до вчинення неповнолітніми віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років правопорушення, відповідальність за яке передбачено цим Кодексом, крім порушень, передбачених частинами третьою або четвертою статті 173-4 цього Кодексу»;

«Ті самі дії, що призвели до вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність»;

- ст. 268 КУпАП доповнити новою частиною у такій редакції:

«Крім зазначеного у частині першій цієї статті неповнолітня особа, яка притягається до адміністративної відповідальності має право на: належне та своєчасне повідомлення батьків або законних представників неповнолітнього про його затримання; ефективний доступ до безоплатної вторинної правової допомоги шляхом забезпечення через центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги участі захисника у розгляді справи про адміністративне правопорушення; конфіденційність, утримування неповнолітнього під час адміністративного затримання окремо від дорослих правопорушників; розгляд справи про адміністративні правопорушення суддею, що спеціалізується на розгляді справ за участю неповнолітніх; заявлення відводів»;

- ст. 5 Закону України «Про судовий збір», в частині «від сплати судового збору під час розгляду справи в усіх судових інстанціях звільняються» доповнити підпунктом 5-1 наступного змісту:

«малодітні та неповнолітні особи, їх законні представники та представники у всіх видах проваджень».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абашидзе А. Х., Солнцев А. М., Воробьев Д. В. Компетенция организации исламского сотрудничества в сфере защиты прав человека. *Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд.* 2013. № 2 (19). С. 113–119.
2. Автономов А. С. Права человека, правозащитная и правоохранительная деятельность. М. : Либеральная миссия. Новое литературное обозрение, 2009. 408 с.
3. Автономов А. С. Ювенальная юстиция: учебное пособие. М. : Рос. благотворит. фонд «НАН», 2009. 186 с. С. 38.
4. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: у 2-х т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). К. : Вид-во «Юридична думка», 2004. Т. 1. Загальна частина. 584 с.
5. Адміністративне процесуальне право: навч. посібник / за заг. ред. Т. П. Мінки. Д. : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 320 с.
6. Адміністративні правопорушення у 2016 році: Статистичний бюлетень. К. : Держ. служба статистики України, 2017. 205 с.
7. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. К. : Наук. думка. 1971, Т. 2: Г–Ж. 550 с.
8. Аль Нсур М. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод и конвенции о правах женщин и детей. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління.* 2001. Т. 4. Вип. 4. С. 431–443. С. 438.
9. Амджадин Л., Гончарук О. Суспільні практики та законодавство у сфері правопорушень неповнолітніх. К. : НАН України, Ін-т соціології, Центр соц. експертиз, 2010. 184 с.
10. Андриянова О. Ю. Эволюционная преемственность судопроизводства по уголовным делам в отношении несовершеннолетних. *Юридическая техника.* 2011. № 5. С. 82–89.
11. Антонік В. І., Антонік І. П., Андріанов В. Є. Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізичної культури: навч. посіб. К. : «Вид-й дім «Професіонал», Центр учб. літ-ри, 2009. 336 с.

12. Аншакова Ю. Ю. Эглантайн Джебб и создание фонда спасения детей. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2018. Т. 20. № 3. С. 171–177.
13. Арпентьева М. Р. Парадигмы ювенальной юстиции и совершенствование механизма реализации конституционных прав и свобод человека и гражданина в России. *Вестник Омской юридической академии*. 2015. № 3 (28). С. 15–19.
14. Афанасьев В. Г. Системность и общество. М. : Политиздат, 1980. 368 с.
15. Бабкін В. Д. Взаємозв'язки філософії права та загальної теорії держави і права. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 56–60.
16. Бакаев А. А. Система профилактики правонарушений несовершеннолетних: моногр. М. : ВНИИ МВД России, 2003. 139 с.
17. Бандурка І. О. Кримінально-правовий захист дитинства в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08; ХНУВС. Х., 2016. 36 с.
18. Баранчик П. О. Принципы административного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2012. 21 с.
19. Бевзенко В. М. Суб'єкти владних повноважень в адміністративному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / ХНУВС. Х., 2010. 463 с.
20. Беспалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави: моногр. Х. : ХНУВС, 2014. 544 с.
21. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834-1960 р.р.): історико-правове дослідження: монографія. К. : КИТ, 2008. 436 с.
22. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06; КНУВС. К., 2006. 19 с.
23. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М. : Изд-во «Наука», 1973. 271 с.
24. Боднарчук О. І. Адміністративно-правове регулювання у сфері соціального захисту прав дітей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Ун-т ДФС України. Ірпінь, 2017. 15 с.
25. Бойченко І. Суспільство. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова ред. кол.). К. : Абрис, 2002. С. 620–621.
26. Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. / под ред. А. Я. Сухарева. М. : ИНФРА-М, 2006. VI. 858 с.

27. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К. : Атіка, 2004. 240 с.
28. Бычкова С. Ф. Ювенальная юстиция в Республике Казахстан: перспективы развития. *Юрист*. 2003. № 11. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1236809> (дата обращения: 01.02.2020).
29. Бэйзмор Г. Три парадигмы ювенальной юстиции / Перевод Н. Смагловой и А. Добрыниной. *Правосудие по делам несовершеннолетних. Перспективы развития*. Вып. 1. М. : Центр «Судебно-правовая реформа», 1999. URL: <https://www.twirpx.com/file/1174155/> (дата обращения: 21.07.2019).
30. Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. № 1. С. 45–49. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10vcjvhz.pdf> (дата звернення: 23.03.2019).
31. Валуйсков Н. В. Гуманистические тенденции развития ювенальной юстиции. *Балтийский гуманитарный журнал*. 2018. Т. 7. № 1(22). С. 334–336.
32. Варгова Д. Применение Конвенции о правах ребенка в процессе образования в Словакии. *Вестник Омского юридического института*. 2012. № 1(18). С. 7–10.
33. Ведерникова О. Н. Современные тенденции развития ювенальной юстиции за рубежом. *Российская юстиция*. 2005. № 3. С. 43.
34. Веселов М. Ю. Превентивні заходи у правовій доктрині ювенальної юстиції. *Економічна теорія та право*. 2020. № 1 (40). С. 127–141. DOI: 10.31359/2411-5584-2020-40-1-127.
35. Веселов М. Адміністративно-деліктне забезпечення безпеки дітей-пасажирів у дорожньому русі. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4. С. 117–120.
36. Веселов М. Захист прав неповнолітніх під час притягнення до адміністративної відповідальності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2020. № 1 (108). С. 73–84. DOI: [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020\(108\)08](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(108)08).
37. Веселов М. Інститут адміністративної відповідальності у системі ювенальної юстиції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2019. № 5 (106). С. 49–63. DOI: 10.31617/zt.knute.2019(106)05.

38. Веселов М. Проблемні питання ювенально-правової термінології. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 3. Vol. 1. С. 64–69.
39. Веселов М. Ю. Адміністративна відповідальність неповнолітніх: проблеми правового регулювання та правозастосування. *Транспортна безпека: правові та організаційні аспекти*: матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф., (м. Кривий Ріг, 12 лист. 2019 р.). Кривий Ріг, 2019. С. 56–61.
40. Веселов М. Ю. Адміністративно-правова концепція реабілітації дітей, що потрапили у конфлікт із законом. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 139–142.
41. Веселов М. Ю. Адміністративно-правове забезпечення «ювенальної» спеціалізації учасників кримінального провадження. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 4 (88). С. 81–92. DOI: 10.33766/2524-0323.88.81-92.
42. Веселов М. Ю. Адміністративно-правове регулювання функціонування ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей. *Правові горизонти*. 2020. № 20 (33). С. 74–78.
43. Веселов М. Ю. Адміністративно-правовий механізм забезпечення функціонування ювенальної юстиції. *Наука і правоохорона*. 2020. № 1 (43). С. 91–99.
44. Веселов М. Ю. Адміністративно-правові засади функціонування системи суб'єктів ювенальної юстиції у сфері забезпечення прав дітей. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2 (8). С. 191–198. URL: http://maup.com.ua/assets/files/expert/7/ekspert_2_8_2020.pdf (дата звернення: 08.04.2020).
45. Веселов М. Ю. Законопроект «Про ювенальну юстицію» – передумова кращого забезпечення прав та інтересів дитини в Україні. *Гарантії забезпечення прав і свобод людини: національний та міжнародний досвід*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., (м. Біла Церква, 08-09 квіт. 2020 р.). Біла Церква, 2020. С. 38–41.
46. Веселов М. Ю. Інформаційно-аналітичне забезпечення функціонування ювенальної юстиції. *Інформаційна безпека в діяльності поліції*: матеріали наук.-практ. семінару, (м. Кривий Ріг, 03 квіт. 2020 р.). Кривий Ріг: ДЮО МВС України, 2020. С. 20–22.
47. Веселов М. Ю. Основні напрями дослідження системи забезпечення прав дітей. *Правова позиція*. 2019. № 2 (23). С. 15–20. DOI: 10.32836/2521-6473-2019-2-15-20.

48. Веселов М. Ю. Принципи адміністративно-правового забезпечення функціонування та розвитку ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 147. С. 187–196. DOI: 10.21564/2414-990x.147.178179.
49. Веселов М. Ю. Соціально-правове середовище функціонування система забезпечення прав дитини. *Правове життя сучасної України: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 62–64.
50. Веселов М. Ю. Статистичний аналіз ювенальної деліктності: поняття, значення та проблеми здійснення. *Кримінальне правопорушення: національний та зарубіжний виміри: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Одеса, 24 травн. 2019 р.)*. Одеса, 2019. С. 33–35.
51. Веселов М. Ю. Судовий збір та ювенальна юстиція. *Актуальні питання адміністративного права та процесу: матеріали V Всеукраїнської наук. конф. молодих вчених (м. Кривий Ріг, 29 листоп. 2019 р.)*. Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2020. С. 45–49.
52. Веселов М. Ю. Сучасні парадигми та моделі ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 149–157. DOI: 10.21564/2414-990x.146.174553.
53. Веселов М. Ю. Функції адміністративно-правового механізму функціонування ювенальної юстиції. *Захист прав людини в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції: проблеми, здобутки, перспективи: матер. кругл. столу, (м. Маріуполь, 13 груд. 2019 р.)*. Маріуполь: ДонДУУ, 2019. С. 22–25.
54. Веселов М. Ю. Ціннісно-нормативний напрям дослідження системи забезпечення прав дітей. *Реалізація прав людини у діяльності правоохоронних органів: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 18 травн. 2019 р.)*. Кривий Ріг: ДЮІ МВС України, 2019. С. 78–81.
55. Веселов М. Ю. Ювенальна превенція у системі ювенальної юстиції. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 1 (70). С. 98–104. DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-70-1-98-104>.
56. Веселов М. Ю., Гаврилук М. Ю. Правовий статус особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності у кримінальному провадженні. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 105–115. DOI <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.105-115>.

57. Веселов М. Ю., Гаврилюк М. Ю. Проблемні питання правового регулювання та практики здійснення правосуддя щодо неповнолітніх. *Актуальні питання досудового розслідування: матеріали V Всеукраїнської наук.-практ. конф.*, (м. Кривий Ріг, 11 жовт. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2019. С. 90–93.
58. Веселов М. Ю., Коваленко П. О., Устименко А. В. Кримінальне провадження щодо неповнолітніх: порівняльний аналіз міжнародного і національного (українського) правового регулювання. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2016. № 3 (14). С. 83–87.
59. Веселов М. Ю., Мураховська Г. А. Сучасні проблеми статистичного аналізу ювенальних правопорушень в Україні. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2019. № 1. С. 19–23.
60. Веселов М. Інститут адміністративної відповідальності у системі ювенальної юстиції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Серія. Юридичні науки*. 2019. № 5 (106). С. 49–63. DOI: 10.31617/zt.knute.2019(106)05.
61. Веселов М., Іщенко І. Міжнародна практика діяльності поліції у сфері ювенальної превенції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 2 (107). С. 12–16.
62. Веселов Н. Взгляд на историю развития ювенальной юстиции в контексте современного административно-правового регулирования. *Научный вестник Академии Полиции*. 2019. № 3 (23). С. 146–155.
63. Веселов Н. Ю. Административно-правовая составляющая выяснения условий жизни и воспитания несовершеннолетнего участника уголовного производства. *Юридические науки и образование*. 2019. № 61. С. 53–62. DOI: 10.25108/2304-1730-1749.ioI.2019.61.53-62.
64. Веселов Н. Ю. Биологические, психологические и социальные факторы правового концепта «ребенок». *Studia Humanitatis. Международный электронный научный журнал*. 2019. № 2. URL: <http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/veselov.pdf> (дата звернення: 20.01.2020).
65. Веселов Н. Ю. Систематизация принципов функционирования и развития ювенальной юстиции. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2019. № 4(44). С. 38–47.

66. Веселов Н. Ю. Сравнительно-правовой анализ зарубежного законодательства в сфере ювенальной юстиции. *Юридические науки и образование*. 2020. № 62. С. 50–59.
67. Веселов Н. Ю. Субсидиарный подход обеспечения прав, свобод и интересов детей. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D, Экономические и юридические науки*. 2019. № 6. С. 131–138.
68. Веселов Н. Ю. Ювенальная юстиция в системе обеспечения прав детей. *Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия юридическая*. 2019. № 3(91). С. 42–52. DOI: 10.26577/JAPJ-2019-3-j5.
69. Веселов Н. Ю., Байдак Ж. В. Отдельные вопросы межотраслевого урегулирования обеспечения прав детей в уголовном производстве. *Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства по уголовным делам на современном этапе* : сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., (г. Новополоцк, 26–27 сент. 2019 г.) : в 2 т. Новополоцк : Полоц. гос. ун-т, 2019. Т. 2. С. 28–36.
70. Веселов Н. Ю., Гаврилюк М. Ю. Правовой статус лица, в отношении которого предполагается применение принудительных мер воспитательного характера. *Теоретико-прикладные вопросы развития досудебного производства по уголовным делам на современном этапе* : сб. ст. междунар. науч.-практ. конф., (Новополоцк, 26–27 сент. 2019 г.) : в 2 т. Новополоцк : Полоц. гос. ун-т, 2019. Т. 2. С. 36–43.
71. Ветошкин С. А. Ювенальное право: учеб. пособие. Екатеринбург : Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2008. 169 с.
72. Витяг з узагальнення практики розгляду кримінальних проваджень про злочини, вчинені неповнолітніми у 2013 році та першому півріччі 2014 року судами першої та апеляційної інстанцій. *Апеляційний суд Миколаївської області*. URL: https://mka.court.gov.ua/sud1490/uzagalnenj/uzagal_sud_praktik/neponolitni (дата звернення: 28.12.2019).
73. Волкман К. С. Детская бедность и ислам – в перспективе прав ребенка, прежде всего в отношении Ирана. Матер. конф. по вопросам политики в отношении детской бедности (г. Нью-Йорк, апр. 2008 г.). Нью-Йорк : Ун-т новых исслед. ЮНИСЕФ. URL: <https://www.refworld.org.ru/pdfid/53d627364.pdf> (дата обращения: 16.03.2019).
74. Волощук І. В. Теорія прав дитини: сучасний стан розробки проблеми. *Митна справа*. 2015. № 2(2.1). С. 19–24.

75. Генеральною прокуратурою України вжито заходів щодо посилення профілактики дитячих правопорушень та поновлення прав дітей, притягнутих до адміністративної відповідальності: новини за 29.03.2019 р. *Відділ зв'язків із громадськістю та ЗМІ Генеральної прокуратури України*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=248286&s=print (дата звернення: 12.10.2019).

76. Глушков А. И. Обеспечение прав и законных интересов несовершеннолетних потерпевших в уголовном судопроизводстве. М. : МПГУ, Изд-во «Прометей», 2012. 160 с.

77. Голышева Л. Ю. Российское ювенальное право: монограф. Ставрополь, Изд-во ОАО «Пресса», 2004. 184 с.

78. Горян Э. В., Забара З. К. Российская модель ювенальной юстиции: проблемы эффективного функционирования и пути их устранения. *Территория новых возможностей. Вестник Владивостокского государственного университета экономики и сервиса*. 2018. Т. 10. № 2. С. 101–116.

79. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.06; ХНУВС. Х., 2008. 22 с.

80. Гришина Н. В. Загальна характеристика неповнолітнього як суб'єкта адміністративної відповідальності. *Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2015. Вип. 20. С. 78–80.

81. Гусак А. П. Основні принципи ювенальної юстиції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 25. С. 192–194.

82. Гусарева О. С. Юстиція як складова правових систем сучасних країн світу та України : автореф. канд. юрид. наук: 12.00.01; КНУВС. К., 2010. 18 с.

83. Д'ячкова Н. А. Опіка як спосіб охорони майнових прав фізичних осіб : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03; НДІ приватного права і підприємництва АПРН України. К., 2006. 23 с.

84. Данильченко С. Л. Ювенальная юстиция: история и современность. *Образование и наука в современных условиях: IX Междунар. науч.-практ. конф.* (Чебоксары, 8 окт. 2016 г.). Чебоксары : ЦНС «Интерактив плюс», 2016. № 4 (9). С. 16–23.

85. Дигесты Юстиниана: перевод с латин. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. М. : «Статут», 2002. 584 с.

86. Дитячий омбудсмен і заступник генпрокурора обговорили як поліпшити ситуацію з розслідуванням злочинів щодо дітей та захистом їх прав: новини за 01.02.2020 р. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/638689.html> (дата звернення: 01.02.2020).
87. Дмитришина Т. І. Призначення покарання неповнолітнім: концептуальні основи : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 206 с.
88. Дручек О. М. Адміністративно-правовий статус Національної поліції України як суб'єкта забезпечення прав і свобод дитини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; ОДУВС. Одеса, 2018. 25 с.
89. Дубровская И. А. Права ребенка: пособ. М. : ГроссМедиа, 2008. 176 с.
90. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. К. : НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. колегія: Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.
91. Ерохина Е. А. Теория экономического развития: (системно-самоорганизационный подход). Томск : Изд-во Том. ун-та, 1999. 160 с.
92. Євко В. Ю. Співвідношення поняття «дитина» за цивільним та сімейним правом України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3(25). С. 253–254.
93. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: Міжнародний документ Ради Європи від 20.05.1980 р. (Ратифікована Законом України від 06.03.2008 р. № 135-VI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327/conv (дата звернення: 25.05.2019).
94. Ємець Ю. І. Вчинення злочину неповнолітніми як обставина, що пом'якшує покарання: психолого-юридична сутність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06; КНУВС. К., 2010. 20 с.
95. Загальна теорія держави і права: підруч. для студентів юрид. ВНЗ / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. 584 с.
96. Загальна теорія держави і права: підручн. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников; М. В. Цвік (ред.). Х. : Право, 2002. 432 с.

97. Загарницька І. І. Дитинство як соціальний феномен: філософська концептуалізація : автореф. дис. ... д-ра філ. наук: 09.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2013. 38 с.

98. Законы XII таблиц. *Хрестоматия по истории Древнего Рима* / под ред. С. Л. Утченко. М., 1962. С. 62–72.

99. Зерматтен Ж. Ювенальна юстиція – це дієвий інструмент захисту прав дітей. За матеріалами Міжнародної конференції «Творимо безпечну громаду разом» (м. Київ, 19–20 березн. 2012 р.). *Щоквартальний бюлетень «Відновне правосуддя в Україні»*. 2012. № 1–4(18). С. 25.

100. Ищенко И. В. Ювенальная превенция как новая парадигма профилактики правонарушений среди детей. *Труды Академии МВД Республики Таджикистан*. 2017. № 4(36). С. 111–117.

101. Іерусалімова І. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. транспорт. ун-т. К., 2006. 205 с.

102. Іщенко І. В. Адміністративно-правові засади здійснення підрозділами Національної поліції України ювенальної превенції : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; ХНУВС. Х., 2019. 238.

103. Іщенко І. В., Веселов М. Ю. Ювенальна превенція та інші суміжні інститути впливу на поведінку дитини у суспільстві: порівняльно-правовий аналіз: *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку*: матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 12 груд. 2017 р.). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 17–20.

104. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03; НУВС. Х., 2002. 25 с.

105. Квітка Я. М. Попередження адміністративних правопорушень серед неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; НАВСУ. К., 2002. 18 с.

106. Кидисюк О., Старосольська С. Які проблеми є в національній системі збору статистики щодо неповнолітніх у контакті із законом? *Юридична Газета online*.: жовт. 2019. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yaki-problemi-e-v-nacionalniy-sistemi-zboru-statistiki-shchodo-nepovnlitnih-u-kontakti-iz-zakonom.html> (дата звернення: 13.03.2020).

107. Клименко О. Ю Особливості інституціоналізації соціального захисту дітей у кризових ситуаціях в сучасному українському суспільстві : дис. ... д-ра соц. наук: 22.00.04; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2016. 418 с.
108. Климчук М. П., Марко С. І. Криміналістично значущі особливості неповнолітніх та їх дослідження під час досудового слідства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 407–416.
109. Князька Л. А. Адміністративно-правове регулювання в галузі соціального захисту населення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Академія управління МВС. К., 2010. 17 с. С. 7.
110. Ковна У. С. Забезпечення прав і законних інтересів малолітніх осіб у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09; Академія адвокатури України. К., 2010. 22 с.
111. Кодекс Кыргызской Республики о детях: Закон Кыргызской Республики от 10.07.2012 г. № 100. Дата обновления: 24.04.2019. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/203700?cl=ru-ru#%D1%80101> (дата обращения: 29.02.2020).
112. Кодекс України про адміністративні правопорушення: наук.-практ. комент. / Р. А. Калужний, А. Т. Комзюк, О. О. Погрібний та ін. К. : Правова єдність, 2008. 655 с.
113. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63807/08-Kolodiy.pdf> (дата звернення: 31.08.2019).
114. Коломоєць Н. Особливості та система засобів адміністративно-правового захисту прав дитини в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2019. № 1. С. 86–90.
115. Коломоєць Н. В. Роль адміністративного права в механізмі реалізації захисту прав дитини в Україні. *Право і безпека*. 2014. № 2 (53). С. 37–41.
116. Колосовський Є. Ю. Використання поняття «неповнолітні» в адміністративно-деліктному законодавстві: теоретико-правовий аналіз. *Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 12-13 квіт. 2012 р.). Х. : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2012. Т. 2. С. 51–53.

117. Комарницький А. В. Научная мысль о ювенальной юстиции в России: концепция, принципы, содержание. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2011. № 2 (21). С. 41–48.

118. Конституційне право України: підруч. для студ. ВНЗ / За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х. : Право, 2008. 416 с.

119. Концепція Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: затв. постановою Каб. Міністрів України від 05.04.2017 р. № 230-р. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p> (дата звернення: 19.06.2019).

120. Концепція створення та розвитку системи ювенальної юстиції в Україні: проект / Робоча група проекту «Створення та розвиток системи ювенальної юстиції України». *Відновне правосуддя в Україні*. 2005. № 1–2. С. 90–95.

121. Корж-Ікасва Т. Г. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; КНУВС. К., 2008. 19 с.

122. Користін О. Є., Веселов М. Ю. Теоретико-методологічні засади щодо концептуалізації інституту забезпечення прав дітей. *Наука і правоохорона*. 2019. № 1 (43). С. 91–99.

123. Користін О. Є., Веселов М. Ю. Щодо питань соціально-правового феномену: права дітей та їх забезпечення. *Національна поліція України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 17 трав. 2019 р.). Кривий Ріг : ДЮІ МВС України, 2019. С. 89–92.

124. Коталейчук С. П. Теоретико-правові проблеми правового статусу неповнолітніх в Україні та забезпечення його реалізації як один із основних напрямків діяльності міліції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; НАВСУ. К., 2004. 14 с.

125. Котарбинский Т. Трактат о хорошей работе / науч. ред.: Г. Х. Попов; пер. с пол.: Л. В. Васильева, В. И. Соколовский. М. : Экономика, 1975. 271 с.

126. Котковський В. Р. Інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття управлінських рішень у діяльності органів державної влади. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 4(51). С. 1–6.

127. Котляр И. И. Права человека и высшая школа: концептуальные основы преподавания, изучения и воспитания, управленческие решения : монограф. Минск : Тесей, 2007. 232 с.

128. Крестовська Н. М. Система принципів ювенальної юстиції України (роздуми щодо законопроекту). *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: збірник*. Одеса. Видавничий дім «Гельветика». 2018. Вип. 28. С. 22–26.
129. Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409-413. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11knmrpd.pdf> (дата звернення: 16.03.2019).
130. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2008. 42 с.
131. Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. № 7. С. 92–98.
132. Крижановська В. А. Адміністративна відповідальність в адміністративному праві України: сучасне розуміння, нові підходи : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2016. 258 с.
133. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2015. 528 с.
134. Кудрявцева Н. И. Ювенальная юстиция в России и Франции: сравнительная характеристика: учебно-метод. пособие для студ. юрид. фак. Курск, 2003. 105 с.
135. Курінний Є. В. Предмет і об'єкт адміністративного права України: характеристика категорій в умовах системного реформування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; НАВСУ. К., 2004. 38 с.
136. Курс адміністративного права України: підручник / за ред. О. В. Кузьменко. 3-тє вид. допов. К. : Юрінком Інтер, 2018. 904 с.
137. Кутыгалива А. Р. Возрастные периоды развития, как основания для определения и формирования конституционно-правового статуса несовершеннолетних. *Вестник КазНУ. Серия юридическая*. 2011. № 5. Специальный выпуск. С. 96–103.
138. Кучер Т. С. Ювенальная юстиция – инструмент уничтожения. *Сайт Синодального відділу Української Православної Церкви з питань охорони здоров'я та психіатричної опіки медичних закладів*: від 22.09.2010 р. URL: http://orthodox-medical.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=137:l-r&catid=23:2009-09-23-11-07-40&Itemid=23 (дата обращения: 19.03.2019).

139. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Ін-т законодавства Верховної Ради України. К., 2011. 454 с.

140. Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум пра-ва*. 2009. № 3. С. 392–398.

141. Левченко В. О. Адміністративно-правові передумови створення органів ювенальної юстиції в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; НАВС. К., 2011. 220 с.

142. Лекарь С. І. Місце адміністративно-правового механізму забезпечення економічної безпеки держави у системі державно-правового механізму. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 15–20.

143. Лесько Н. В. Адміністративно-правова діяльність органів і служб у справах дітей щодо профілактики правопорушень : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2013. 226 с.

144. Лисенко С. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин серед дітей : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; МАУП. К., 2013. 211 с.

145. Лобач В. Законопроект «Правосуддя дружнє до дитини». Що має змінитись і коли? URL: <https://rubryka.com/article/pravosuddya-druzhnye-do-dytnyny/> (дата звернення: 09.01.2020).

146. Лосева В. К., Луцьков А. И. Психосексуальное развитие ребенка. М. : А.П.О., 1995. 52 с.

147. Лук'янець Д. М. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми право реалізації : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України. К., 2007. 39 с.

148. Лутес Р. Канадская система ювенальной юстиции (и некоторые аспекты, которые могут представлять интерес для Российской Федерации). *Вопросы ювенальной юстиции*. 2006. № 4 (9). URL: <http://juvenjust.org/index.php?showtopic=377> (дата обращения: 23.01.2020).

149. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте. М. : Юр. изд-во Наркомюста, 1923. 302 с.

150. Максименко О. В. Адміністративно-правові засади реалізації ювенальної політики в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; ДНДІ МВС України. К., 2011. 213 с.
151. Малиновський В. Я. Словник термінів і понять з державного управління. К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2005. 251 с.
152. Малишев Б. Правосуддя для неповнолітніх: міжнародний досвід та концепція закону для України. К. : ГО «Фундація DEJURE», б. д. 24 с.
153. Мальчук О. И., Румянцев Н. В. История ювенальной юстиции в России. *Уголовно-исполнительное право*. 2018. Т. 13 (1–4). № 1. С. 19–24.
154. Марков И. Стенограмма парламентских слушаний по ювенальной юстиции, ч. 4 от 16.11.2001 г. URL: <https://www.miloserdie.ru/article/stenogramma-parlamentskih-slushanij-po-yuvenalnoj-yusticii-ch4/> (дата обращения: 02.03.2020).
155. Марковичева Е. В. Концептуальные основы ювенального уголовного судопроизводства : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09; Оренбургский гос. ун-т. Оренбург, 2011. 482 с.
156. Мартинович И. И. Создание ювенальной юстиции в Беларуси – требование времени. *Избранные труды*. Минск : Редакция журнала «Промышленно-торговое право», 2016. С. 502–513.
157. Мачужак Я. В., Лавровська І. Б. Формування системи ювенальної юстиції в Україні: перспективи створення ювенальних судів. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 7. С. 39–43.
158. Мелешко Н. П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития. СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 787 с.
159. Мельникова Э. Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: учеб. пособие. 2-е изд., испр., доп. М. : Дело, 2001. 272 с.
160. Методики та інструменти роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті з законом: навчально-методичний посібник для практиків, книга перша / за заг. ред. Г. Стідз, Т. Журавель. К. : Проект «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні», 2017. 292 с.

161. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: метод. посіб. / за заг. ред. Т. Цюман. К. : ФОП КЛИМЕНКО, 2015. 114 с.

162. Мишота В. М. К вопросу о защите прав и законных интересов несовершеннолетних. *Вестник РГГУ. Серия: Экономика. Управление. Право.* 2014. № 9 (131). С. 113-121.

163. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»): Міжнародний документ ООН від 29.11.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211/conv (дата звернення: 23.05.2019).

164. Мозгальова Н. Г., Барановська І. Г. Українські народні традиції як засіб виховання дітей дошкільного віку. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* 2017. Вип. 152. С. 20–24.

165. Мокрицька І. Я. Ювенальна юстиція: правовий захист дітей. *Наук. зап. НАУКМА. Сер. Юрид. науки.* 2005. Т. 38. С. 56–61.

166. Мороз В. Функціональні принципи соціального вчення Української греко-католицької церкви (1991–2011): історико-релігієзнавчий аналіз. *Схід.* 2014. № 4 (130). С. 92–96.

167. Муза О. В. Сучасний стан та тенденції розвитку адміністративної юстиції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Інститут законодавства Верховної Ради України. К., 2010. 22 с.

168. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность. М. : Юрид. лит., 1991. 159 с.

169. Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.07; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 472 с.

170. Назимко Є. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Jurnalul juridic national: teorie și practică.* 2014. № 1. С. 47–57.

171. Насер Аль Алі. Защита прав и свобод человека в арабских странах: монография. М. : Изд-во «КноРус», 2015. 190 с.

172. Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення / за заг. ред. С. В. Петкова. К. : ЦУЛ, 2012. 1246 с. URL:

<https://westudents.com.ua/glavy/65827-stattya-13-vdpovdalnst-nepovnoh.html> (дата звернення: 21.10.2019).

173. Негодченко О. В. Забезпечення прав та свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; НУВС. Х., 2004. 39 с.

174. Несинова С. В. Державно-правовий механізм захисту прав неповнолітніх в Українській РСР (60-і – поч. 80-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; НАВСУ. К., 2005. 20 с.

175. Новый словарь украинської мови. В 3-х т.; вид. 2-ге, виправл. / уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. К. : Вид-во «Аконт», 2006. Т. 1 «А–К». 927 с.

176. Новикова Т. Ю. Административно-правовая организация защиты прав несовершеннолетних органами ювенальной юстиции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14; Хабаровский гос. техн. ун-т. Хабаровск, 2003. 191 с.

177. О Положении о комиссиях по правам ребёнка: Постановление Правительства Республики Таджикистан от 25.01.2017 г. № 29. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=94041 (дата обращения: 26.07.2019).

178. Об обеспечении защиты прав ребенка: Постановление Правительства Республики Таджикистан от 01.08.2008 г. № 377. URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=24249 (дата обращения: 26.07.2019).

179. Об основах системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних: Закон Республики Беларусь от 31.05.2003 г. № 200-З. URL: https://kodeksy-by.com/zakon_rb_ob_osnovah_sistemy_profilaktiki_beznadzornosti_i_pravonarushenij_nesovershennoletnih.htm (дата обращения: 07.03.2020).

180. Об утверждении Положения о порядке образования и деятельности комиссий по делам несовершеннолетних: Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 10.12.2003 р. № 1599. URL: <http://pravo.levonevsky.org/bazaby11/republic35/text219.htm> (дата оновлення: 06.03.2020).

181. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2-х т. / под ред. М. Н. Марченко. М. : Зерцало, 1998. Т. 2. Теория права. 1998. 518 с.

182. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Русский язык, 1995. 930 с.

183. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2002. 26 с.

184. Опацький Р. М. Поняття і зміст ювенальної юстиції. *Право і суспільство*. 2011. № 5. С. 30–35.

185. Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2010. 24 с.

186. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2017. 39 с.

187. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. Дата оновлення: 01.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#n439>.

188. Перец Г. Ю., Гелебрандт І. В. Педагогічні аспекти поняття «перевиховання». *Актуальні проблеми сучасної дошкільної освіти* : збірн. тез доповідей Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., (м. Мукачєво, 26 жовт. 2017 р.). Мукачєво : МДУ, 2017. С. 118–119.

189. Петрочко Ж. В. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05; Ін-т проблем виховання НАПН України. К., 2011. 45 с.

190. Писаревская Е. А. К вопросу об эффективности деятельности комиссий по делам несовершеннолетних и защите их прав. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2015. № 1 (15). С. 94–99.

191. Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 10–14.

192. Погребняк С. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.

193. Популярна юридична енциклопедія / В. С. Ковальський (кер. авт. кол.) та ін. К. : Юрінком Інтер, 2002. С. 351.

194. Постанова Баранівського районного суду Житомирської області від 15.10.2019 р. Справа № 273/1843/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84918469> (дата звернення: 17.10.2019).

195. Постанова Білгород-Дністровського міськрайонного суду від 11.10.2019 р. Справа № 495/8431/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84880317> (дата звернення: 22.10.2019).
196. Постанова Зборівського районного суду Тернопільської області від 11.10.2019 р. Справа № 599/2091/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84886878> (дата звернення: 15.10.2019).
197. Постанова Камінь-Каширського районного суду Волинської області від 11.10.2019 р. Справа № 157/1523/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84891434> (дата звернення: 17.10.2019).
198. Постанова Куйбишевського районного суду Запорізької області від 15.10.2019 р. Справа № 319/1212/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84929432> (дата звернення: 17.10.2019).
199. Постанова Оріхівського районного суду Запорізької області від 16.10.2019 р. Справа № 323/2836/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84971433> (дата звернення: 20.10.2019).
200. Постанова Сарненського районного суду Рівненської області від 11.10.2019 р. Справа № 572/3132/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84903894> (17.10.2019).
201. Постанова Сколівського районного суду Львівської області від 16.10.2019 р. Справа № 453/1258/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84972615> (дата звернення: 20.10.2019).
202. Постанова Троїцького районного суду Луганської області від 11.10.2019 р. Справа № 433/1729/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84902398> (дата звернення: 17.10.2019).
203. Постанова Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 15.10.2019 р. Справа № 686/27640/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84934839> (дата звернення: 17.10.2019).
204. Постанова Якимівського районного суду Запорізької області від 16.10.2019 р. Справа № 330/2269/19. Єдиний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84972293> (дата звернення: 20.10.2019).
205. Потапенко С. В. Система принципів адміністративного процесу України та проблеми їх класифікації. *Форум права*. 2010. № 2. С. 403–408. URL:

<http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2010-2/10pсvрiк.pdf> (дата звернення: 31.08.2019).

206. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про судовий збір». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=39393 (дата звернення: 24.10.2019).

207. Преденна И. В. Правовые и теоретические основы развития ювенальной юстиции в России : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11; Саратовская гос. академия права. Саратов, 2005. 259 с.

208. Прилуцький С. В. Ювенальна юстиція. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шешученко (голова редкол.) та ін. К. : «Укр. енцикл.», 1998. Т. 6: Т–Я. 2004. С. 463.

209. Притика Ю. Д. Зміст та класифікація принципів медіації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 10. С. 86–92.

210. Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів: Наказ Міністерства соціальної політики України від 28.12.2015 р. № 1256. Дата оновлення: 18.03.2018. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE28510.html (дата звернення: 14.03.2020).

211. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 18.07.2013 р. № 223-1134/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13/conv?lang=ru> (дата звернення: 03.01.2019).

212. Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.08.1967 р. № 284-VII. Дата оновлення: 01.09.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-07/conv> (дата звернення: 23.07.2019).

213. Про затвердження Положення про Державну службу статистики України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2014 р. № 481. Дата оновлення: 24.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/481-2014-%D0%BF#n19> (дата звернення: 02.02.2020).

214. Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.12.1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1962. № 3. Ст. 51.

215. Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.08.1967 р. № 283-VII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1967. № 34. Ст. 242.

216. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей Наказ Генеральної прокуратури України від 06.12.2014 р. № 16гн. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0016900-14> (дата звернення: 09.12.2019).

217. Про організацію діяльності ювенальних прокурорів під час проведення досудового розслідування у кримінальних провадженнях: Наказ прокурора Київської області від 31.05.19 р. № 105. URL: <https://data.gov.ua/dataset/6214436f-9978-4700-814e-7b76da836a20/resource/ace2032f-97a0-45e0-8b7d-ff94b301df96> (дата звернення: 09.12.2019).

218. Про підсумки роботи Верховного Суду України за 2004 р. і завдання на 2005 р.: Постанова Верховного суду України від 28.01.2005 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va001700-05> (дата звернення: 19.06.2019).

219. Про практику здійснення судами кримінального провадження щодо неповнолітніх: Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.01.2017 р. № 223-66/0/4-17. URL: https://zib.com.ua/ua/print/127476-list_vssu_vid_16012017_223-6604-17_pro_praktiku_zdiysnennya_.html (дата звернення: 14.12.2019).

220. Про Рекомендації парламентських слухань «Забезпечення прав дітей в Україні. Охорона материнства та дитинства»: Постанова Верховної Ради України від 22.09.2005 р. № 2894-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 491.

221. Про судовий збір: Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. Редакція від 21.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#n37> (дата звернення: 26.10.2019).

222. Пробація України. Статистичні дані підготовки досудових доповідей у розрізі областей. Інформація щодо отримання ухвал суду та підготовки досудових доповідей стосовно неповнолітніх обвинувачених уповноваженими органами з питань пробації станом на 01.03.2020. URL:

http://www.probation.gov.ua/?page_id=197#1583919685534-02259e62-933b (дата звернення: 14.03.2020).

223. Пробація України. Статистичні дані про чисельність осіб які знаходяться на обліку УОПП у розрізі областей. Довідка про чисельність осіб, які знаходяться на обліку в органах кримінально-виконавчої інспекції станом на 1 березня 2020 року. URL: http://www.probation.gov.ua/?page_id=197#1583919685534-02259e62-933b (дата звернення: 14.03.2020).

224. Программа реформирования системы правосудия в отношении детей на 2017-2021 годы: утвержд. Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29.06.2017 г. № 322. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=38125315#pos=0;100 (дата обращения: 26.07.2019).

225. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх № 2507 від 09.11.2006 р.: Текст законопроекту та супровідні документи; Документи, пов'язані із роботою. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=28607 (дата звернення: 02.06.2019).

226. Пушкіна О. В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 / Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2008. 38 с.

227. Ребкало М. М. Організаційно-правовий аналіз механізму державного управління у сфері захисту прав дітей. *Вісник Чернігівського держ. технологічного університету. Серія «Економічні науки»*. 2013. № 4 (70). С 491–495.

228. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04/conv> (дата звернення: 26.10.2019).

229. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.05; Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2009. 45 с.

230. Романюк В. В. Процесуальний аспект вивчення особи неповнолітнього у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 146–156.
231. Руководство по оценке показателей в области правосудия в отношении несовершеннолетних. Нью-Йорк: ЮНИСЕФ, Управление ООН по наркотикам и преступности 2010. 135 с.
232. Русанова І. О. Проблеми розвитку ювенальної юстиції. *Проблеми законності*. 2012. № 120. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-razvitiya-ugolovnoy-yustitsii-po-delam-nesovershennoletnih> (дата звернення: 23.07.2019).
233. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія. навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 376 с.
234. Сердюк Є. В. Принципи адміністративно-правового забезпечення виборчих прав громадян України. *Інформація і право*. 2014. № 2(11). С. 72–78.
235. Систему збору даних щодо неповнолітніх у контакті із законом буде покращено: інформація від 01.11.2019 р. Сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/sistemu-zboru-danih-schodo-nepovnolitnih-u-kontakti-iz-zakonom-bude-pokrascheno> (дата звернення: 09.01.2020).
236. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Х.: Консум, 2001. 656 с.
237. Скорик В. О. Адміністративно-правові засади роботи міліції з маргінальними групами населення: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / КНУВС. К., 2009. 21 с.
238. Скулиш Є. В. та Митрофанов І. І. Кримінально-правові відносини в механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 6. С. 101–109.
239. Слобода (Ярмоц) Е. Н. Дискуссионные вопросы о понятии ювенальной юстиции. *Право и демократия*: сб. науч. тр. Вып. 21. Минск: БГУ, 2010. С. 207–218.
240. Сльозка Є. Дослідження передумов запровадження нової практики допиту/опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства. Жіночий консорціум України за підтримки VICE (Міжнародного католицького бюро дитини) та OAK Foundation. 2015. 52 с.
241. Смагина Т. А. Административно-правовое регулирование прав и законных интересов несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14; Саратовская гос. юрид. академия. Саратов, 2012. 28 с.

242. Смеловцев К. И. Ювенальная юстиция в системе социальной профилактики правонарушений несовершеннолетних : автореф. канд. юрид. наук: 12.00.08; ВНИИ МВД РФ. М., 2005. 36 с.

243. Смирнова Е. О. Детская психология: учебн. для вузов; 3-е изд. перераб. СПб : Питер, 2009. 304 с.

244. Сокурченко В. В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12; НАВСУ. К., 2002. 16 с.

245. Сопубекова Н. Т. Система предупреждения и пресечения правонарушений несовершеннолетних: административно-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14; Кыргызская гос. юрид. академия при Правительстве КР. Бишкек, 2016. 181 с.

246. Справа «М.Р. та Д.Р. проти України» (Заява № 63551/13). Рішення Європейського суду з прав людини від 22.05.2018 р. [автентичний переклад]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c87 (дата звернення: 10.09.2019).

247. Стародубцев Ю. И. Особые суды для несовершеннолетних в России. Историко-правовой аспект : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Санкт-Петербургская академия МВД. СПб, 1998. 255 с.

248. Старосольська С. Інтереси дитини повинні стати основою роботи усіх державних інституцій. Громадський простір. Новини: 05.08.2018. URL: <https://www.prostir.ua/?news=interesy-dytypu-povynni-staty-osnovoyu-roboty-usih-derzhavnyh-instytutsij> (дата звернення: 21.12.2019).

249. Стеценко С. Г. Механізм адміністративно-правового регулювання: сучасні проблемні питання. *Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць*. 2007. Вип. 35. С. 31–34.

250. Судова влада України. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2017 році. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/2017_analytical_report (дата звернення: 02.02.2020).

251. Сукманова О. Профілактика дитячої злочинності повинна стати ключовою у законі про юстицію щодо дітей. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-sukmanova-profilaktika-dityachoi-zlochinnosti-povinna-stati-klyuchovoyu-u-zakoni-pro-yustitsiyu-schodo-ditey> (дата звернення: 06.01.2020).

252. Сумачев А. В. Принципы законодательства об административных правонарушениях: понятие, классификация и характеристика. *Вестник Тюменского государ-*

ственного университета. 2012. № 3. С. 62–67. URL: https://vestnik.utmn.ru/upload/iblock/db7/9_Sumachev_2012.pdf (дата звернення: 31.08.2019).

253. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ: учеб. пособие. К. : МАУП, 2003. 368 с.

254. Таибова О. Ю. Правовой статус комиссии по делам несовершеннолетних и защите их прав: проблемы и перспективы развития. *Lex Russica*. 2015. № 1. Т. ХСVIII. С. 59–66.

255. Тиндик Н. П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Нац. ун-т держ. податкової служби України. Ірпінь, 2009. 47 с.

256. Типове положення про сектор ювенальної пробації: Наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 р. № 2649/5. Дата оновлення: 20.07.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1031-17> (дата звернення: 18.12.2019).

257. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия / под ред. М. Ю. Тихомирова. М., 1999. 526 с.

258. Ткачев В. В Ростовской области создается региональная модель ювенальной юстиции. *Российская юстиция*. 2002. № 2. С. 25–27.

259. Томіленко В. П. Зарубіжне законодавство про ювенальну юстицію: порівняльно-правовий аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 340–342.

260. Трунов И. Л. Проблемы уголовной ответственности несовершеннолетних. URL: https://www.trunov.com/nauchnye_i_uchebno_metodicheskie_trudy/nauchnye_publicacii_advokatov_kollegii/16144/ (дата обращения: 16.08.2019).

262. У Міністерстві юстиції презентовано проект закону «Про юстицію щодо дітей»: новини за 15.10.2018 р. URL: <https://dejure.foundation/news/u-minyusti-prezentovano-proekt-zakonu-pro-yustyciu-schodo-ditey> (дата звернення: 06.01.2020).

263. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. М : «Мысль», 1978. 272 с.

264. Українець Л. В. Дитинство і дитячість у філософсько-антропологічному контексті : автореф. дис. ... канд. філ. наук: 09.00.04; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Х., 2006. 19 с.

265. Упоров И. Пенитенциарная политика в России XVIII-XX вв. Историко-правовой анализ тенденций развития. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 608 с.

266. Урбанський Б. П. Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх як спеціального суб'єкта. *Митна справа*. 2014. № 5(95). Ч. 2. Кн. 1. С. 219–225.

267. Усманова М. Ситуационный обзор «Правосудие в отношении несовершеннолетних: ювенальная юстиция в Республике Таджикистан». *Общественный фонд «Ташаббучи хукуки»*. URL: http://notorturetj.org/sites/default/files/articles/2018/files/yuvenalnaya_yusticiya_analiz_2017_14.11.pdf (дата обращения: 26.07.2019).

268. Фатеев П. П. Понятие и структура механизма административно–правового регулирования. *Научный вестник Уральского академии государственной службы*. 2010. № 3 (12). С. 24–30.

269. Федотов О. П. Адміністративно-правова концепція здійснення державної митної справи: теорія та практика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 457 с.

270. Филипенко Є. П. Охорона прав і свобод дітей органами внутрішніх справ: адміністративно-правові засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Міжнародний ун-т бізнесу і права. Херсон, 2011. 20 с.

271. Філософія права: підруч. для студ. юрид. ВНЗ / За ред. О. Г. Данильяна. Х. : Право, 2009. 208 с.

272. Філософський енциклопедичний словник / Голов. ред. кол. В. І. Шинкарук. К. : Абрис, 2002. 744 с.

273. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посібн. 2-ге вид. іл.: Видавнич. дім «Академія», 2007. 560 с. URL: <https://pidruchniki.com/1494092835019/pedagogika/>

274. perevihovannya_yogo_sutnist_funktsiyi_etapi_printsipy_realizatsiyi (дата звернення: 22.02.2020).

275. Фрейманис Е. Е., Иванчикова Л. Д. Административная ответственность в аспекте защиты прав детей по законодательству Республики Беларусь и Латвии: опыт сравнительного правоведения. *Выявление проблем правовой регламентации и осуществления сотрудниками органов внутренних дел отдельных мер административного принуждения: сборн. статей / под общ. ред. А. В. Лубенкова*. Могилев, Могилевский ин-т МВД, 2016. С. 100–104.

276. Хада Мухаммад Хамді. Капіталізм і права дитини: дві паралельні лінії, які не перетинаються! 2 ч. / Центральний інформаційний офіс Хізб ут-Тахрір (Україна).

24.10.2018. URL: <https://hizb.org.ua/uk/other/4865-articles/113026-kapitalizm-i-prava-ditini-dvi-paralelni-liniji-yaki-ne-peretinayutsya-2-ch.html> (дата звернення: 16.03.2019).

277. Хананашвили Н., Зыков О. Пути продвижения ювенальной юстиции в России. Ювенальная юстиция: правовые и технологические аспекты: сборник статей. М. : Рос. благотворит. фонд «НАН», 2000. С. 6–24.

278. Харитонов О. І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2004. 38 с.

279. Харитонов О. І., Харитонов Є. О. Дихотомія «публічне право – приватне право» та деякі питання визначення структури національного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 6–11.

280. Хастингс Р. Профилактика преступлений и молодежь группы риска: проблема сопротивления изменениям (работа представлена на 16-ю конференцию Международной ассоциации исследований в области ювенальной криминологии Париж: 10 марта, 2006). *Серия «Работа с детьми группы риска»*. Вып. 16. *Демографические и экономические аспекты ювенальной юстиции*. М : РФФ НАН, 2008. С. 151–169.

281. Хомич В. М. Введение ювенальной юстиции в Республике Беларусь: стандарты и перспективы. Состояние и анализ сферы правосудия по делам несовершеннолетних. *Юстиция Беларуси*. 2004. № 10. С. 24–27.

282. Цинченко Г. М. Ювенальные технологии: проблемы внедрения. *Управленческое консультирование*. 2014. № 8. С. 146–154.

283. Чернецький О. Л. Значення психологічного та вікового розвитку особи неповнолітнього як суб'єкта адміністративно відповідальності. *Вісник Харківського нац. університету внутр. справ*. 2007. № 36. С. 251–258.

284. Шмидт В. Р. Интеграция подростков в конфликте с законом: зарубежный опыт. М. : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2007. 120 с.

285. Шостко О. Ю. Суб'єкти діяльності по попередженню злочинності неповнолітніх у США: система і функції. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 34. С. 193–197.

286. Штиглиц А. Исследование о выдаче преступников. С.Пб. : Типография братьев Пантелеевых, 1882. 236 с.

287. Штыкова Н. Н. Ювенальная юстиция в США, Англии и России XIX - XX века (историко-правовой анализ) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нижегородский гос. ун-т им. Н. И. Любачевского. Н.-Новгород, 2001. 185 с.

288. Шульц О. А. «Права дитини» як категорія сучасного конституційного права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 91–96.
289. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. К. : ВПЦ «Київський університет», 2019. 135 с.
290. Ювенальна юстиція: навч. посіб. / Гусев А. І., Костова Ю. Б., Крестовська Н. М. та ін.; за заг. ред. Н. М. Крестовської. Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. 155 с.
291. Ювенальная юстиция: учебн. пособ. / под ред. Е. М. Никитиной. URL: <https://docplayer.ru/64717363-Yuvenalnaya-yusticiya-uchebnoe-posobie-pod-red-e-m-nikitinoy-predislovie.html> (дата обращения: 25.05.2019).
292. Ярмоц Е. Н. Институциональные особенности ювенальной юстиции : автореф. канд. ... юрид. наук: 12.00.11; Белорусский гос. ун-т. Минск, 2012. 24 с.
293. Ярмоц Е. Н. Проект Концепции ювенальной юстиции в Республике Беларусь. *Вестник Полоцкого государственного университета. Сер. D, Экономические и юридические науки: научно-теоретический журнал*. Новополоцк : ПГУ, 2012. № 13. С. 203–208.
294. Ясеновська М. Права дитини. Огляд політики та законодавчих ініціатив. URL: <https://helsinki.org.ua/prava-dytny-m-yasenovska-koalitsiya-prava-dytny-v-ukrajini/> (дата звернення: 19.03.2019).
295. Яцун О. С. Особливості кримінального покарання неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08; ЛьвДУВС. Львів, 2009. 22 с.
296. Abramson B. (2004). The right to diversion: using the Convention on the Rights of the Child to turn juvenile justice rights into reality. *International Juvenile Justice Observatory*. URL: <https://www.eldis.org/document/A17948> (date Views: 30.06.2019).
297. Alder, C., Wundersitz, J. (1994). Family Conferencing and Juvenile Justice: The Way Forward or Misplaced Optimism? Canberra: Australian Institute of Criminology, 220.
298. Alemika, E. E. O. & Chukwuma, I. C. (2001). Juvenile Justice Administration in Nigeria: Philosophy and Practice. Lagos: Centre for Law Enforcement Education, 103.
299. Alinčić, M. Prava djeteta u sustavu prava dovieka. *Defektologija*, 1993, Vol. 29, 1: 77-79.
300. Andersson, G. och Hollander, A. (2004). Om barns rätt och barns bästa. *Barnet i den sociala barnavården*. 2-ra upplagan. Falköping, Gummessons Tryckeri AB, 41–69.

301. Az Alkotmánybíróság 3142/2013. (VII. 16.) AB határozata jogszabály alaptörvény-ellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló indítvány elutasításáról. *Az Alkotmánybíróság határozatai: Az Alkotmánybíróság hivatalos lapja*. 2013. 15. szám, 759–770. URL: <http://docplayer.hu/30668989-Az-alkotmanybirosag-hatarozatai.html> (date Views: 13.01.2020).
302. Baglivio, M. T., Epps, N., Swartz, K., Sayedul Huq, M., Sheer, A., & Hardt, N. S. (2014). The prevalence of adverse childhood experiences (ACE) in the lives of juvenile offenders. *Journal of Juvenile Justice*, 3(2).
303. Bakken, B. (1993). Crime, juvenile delinquency and deterrence policy in China. *Australian Journal of Chinese Affairs*, 30, 29-58. DOI: 10.2307/2949991.
304. Barton, W. H. & Butts, J. A. (2008). Building on Strength: Positive Youth Development in Juvenile Justice Programs. Chicago: Chapin Hall Center for Children at the University of Chicago, 66.
305. Bell, J. (n. d.). Repairing the breach. A Brief History of Youth of Color in the Justice System. Oakland: Burns Institute, 22.
306. Benda, B. B., Corwyn, R. F., & Toombs, N. J. (2001). Recidivism among adolescent serious offenders: Prediction of entry into the correctional system for adults. *Criminal Justice and Behavior*, 28, 588–613. DOI: 10.1177/009385480102800503.
307. Bernard, T. J., Kurlychek, M. C. (2010). The Cycle of Juvenile Justice. 2nd ed. Oxford University Press, 237.
308. Bourlière F. (1970). The assessment of biological age in man. Geneva: World Health Organization, 67.
309. Butts, J. A., & Mears, D. P. (2001). Reviving Juvenile Justice in a Get-Tough Era. *Youth and Society*, 33(2): 169-198.
310. Cantwell N. The history, content, and impact of the Convention on the Rights of the Child. *Understanding Children's Rights, Children's Rights Center, University of Chent*. Belgium, 1998, 378.
311. Chapman, T. & O'Mahony, D. (2008). Youth and Criminal Justice in Northern Ireland. *Developments in Social Work with Offenders*, Eds.: Gill McIvor and Peter Raynor. London: Jessica Kingsley Publishers, 99–112.
312. Children Act 1989. UK Public General Acts 1989. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/41/contents> (date Views: 29.02.2020).

313. Children's Hearings (Scotland) Act 2011. (2011). URL: http://www.legislation.gov.uk/asp/2011/1/pdfs/asp_20110001_en.pdf (date Views: 01.03.2020).

314. Christoffersen, J. (2009). Fair Balance: A Study of Proportionality, Subsidiarity and Primarity in the European Convention on Human Rights. Leiden – Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 668.

315. Code of Rights of the Child (2019): Law of Georgia. Date of issuing: 20.09.2019 г. № 5004-Іb. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/4613854?publication=0> (date Views: 18.02.2020).

316. Council of Europe. (2011). Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on child-friendly justice. 97. URL: <https://rm.coe.int/16804b2cf3> (date Views: 20.12.2019).

317. Covenant on the Rights of the Child in Islam (June 2005), Adopted by the 32nd Islamic Conference of Foreign Ministers in Sana'a, Republic of Yemen // OIC/9-IGGE/HRI/2004/Rep.Final. URL: <https://www.refworld.org/docid/44eaf0e4a.html> (date Views: 16.03.2019).

318. Crime and Disorder Act 1998 (with all changes known to be in force on or before 26 Jan. 2020). UK Public General Acts. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/37/contents> (date Views: 26.01.2020).

319. Dane, L. (2015). Europadomstolen och barnets bästa. *Förvaltningsrättslig Tidskrift*, No 2: 193–224.

320. Deal, T., Schiller, W., Taylor, M., & Boc, J. (2018). Model Data Project 3D Data Capacity Assessment: Infrastructure. Pittsburgh, PA: National Center for Juvenile Justice. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/grants/252012.pdf> (date Views: 23.12.2019).

321. Dehne, K. L. & Riedner G. (2001). Adolescence – a dynamic concept. *Reproductive Health Matters*, 9: 17. DOI: 10.1016/S0968-8080(01)90003-5.

322. Department of Justice Canada. (2013). The Youth Criminal Justice Act: summary and background. PWGSC, 19. URL: <https://www.justice.gc.ca/eng/cj-jp/yj-jj/tools-outils/pdf/back-hist.pdf> (date Views: 29.02.2020).

323. Department of Justice. (n.d.). About the Youth Justice Agency. URL: <https://www.justice-ni.gov.uk/articles/about-youth-justice-agency> (date Views: 29.02.2020).
324. Department of Justice. (n.d.). Services delivered within a community setting. URL: <https://www.justice-ni.gov.uk/topics/youth-justice/services-delivered-within-community-setting> (date Views: 29.02.2020).
325. Ehiemua, S. (2014). Juvenile delinquency: a comparative study between child rearing practices in developed and developing countries. *European Journal of Research in Social Sciences*, Vol. 2, No. 4, 59–65.
326. Elrod P., Scott Ryder R. (2014). *Juvenile Justice: A Social, Historical, and Legal Perspective*. 4th ed. Jones & Bartlett Learning, 521.
327. Espelage, D. L., Mebane, S. E., & Swearer, S. M. (2004). Gender differences in bullying: Moving beyond mean level differences. In D. L. Espelage & S. M. Swearer (Eds.). *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention*, 15–35. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
328. Feld, B. C. (1991). Justice by Geography: Urban, Suburban, and Rural Variations in Juvenile Justice Administration. *Journal of Criminal Law and Criminology*. Vol. 82, 156–210.
329. Frías Armenta, M. & Gómez Martínez, L. (2014). Juvenile Justice in Mexico. *Laws*, 3, 580–597. DOI:10.3390/laws3030580.
330. Gainborough J. & Lean E. Convention on the Rights of the Child and Juvenile Justice. *The Link Connecting Juvenile Justice and child welfare*. 2008. Vol. 7, No. 1. P. 1–15. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED504480.pdf> (date Views: 27.06.2019).
331. Garbarino, J. (2005). See Jane hit: Why girls are growing more violent and what we can do about it. New York: The Penguin Press, 304.
332. Gilbert, J. Grimm R., Parnham J.(2001). Applying Therapeutic Principles to a Family-Focused Juvenile Justice Model (Delinquency). *Alabama Law Review*, 52: 1152–1207.
333. Golgovszky, T. (2015). A személyi szabadság és biztonság. Miskolc: Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 65.
334. GOV.UK. (n.d.). Youth offending teams. URL: <https://www.gov.uk/youth-offending-team> (date Views: 29.02.2020).

335. Gumuliauskienė, Aušrinė (2014). Vaikų socializacijos centrų paskirties įgyvendinimo valdymas. *Švietimas: politika, vadyba, kokybė*, Nr. 1 (16), 8–27.
336. Gupta, N. (n. d.). Research Paper on Comparitive Study Of Juvenile Delinquency. *Access to justice for all*. URL: https://www.academia.edu/27293306/Research_Paper_on_Comparitive_Study_Of_Juvenile_Delinquency/ (date Views: 29.02.2020).
337. Hamilton, C. (2011). Guidance for Legislative Reform on Juvenile Justice. New York: Children’s Legal Centre and United Nations Children’s Fund (UNICEF), 116.
338. Hess, K. M. (2009). Juvenile Justice. 5-th edition. Wadsworth, Cengage Learning, 496.
339. Hockenberry, S., & Puzanchera, C. (2018). Juvenile Court Statistics 2016. Pittsburgh, PA: National Center for Juvenile Justice. URL: <https://www.ojjdp.gov/ojstatbb/njcda/pdf/jcs2016.pdf> (date Views: 29.02.2020).
340. Hong, J.S., Ryan, J.P., Chiu, Y.L., & Sabri, B. (2013). Re-arrest among juvenile justice-involved youth: An examination of the static and dynamic risk factors. *Residential Treatment for Children and Youth*, 30(2), 131–148.
341. Indrašienė, V., Merfeldaitė, O., Pivorienė, J., Raudeliūnaitė, R.. (2011). Vaiko vidutinės priežiūros įgyvendinimas socializacijos centruose: socioeducacinis aspektas. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 178.
342. Interagency Panel on Juvenile Justice. United Nations Office on Drugs and Crime. (2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York: Publishing and Library Section, United Nations Office at Vienna. 41.
343. Interagency review of justice for children in a humanitarian context (CPMS 14). P. 5. URL: <http://www.ibcr.org/wp-content/uploads/2016/06/Interagency-review-2.pdf> (date Views: 09.06.2019).
344. Jenson, J. M. & Howard, M. O. (1998). Youth Crime, Public Policy, and Practice in the Juvenile Justice System: Recent Trends and Needed Reforms. *Social Work*, 43 (4), 324–334. DOI: 10.1093 / sw / 43.4.324.
345. Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act USA of 1974: Public Law 93–415; 88 Stat. 1109. As Amended Through P.L. 115–385, Enacted Decem. 21, 2018. URL: <https://www.ojjdp.gov/about/JJDP-act-1974-as-Amended-12-21-18.pdf> (date Views: 27.06.2019).

346. Juvenile Justice Code. (2015). Law of Georgia, Nr. 3708-III, Date of issuing 12.06.2015. Consolidated publications: 29.11.2019. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/2877281?publication=14> (date Views: 18.02.2020).

347. Karsai, K. (2013). Juvenile Justice in Hungary. Report for the academic programme of the Third International Crime and Punishment Film Festival on Juvenile Justice. Istanbul, 38.

348. Kilkelly, U. (1999). The child and the European Convention on Human Rights, Ashgate, Aldershot, 369.

349. Kratcoski, P. C. (2012). Juvenile Justice Administration. CRC Press, 524.

350. Kuhn, T. (1962; 50th Anniversary Edition: 2012). The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, IL: University of Chicago Press, 264.

351. Lag om Barnombudsman (1993:335). Ändrad: t.o.m. SFS 2017:1245. *Riksdagen.se*. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1993335-om-barnombudsman_sfs-1993-335 (date Views: 14.02.2020).

352. Latvijas Administratīvo pārkāpumu kodekss: Latvijas Republikas Likums pieņemts 07.12.1984 p. Attēlotā redakcija: 19.03.2018. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=89648> (date Views: 12.10.2019).

353. Law of Georgia on Protecting Minors From Bad Influences. Date of issuing: 28.09.2001, Nr. 1081. Consolidated versions: 07.12.2017. Expiration Date: 01.06.2020. URL: <https://matsne.gov.ge/en/document/view/15652?publication=2> (date Views: 17.02.2020).

354. Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas. Priėmimo data: 10.09.2002, Nr. IX-1067. Suvestinė redakcija nuo 05.11.2011. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.183129/iBGWCVRroP> (date Views: 01.02.2020).

355. Lietuvos Respublikos vaiko minimalios ir vidutinės priežiūros įstatymas. Priėmimo data: 28.06.2007, Nr. X-1238. Suvestinė redakcija nuo 01.07.2018. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.301806/asr?positionInSearchResults>

356. &searchModelUUID=6812fc03-9541-409b-a70e-bab23602b1ad (date Views: 17.02.2020).

357. Lietuvos Respublikos vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymas. Priėmimo data: 14.03.1996, Nr. I-1234. Suvestinė redakcija nuo 01.01.2020. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.26397/eZaTywbhkn> (date Views: 17.02.2020).
358. Lin, J. (2007). Exploring the impact of institutional placement on the recidivism of delinquent youth. Unpublished doctoral dissertation, New York University, New York, NY. National Institute of Justice, Washington, DC, 233.
359. Loeber, R., Farrington, D. P., Petechuk, D. (May, 2003). Child Delinquency: Early Intervention and Prevention. *Child Delinquency: Bulletin Series*. U.S. Department of Justice, 19.
360. Manfredi, C. (1998). The Supreme Court and Juvenile Justice. Lawrence, KS: University Press of Kansas, 271.
361. Martin, G. (2005). Juvenile Justice: Process and Systems. Sage Publications, 460.
362. McCauley A.P., Salter C. et al (eds). (1995). Meeting the needs of young adults. *Population Report*, Series J, 41: 1–39.
363. Mental Health America. (2015). Position Statement 51: Children With Emotional Disorders In The Juvenile Justice System. URL: <http://www.mentalhealthamerica.net/positions/juvenile-justice> (date Views: 09.08.2019).
364. Merkys G., Ruškus J., Juodraitis A. ir kt. (2002). Nepilnamečių resocializacija. Lietuvos nepilnamečių priežiūros įstaigų psichosocialinė ir edukacinė situacija. Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla, 139.
365. Muncie, J. (2008). The «punitive» turn in juvenile justice: cultures of control and rights compliance in western Europe and the USA. *Youth Justice*, 8(2): 107–121. DOI:10.1177/1473225408091372.
366. Naskou-Perraki, P. (P.). (2014). An introduction to the international protection of human rights. *Children and non-discrimination discrimination. Interdisciplinary textbook* / Edited by D. Kutsar and H. Warming; Children's Rights Erasmus Academic Network. University Press of Estonia, 256.
367. National Ctr. for Mental Health and Juvenile Justice, United States of America, Models for Change, & United States of America. (2013). Better Solutions for Youth with Mental Health Needs in the Juvenile Justice System. URL: <https://www.ncmhjj.com/wp-content/uploads/2014/01/Whitepaper-Mental-Health-FINAL.pdf> (date Views: 26.06.2019).

368. Nedzinskas E., Janušauskas A. (2008). Nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos aktualijos Lietuvoje. *Vadyba*, 2(13), 107–110.
369. O'Mahony, D. & Deazley, R. (2000). *Juvenile crime and justice Northern Ireland*. Belfast, Northern Ireland Office, 100.
370. Odongo, G. O. (2005). *The Domestication of International Law Standards on the Rights of the Child with Specific Reference to Juvenile Justice in the African Context*. Doctor's of Law thesis. Cape Town: University of the Western Cape, 523.
371. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention. (n.d.). About Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP). URL: <https://ojjdp.ojp.gov/about>. (date Views: 23.12.2019).
372. Ordonnance № 45-174 du 2 février 1945 relative à l'enfance délinquante. Version consolidée au 30 décembre 2019. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000517521&categorieLien=cid> (date Views: 02.01.2020).
373. Prijedlog Zakona o Pravobraniteljju za djecu, s konačnim prijedlogom zakona. URL: <https://esavjetovanja.gov.hr/ECon/MainScreen?entityId=5405> (date Views: 01.03.2020).
374. Raymond, L. (2004). *Transformation of the juvenile justice system: A paradigm shift from a punitive justice system of the old order to a restorative justice systems of the new dispensation*. Thesis of Research report degree of Masters Public Administration. Cape Town: University of the Western Cape, 101.
375. Raynor, P., McIvor, G. (2008). *Developments in Social Work with Offenders*. London, Jessica Kingsley Publishers, 360.
376. Robert Ph. (1969). *Traité de droit de mineurs. Place et rôle dans l'évolution du droit français contemporain*. Besanson, 62.
377. Rodriguez, N. (2007). Restorative justice at work: Examining the impact of restorative justice resolutions on juvenile recidivism. *Crime and Delinquency*, 53: 355–379. DOI: 10.1177/0011128705285983.
378. Scottish Government. (April 2013). *The Children's Hearings System in Scotland*. Training resource manual: Vol. 1: Legislation and Procedure. Edinburgh: Produced for the Scottish Government by APS Group Scotland, 508.

379. Skelton, A. (2009). Restorative Justice as a Unifying Force for Child Justice Theory and Practice. 1st World Congress on restorative justice, (Lima, Peru, 3-7 Novem., 2009). Lima. URL: <https://www.unicef.org/tdad/4annskelton.pdf> (date Views: 30.06.2019).
380. Skolnick, A. (1975). The limits of childhood: Conceptions of child development and social context. *Law & Contemp. Probs*, Vol. 39: No. 3, 38–77.
381. Spon, R. D. (1998). Juvenile justice: a work «in progress». *Regent University Law Review*. Vol. 10, 29–51.
382. Storgaard, A. (2005). Juvenile Justice in Scandinavia. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, Vol. 5(2), 188-204. DOI.org/10.1080/14043850410028703.
383. Sveriges Riksdag. (2017). Socialutskottets betänkande 2017/18:SoU12. Barnombudsmannens anmälningskyldighet. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/arende/betankande/barnombudsmannens-anmalningsskyldighet_H501SoU12 (date Views: 20.01.2020).
384. The world health report 1995 – bridging the gaps. Geneva: WHO, 1995, 123.
385. Todres J. (2004). Emerging Limitations on the Rights of the Child: the U.N. Convention on the Rights of the Child and Its Early Case Law. *Colum. Hum. Rts. L. Rev.* 30, 159–200.
386. Treaty establishing the European Community (Nice consolidated version). *Official Journal C 325*, 24.12.2002 P. 0033 - 0184. *Official Journal C 340*, 10.11.1997 P. 0173 – Consolidated version. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12002E%2FTXT> (date Views: 21.03.2019).
387. Trulson, C. R., Marquart, J. W., Mullings, J. L., & Caeti, T. J. (2005). In between adolescence and adulthood: Recidivism outcomes of a cohort of state delinquents. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 3(4), 355–387. DOI: 10.1177/1541204005278802.
388. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs. (2019). Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention: 2018 Annual Report. Washington, 36. URL: <https://ojjdp.ojp.gov/sites/g/files/xyckuh176/files/pubs/252272.pdf> (date Views: 01.02.2020).
389. UN (2008). UN Common Approach to Justice for Children, 21.
390. UN Committee on the Rights of the Child. (February 2011). Concluding Observations: Ukraine. URL: http://www.un.org.ua/images/stories/docs/2012/UN_CRC_ConcludingObservations_Engl.pdf (date Views: 06.01.2020).

392. UN Committee on the Rights of the Child (2007), General comment No 10 (2007): Children's Rights in Juvenile Justice, 25 April 2007, CRC/C/GC/10. URL : <https://www.refworld.org/docid/4670fca12.html> (date Views: 06.02.2020).

393. UN. (2008). Guidance note of the Secretary-General. UN Approach to Justice for Children, 6.

394. UNICEF's Office of Research-Innocenti. (n. d.). Data on Children in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States: the TransMONEE Database. URL: https://www.unicef-irc.org/databases/transmonee/index_rus.html#TransMONEE (date Views: 03.01.2019).

395. United Nations Office on drugs and crime. (2006). Manual for the measurement of juvenile justice indicators. New York: UNICEF, 117.

396. United Nations Office on Drugs and Crime. (2013). Justice in Matters Involving Children in Conflict with the Law Model Law on Juvenile Justice and Related Commentary. New York, 140.

397. United Nations Office on drugs and crime. (June 2011). Criteria for the Design and Evaluation of Juvenile Justice Reform Programmes. New York, 50.

398. Vallet, C. (2009). La protection des mineurs face à la cyberpédopornographie. Étude comparée entre le droit criminel canadien et français: Thèse du grade de docteur en droit. Montréal: Faculté de droit. Université de Montréal, 480.

399. Van Bueren, G. (1998). The International Law on the Rights of the Child. Hague/Boston/London: Martinus Nijhoff Publishers, 435.

400. Veselov M., Chabanenko D. (2019). Delictological characteristic of personality of juvenile offender. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*, No 2-2 (36), 37–40.

401. Ward, G. K. (2001). Color Lines of Social Control: Juvenile Justice Administration in a Racialized Social System, 1825-2000. Retrieved from ProQuest Digital Dissertations. (UMI No. DA3029453). URL: <https://search.proquest.com/docview/250317753> (date Views: 20.07.2019).

402. Whitcomb, S. A. & Merrell, K. W. Behavioral, Social, and Emotional Assessment of Children and Adolescents. 4-th ed. New York: Routledge, 2013, 520.

403. WHO. (1995). The world health report 1995 – bridging the gaps. Geneva, 123.

404. Willis, B. M., Levy, B. S. (2002). Child prostitution: global health burden, research needs, and interventions. *The Lancet*, Vol. 359: 1417–1422.

405. Youth Criminal Justice Act. S.C. 2002. Assented to 19.02.2002. Last amended on 18.12.2019. URL: <https://lois-laws.justice.gc.ca/PDF/Y-1.5.pdf> (date Views: 26.01.2020).

406. Zakon HR o sudovima za mladež. (2020). NN 84/11, 143/12, 148/13, 56/15, 126/19. URL: <https://www.zakon.hr/z/180/Zakon-o-sudovima-za-mlade%C5%BE> (date Views: 29.02.2020).

407. Zhang, L. & Liu, J. (2007). China's Juvenile Delinquency Prevention Law: The Law and the Philosophy. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. Vol. 51, No 5: 541-554. DOI: 10.1177/0306624X06292675.

ДОДАТКИ

Додаток 1

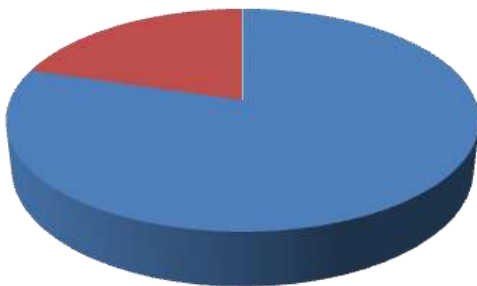
**Аналіз
виявлених підрозділами патрульної поліції адміністративних правопорушень щодо неповнолітніх в період з 01.01.2019 по 18.10.2019
(на підставі складених протоколів про адміністративні правопорушення)**

№ з/п	Стаття КУпАП	Зміст правопорушення	Кількість	Відсоток (%)
1	2	3	4	5
1.	Адміністративні правопорушення, що посягають на власність		37	1,9%
1.1	ст. 51	Дрібне викрадення чужого майна	37	1,9%
2.	Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку		1529	80%
2.1	ст. 121 ч. 1	Керування транспортним засобом, що має технічні несправності	40	2%
2.2	ст. 121 ч. 5	Порушення правил користування ременями безпеки або мотошоломами	92	4,8%
2.3	ст. 121 ч. 6	Керування транспортним засобом, не зареєстрованим або не перереєстрованим в установленому порядку, експлуатація без номерного знака...	62	3,2%
2.4	ст. 122 ч.ч. 1-2	Перевищення встановлених обмежень швидкості руху, проїзд на заборонний сигнал регулювання дорожнього руху та порушення інших правил дорожнього руху	85	4,4%
2.5	ст. 122-4	Залишення місця дорожньо-транспортної пригоди	22	1,1%
2.6	ст. 124	Порушення правил дорожнього руху, що спричинило пошкодження транспортних засобів, вантажу, автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, дорожніх споруд чи іншого майна	140	7,3%
2.7	ст. 126 ч.ч. 1-2	Керування транспортним засобом особою, яка не має відповідних документів на право керування таким транспортним засобом або не пред'явила їх для перевірки...	822	43%
2.8	ст. 127 ч.ч. 1-2	Порушення правил дорожнього руху пішоходами, велосипедистами...	23	1,2%
2.9	ст. 130 ч.ч. 1-2	Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого	229	12%

		сп'яніння...		
2.10	ст. 135	Безквитковий проїзд	14	0,7%
3.	Адміністративні правопорушення, що досягають на громадський порядок і громадську безпеку		318	16,6%
3.1	ст. 173	Дрібне хуліганство	83	4,3%
3.2	ст. 173-2 ч. 1	Вчинення домашнього насильства	7	0,4%
3.3	ст. 175-1 ч. 1	Куріння тютюнових виробів у заборонених місцях	47	2,4%
3.4	ст. 178	Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді	139	7,2%
3.5	ст. 182 ч. 1	Порушення вимог законодавчих щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях	15	0,8%
3.6	ст. 183	Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб	27	1,4%
4.	Адміністративні правопорушення, що досягають на встановлений порядок управління		28	1,4%
4.1	ст. 185	Злісна непокоря законному розпорядженню або вимозі поліцейського...	28	1,4%
Загальна кількість адміністративних правопорушень			1912	

Додаток 2

Розподіл "ювенальних" адміністративних правопорушень, виявлених патрульною поліцією з 01.01.2019 по 18.10.2019

- Адміністративні правопорушення, за які неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах - 87,6%
- Адміністративні правопорушення, за які до неповнолітніх застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП - 22,4%

Наукове видання

Веселов Микола Юрійович

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник

**ЮВЕНАЛЬНА ЮСТИЦІЯ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ
ДІТЕЙ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ**

Монографія

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 25,80.
Наклад 200 прим. Зам № 694.

Видавець О. О. Євенок
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106

Свідоцтво серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua